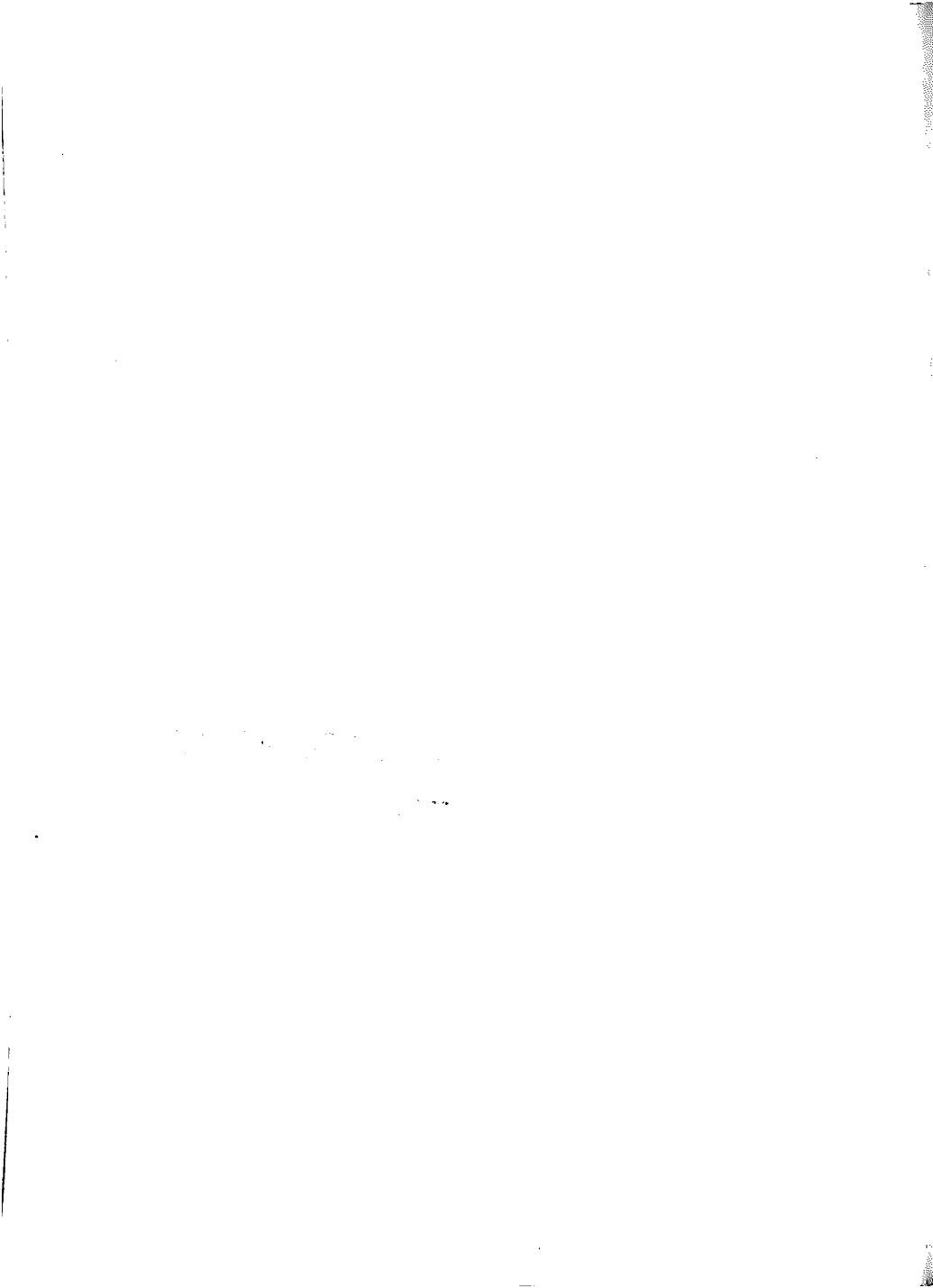

PAIMIR
GJATA
vopra
letrare 8

BIBLIOTEKA
E
SHETIT
GJUROKASTËR

814
8.25

KAPITULLI I PARË

1

Murat Bënça u ngrit i mërzhitur atë mëngjes shtatori. I vëllai, Dilaveri, nuk ishte kthyer ende nga pazari. Kishte ikur në qytet që të premtën dhe s'ishte dukur as të dielën dhe as të hënën. Kjo vonesë, që ndodhte për herë të parë, e bëri të tërbohej nga inati. U vesh në errësirë dhe, me një të hovur, u gjend në oborr. Në kulmin e mllefrit, nxori mushkën nga dhuri, nguli në kaptell midis litarëve sëpatën e mprehur mirë dhe u bë gati të nisej në mal për dru.

«E shpëlaftë mortja, – murmuriste me vete për Dilaverin, – mbeti në qytet. Shkoi të premtën në pazar, hajvani, dhe ende s'është kthyer!»

I vëllai kthehej, zakonisht, të dielën, ose pa gdhirë mirë, ose më drekëherë. Por po agonte dita e martë dhe ende nuk po dukej.

«Ç'bën në qytet? Nuk e di që s'kemi as kripë, as vajguri e që duhen mbledhur arrat. rrushtë e thanat dhe duhet plוגuar toka për mbjellje? Apo sorollatet kot, si ai qeni sallahani? E ç'i duhet të lbredhë rrugëve në një qytet me ushtarë të huaj, në një kohë kur jeta e njeriut s'vlen asnjë grosh, kur ai tjetri ta vesh me plumb prapa veshit, ose të var në trekëmbësh e të rrjep si cjaq?!»

I nxehur, duke ndier damarin e trashë t'i rrihte në zverkun e ngjeshur, duke marrë ajër me flegrat e mëdha tërë

qime që i fërgëllonin nga inati, pa më të voglin e Bënçajve që vraponte zbathur nëpër oborr. Vogëlushi, ende i përgjurmur, ngriti këmishën dhe bëri ujët e hollë pranë stelës së qenit.

– Mirëmëngjes, babagysh! – tha kur vuri re plakun, që po merrej me mushkën.

Kjo përshëndetje e çiltër fëmijërore ia zbuti pak zemërimin Murat Bënçës. Nipi ishte pesëvjeç djalë, me sy si kokrra ulliri, kureshtar e i prapë sa s'ka ku të vejë më. Kur ishte vetëm, dukej fëmijë i butë e i heshtur, me ato kaçurrela të arta që i mbulonin ballin. Po, kur ishte me vërsnikët e me të vëllezërit dhe kur zemërohej me ta, tiparet i bëheshin të rrepta, si të babagyshit. Murat Bënça që e shihte ashtu, me grushtet mbledhur e të shkumëzuar gati për t'iu hedhur në grykë të gjithëve e për t'i qëlluar me ç'të mundte, edhe kur i nipi s'kishte të drejtë, u bërtiste më të mëdhenjve:

– Mos e ngani Dritin, more derra! Mos e trembni, se do të ma prishni trimin e gjyshit! E ç'duhet frikacaku në shtëpinë e Bënçajve!

E vërteta ishte se çunaku i prapë as dridhej e as frikë kishte nga babagyshi, ndërsa të tjerët ia mbathnin me të katra e fshiheshin sa dëgjonin zërin e tij. Dritit s'ia bënte tërr veshi. Vetëm druajtje e nderim kishte. Kur e shihte të zemëruar, heshtte dhe, me ato mendtë e t'i, thoshte se, kur të rritej, ashtu do të sillej edhe ai, si babagyshi, i fortë, i mirë dhe i dashur. Me intuitën e tij të paqabueshme prej fëmije, ai e ndiente se babagyshi, edhe kur ishte në kulm të mllefrit, atë e donte me gjithë shpirt. Bile, e donte edhe kur bënte prapësi, ndërsa gjyshja dhe e ëma mbyllnin sytë të tmerruara, kur ngjitej në majë të kumbullave mbi degët e holla që gati thyheshin, kur bëhej si arap me lëngun e çaçanikut të papjekur, kur gjakoste gjunjët dhe hundët. Pikërisht atëherë, kur gratë, të tronditura, e qortonin dhe i vinin qepë e kripë në tulet e shembura, Murat Bënça e mernte hopa, i shante gratë që të mos e trembnin fëmijën dhe i thoshte i gëzuar:

– Trimi i babagyshit! Me siguri të dhemb, po ti e duron, se je trim!

– Po, babagyjsh! Këto i kanë fajet. Lebetiten e më ka-llin datën, sikur kushedi se ç'ka ndodhur.

– Mos ma trembni Dritin! – thërriste plaku dhe të tëra gratë, e shoqja, nuset e djemve, të bijat dhe mbesat e rritura rrinin sus.

Driti harronte dhimbjet, puthte plakun në faqet e ashpra dhe lotët i pushonin në çast.

– Tashti shaji njëherë vendçel! – e urdhëronte plaku i ngazëllyer, duke e parë drejt e në bebëzat e zeza si kokrra ulliri.

Vogëlushi shpërthente dhe imitonte tamam babagyjshin e zemëruar. Kështu i kishte mësuar ai të gjithë meshkujt e Bënçajve: djemtë e vet, djemtë e djemve të vet dhe fëmijët e Dilaverit...

Plaku e andoqi me sy Dritin tek kërcente zbathur mbi gurët e lëmuar të oborrit, tundi kokën disi i zbutur, i foli mushkës dhe doli përjashta.

Dielli ishte ende larg, po dita po agonte. Frynte erë e ftohtë, si erë dimri, megjithëse nuk e kishte kohën. Sikur mërdhinin rrugët e ngushta, pemët, ujërat, ai vetë, gjithë fshati që ishte ende i përgjumur. Hodhi mbi kokën e madhe kapuçin e gunës dhe vështroi malet. Ato rrethonin gjithë Maliskajën e lashtë, me përjashtim të një lugine, përfund së cilës ishte mulliri i Mitro Gurit. Që andej vinin e shkonin maliskajasit në qytetin e largët për pazar, apo te miqtë e shumtë të krahinës për lindje, për dasma e për vdekje. Në anët e tjera kishte gërxhe, pyje me dushk, me ahe e me pisha. Buzë tyre, larg e larg, ngrinin kryet drurët e mëdhenj me arra e me gështenja. Shumë lart, pas kodrave, të buta e të gjelbëruara, fillonin malet e ashpra me brinjë të zhveshura e me damarët plot made-me. Nëpër rrëpira e buzë guvave që s'i zinte dielli, malet e mbanin borën si një mbulesë të bardhë e të pastër gjer në qershor dhe, vende-vende gjer përtej qershorit. Në majën më të lartë, ku natyra me çuditë e saj kishte formuar një shqiponjë vigane me krahë të thepisur, e mbrojtur nga erërat dhe nga rrezet e ngrohta, dëbora mbetej përherë e akullt dhe e bardhë nëpër plasat e greminave të thella. Shqiponja e ngurtësuar sikur e mbante

sqepin e mprehtë ngulur në qiell, ndërsa krahët e saj dy shkrepin të gërryer përbrenda, bënin hije të përjetshme mbi shkëmbinjët e vegjël. Poshtë tyre kishte guva e shpella pa fund, të errëta, të ftohta, të thella, ku strehoheshin kaçakë e hajdutë dhe, në raste të rrezikshme lufte, aty gjenin strehim fëmijët, gratë e pleqtë e Maliskajës dhe të dy fshatra-ve më të afërta, Malibardhës e Malidresë.

Murat Bënça eci pas mushkës gjer më të hyrë të pyllit të djegur në kohën e Luftës Italo-Greke. Duke dëgjuar gumëzhimën e dy lumenjve të rrëmbyeshëm, që bashkoheshin në kufijtë e tri fshatrave të ndara për mrekulli nga ujërat, mendonte vazhdimisht për të vëllanë që s'ishte kthyer nga qyteti dhe për djemtë e martuar, që kishin marrë nuset e kishin shkuar të krushqit në Malibardhë e Malidre.

«E gjetën tamam kohën, — ankohej i zemëruar, me-megjithëse vetë i kishte lejuar. — Mirë, besa, punët nëpër këmbë, dimri të porë, mirë e kanë! Fajet i kam vetë. Po u thashë derrave: të dielën ose të hënën të jenë këtu. Kurse ata, pa shiko ç'të punojnë?! Bravo u qoftë! Mirë djemtë, në fund të fundit, i mbajti krushku me zor e s'ia prishin dot hatrin! Po im vëlla?! Përse të vonohet?! Kush e mban atë në qytet mbushur me fashistë e me spiunë?! Ç'punë ka ai atje?! Do të shiste atë pak bereqet e ato kokrra vezë, do të blinte kripë e vajguri, ndonjë pëlhurë për kalamajtë e do të kthehej. Përse të vonohet?! Mos u bë bishti më i rëndë se sqepari?!»

Atë çast u përzie me gumëzhimën e ujërave një breshëri mitralozi, me të cilën ishte mësuar prej kohësh veshi i plakut. Krismat bënë që të harronte vëllanë e djemtë. Hoqi llabanen e gunës dhe ua nguli sytë maleve, që rrethonin Maliskajën. Përfund tyre, mbi bregun e thepisur, ku ishte një urë e varur, e vjetër dhe e ngushtë, sa mund të kalonte vetëm një njeri, ishte posta ushtarake italiane. Ato male, pyje e gremina, gjithë ç'i shihte syri që nga sqepi i shqiponjës e gjer poshtë ku ishte posta, stërgjyshërit, gjyshërit dhe etërit e tij i kishin vaditur me gjak për t'i mbrojtur nga të huajt që vërshonin njëri pas tjetrit. Tani të gjitha ato kontrolloheshin nga fashistët italianë. Mitralozi u zbraz përsëri; Murat Bënça hodhi kapuçin mbi

kokë dhe shtrëngoi me të veshët për të mos e dëgjuar. Aty mbi kockat e burrave të moçëm, mbi kujtimin e tyre të shenjtë, mbi armët e tyre që nuk ishin përkulur kurrë, kishin mbirë manaferra e shkurre, një bar i keq që s'e përtypnin dhentë dhe ca lule që s'ua dinte as emrin. Dhe, së bashku me to, edhe ca si stalla të gjata, me çati të kuqe e me dy bunkerë prej çimentoje ku nxinin tytat e atyre mitralozave që zbrazeshin kohë e pa kohë, sidomos netëve të errëta. Shpeshherë Murati kishte dëgjuar të dilnin nga dritaret e postës tinguj këngësh pa kuptim, të huaj e të urryer, që i vinin si tallje për gjakun e derdhur, për të vrarët dhe për malet.

Murat Bënça hyri në pyllin e djegur, psherëtiu hidhur dhe ndjeu t'i fryheshin damarët në zverk, kur pa atje përposh, si një njollë gjaku, një cep çatie. Sytë i kishte të fortë dhe dallonte mirë ngjyrat, sado larg të ishin. Aty, mbi atë breg të thepisur ku ishte ndërtuar posta, ia kishin therur të atin të huaj të tjerë në fillim të shekullit. Atëherë ai ishte djalë rreth të njëzetave dhe mbante mirë mend çdo gjë. I ati, një nga ata burrat e moçëm që e kishte ngrënë barutin me grushte dhe tërë jetën kishte luftuar për Shqipërinë, një burrë shtatmadh e i ngjeshur, që s'dinte ç'është frika, i rrahur nga jeta me vaj e me uthull, me duart tërë kallo nga puna e nga pisqollat, nuk iu dorëzua armiqve i gjallë. Kur ata shallvareqjerë, me mjekra e të tmerrshëm u vërsulën mbi të me thika, kama e pisqolla, ai u ngrit hijerëndë nga shkëmbi, me mendjen qiqër, me gjysmën e mustaqes në gojë nga zemërimi dhe u thirri prerë e fjalëpakë:

— Nuk ju dorëzohem, po s'kaluat mbi trupin tim! Shqipëria thërret në zemrën time! Heq e vuan në shpirtin tim për lirinë! Ejani, pra, në jua mban! Unë s'kam veçse thikën e bariut, po jam një mal me barut! Do t'ju hedh në erë.

Ai ishte vetëm, se shokët i qenë vrarë. Theri sa mundi, po, më në fund, ata e bënë copa-copa. E grinë me kama e me jataganët e shtrembër dhe përsëri u dukej sikur në çdo copë ishte zemra e tij e gjallë dhe Shqipëria...

Murat Bënçës iu kujtua kur e mblodhi trupin e të atit

në një lëkurçe. I dukej sikur i fliste rreptë: «Nuk vdes Shqipëria, Murat! M'i mblihdh të gjitha mishrat e kockat e shpërndara, m'i kall në dhë e ke për të parë si do të ngrihem përsëri!»

Edhe kur e varrosi me ndere e me pikëllim të madh atje, në varrezat e Maliskajës, ku ishin qindra e qindra gurë të heshtur, që dëshmonin për ata që kishin jetuar e luftuar, Muratit të ri i buçitën veshët nga zëri i ashpër i t'et. I dukej si një zë që dilte nga varri e thoshte po ato fjalë, që i kishte dëgjuar sa e sa herë: «Murat, o djalë! Merre lirinë vetë, se s'ta fal kush! Rrëmbeje me dyfek, me thikë, me sifurk, me naxhake, me thonj! Ajo është liria e vërtetë! Liri tjetër pa gjak, s'ka! Lirinë s'ta fal kush. Po ne jemi nga një fis i lirë, që ka lindur në këto male. Brez pas brezi i ltrë, që kur është bërë bota. Na kanë shkretuar vatrat, na kanë zaptuar stanet e shtrungat, na kanë djegur pyjet e djepet. Na kanë detyruar që t'i lajmë me gjak skërkat me grurë e dyshekët e kalamajve. Po ne jemi si ai mielli që del nën gurin e mullirit. Na bluajnë nën gurin e rëndë të robërisë, ne bëhemi bukë e njerëz dhe vazhdojmë përsëri e përsëri të luftojmë për Shqipërinë...»

Tërë kjo ngjarje e dhimbshme dhe heroike kishte ndodhur gati dyzet vjet më parë, po Murat Bënçës i dukej sikur kishte ndodhur dje a pardje dhe sikur do të përsëritej edhe një herë, meqë të huajt ishin dyndur në malet e Shqipërisë që nga prilli i 1939-s.

«Që nga ajo kohë, prill më prill e gjer tani në shtator, bëjnë tre vjet e gjysmë robëri», – mendoi plaku duke parë drurin që do të priste.

Ai kishte dëgjuar që ishte formuar një parti e fortë, që djemtë nëpër qytete përgjakeshin me fashistët, që kishin dalë maleve edhe çetat e para. I kishte nuhatur edhe djemtë e vet që diku venin, kur atë e zinte gjumi. Të martuarit, Farudini e Samiu, ktheheshin shpejt dhe nuk ia bënin fjalën dysh, kurse i vogli, Syrjai, harronte nganjëherë ç'ishte shtëpia. «Po ky hollovari i gjatë, a është në të?» – pyeste veten dhe e shihte djalin e voaël vëngër e me inat që kapardisej me revole në brez. «Baba, – i thoshte Syrjai i gëzuar, – e gjeta këtë letër nën portë.

Shko tek Abedini të ta këndojë!» Ai vente tek Abedin Kalemi dhe, ndërsa bashkëfshatari ia lexonte komunikatën dalngadalë, nuk i shkonte ndër mend se ato trakte të Partisë i shpërndante nëpër fshat i biri me shokët e vet. Nja katër muaj më parë, në maj, kur befas, siç ishte duke lëruar, filloi një shi i dendur, shkoi me hap të shpejtë në mullirin e Mitro Gurit. Para se të mbërrinte atje, pa që nga buza e arës me grurë Syrjanë, që doli nga mulliri me një djalë të panjohur. Ai ishte trupvogël e shëndetlig, sa mezi i hidhte hapat për të arritur Syrjanë e gjatë e të shpejtë. Me sa iu duk Muratit, i panjohuri kishte edhe syze, edhe një patickë italiane, edhe një çantë me rrip të gjatë. «Kush ishte ai?» – pyeti me të hyrë në mulli. Atje gjeti Të vëllanë, Dilaverin, të dy djemtë e martuar, Farudinin e Samiun, dhe te guri i mullirit që vërtitej me zhurmë, Abedin Kalemin e Mitro Gurin. «Një firar nga ata të Partisë, – tha Abedini. – Na foli për luftën e na premtoi se do të vijë përsëri për t'u takuar me ty.» «Me mua? E përse me mua?» – u habit Murat Bënça. «Po ja, – tha Abedin Kalemi, duke ngritur me zor kapakët e rëndë të syve, – për luftën.» «Pse, ore ai spurdhjak do të më tregojë mua ç'është lufta?» «Bie fjala», – tha Mitro Guri me zë të ngjirur, «Lufta bëhet me plumba – e jo me gjyzlykë!» – shfry Murat Bënça, dhe, gjersa pushoi shiu përjashta, nuk foli e nuk pyeti më...

Murat Bënça pështyu pëllëmbët dhe ngriti sëpatën.

– Botë qene, – tha me zë. – Na ke rënë shumë më qafë! Pse s'na u bë zemra prej guri, si këto male, po na u bë pluhur i zi, si ky pyll?!

Herën e parë sëpata kërceu, sikur ra mbi strall. Herën e dytë dhëmbi i saj i mprehtë u ngul në dru, po ai u mundua shumë gjersa e shqiti.

Dy vjet më parë ai ishte një pyll i dendur me pisha të reja, krejt i blertë dhe i mbushur me lloj-lloj zogjsh këngëtarë. Herën e parë e dogjën italianët, kur u larguan nga fronti. Edhe herën e dytë e dogjën po ata, kur e rimorën. U përpoqën maliskajasit ta shuanin zjarrin, por qe e kotë. Pishat e larta ishin të dendura dhe ia përcillnin flakët njëra-tjetrës, me lehtësi. Nuk e shuan dot as ata të Mali-

bardhës e të Malidresë, që erdhën fshatçe me burra, gra e fëmijë. Dhe u kthye ai pyll, rrëzë malit, në një vatër të shuar, të zezë, sikur kishte kaluar ndonjë përbindësh përrallor me gjuhë të zjarra. Megjithatë kishin mbetur drurë pa u djegur gjer në palcë. Koha me erërat, shirat e diellit kishte bërë të vetën. Po duhej fuqi e madhe dhe sëpatë shumë e mprehtë për t'i kthyer në dru zjarri, se pishat ishin bërë tamam si strall.

— Kështu do të na djegin e ne s'do t'i presim dot! — hungëroi Murat Bënça, qull në djersë, duke flakur sëpatën mbi kapicën e druve. Veshi gunën, mbuloi kryet me kapuç dhe, duke dredhur cigaren, hodhi sytë rreth e rreth.

Malet qëndronin të heshtura, thikë përpjetë dhe mali, në krah të djathtë të tij, në formën e shqiponjës, e kishte ngulur sqepin në retë e zeza. Të gjithë i kishin ngulur rrënjët kushedi sa thellë në tokën amtare. Në bel kishin lidhur breza të gjerë prej mjegulle, kraharorët i kishin krejt të zbuluar, të gjerë e brinjë-brinjë, ndërsa kryet, atje lart, e kishin mbështjellë me fasha resh të zeza sterrë. Poshtë mbi bregun e thepisur të lumit ishin ata, të huajt. Dhe ishin tamam te vendi, ku, vite më parë, i kishin masakruar të atin. Murati ndjeu gjakun që i lëvriu nëpër trup. I shkuan mornica të ftohta së bashku me të.

«S'jam si ai, — mendoj me dëshpërim, — dhe s'kam atë gjak. Ai ishte burrë i vërtetë dhe më i madh se zoti. I pështynte atë dhe robërinë mu në fytyrë dhe s'i bënte veshi tërt nga vdekja.»

I mbuluar me tym duhani po mendonte për Shqipërinë që kishte rënë në zi, e mjeruar, e shpuar nga plumbat, e sakatuar nga predhat e topave, e shkelur me përbuzje nga çizmja e huaj. Shqipëria flokëshprishur e krenare! Ajo diçka i pëshpëriste dhe i tregonte me gisht të nderë e të rreptë të atin, që dergjej theia-thela në varr.

«Jo, o botë qene! — u përmend Murat Bënça. — Ai vdiq me lavdi dhe diçka la në shpirtin tonë!» dhe ndjeu t'i vërshonte plot gjallëri gjaku i ndezur i Bënçajve. Pështyu nga posta ushtarake e të huajve dhe tha me zë të lartë:

— Jo. S'kemi vdekur!

Dhe iu kujtua e ëma, malësorja e gjatë, e rreptë dhe

shumë e duruar, që i priste të gjitha gëzimet e vdekjet me shaminë e zezë ulur gjer nën vetulla. Ajo u rrinte miqve gjithnjë në këmbë, siç i rrinte të shoqit të zyrtë dhe përgjerohej për djemtë, për vajzat e për të gjithë njerëzit e mirë të Maliskajës e të krahinës, nga ishin e nga s'ishin. Edhe ajo pati fatin e të shoqit dhe vdiq me lemeri, e para tij. E mbërthyen dhimbjet e lindjes në mal, pasi kishte lindur tre djem e dy vajza dhe pasi kishte dështuar pesë të tjerë. Priti sa u errësua mirë dhe u fut rrugëve të shkreta të pyllit e të malit. Me shpirt ndër dhëmbë, e heshur, pa lebetitje, shkoi dhe u fut në një nga shpellat nën shqiponjën e ngurtësuar. Që andej dëgjoi sokëllimat e të shoqit dhe pisqollat e tij, po nuk mundi ta thërriste dot për ndihmë. Dhe, kur në male s'u dëgjua asgjë, veç ofshamës së kafshëve të egra e klithmave të zogjve të uritur, duke kafshuar mishrat e veta dhe duke u përgjakur me thonjtë e saj, u mundua të lindte e s'lindi dot. Natën, në errësirë, dëgjoi koshadhet e të huajit që kalonin përpara shpellës së saj me pisha të ndezura nëpër duar. Nuk kërkoi ndihmën e tyre, se ishte turp dhe se e dinte që ata do t'ia çanin barkun me jataganët e shtrembër, do t'ia shkulinin fëmijën dhe do t'ia ngulnin të gjallë mbi pishat e ndezura. Më mirë vdekja, se ndihma e të huajit, kur Shqipëria po hiqte, si ajo, çaste të kobshme e tronditëse. E vetme, në pellgje të ujshme, përplaste kokën në faqen e ashpër të guvës dhe luftonte kundër vdekjes pa nxjerrë asnjë fjalë e asnjë ankim. E gjetën pas dy ditësh. Në flakën e pishave, që luhateshin mureve të shpellës, ajo dukej si një shqiponjë e ngurtësuar, si një copë shkëmb me një fëmijë pa shpirt në prehër...

Murat Bënça, me një të tundur të egër të kokës, i largoi të vdekurit nga kujtesa. Kapuçi i ra në zverk dhe i doli koka e madhe, me flokë të shkurtër e të dendur, krejt e bardhë. E flaku gunën e rëndë mbi shkurre me një të shkundur të shpatullave të gjera dhe rrëmbeu sëpatën. Teu i saj i mprehtë, nga forca e krahëve, u fut në trungun e pishës së djegur, si një dhëmb i shndritshëm e rebel.

«Botë qene! Nuk është punë kjo që bëj, se më rën-

dojnë mbi kurriz gjashtëdhjetë vjet jetë me rrebeshe», — mendoj duke iu vërvitur pishave me tërbim. Gjersa i bëri drutë, nuk e drejtoi trupin dhe nuk iu çel fytyra e ngrysur. Gjallëria i kishte mbetur ende në shpirt dhe sidomos në shfrimin e mllëfit e të zemërimit. Kur inati arrinte kulmin, si atë mëngjes të ftohtë shtatori, gjente forca dhe punonte si ndonjë djalë i ri.

Poshtë, mbi bregun e thepisur të lumit, ishin fashistët. Iu kujtua kur erdhën nga xhadeja me makina, hekura e pupla mbi helmata. U ngulën aty, e këmbët i shtrinë gjithandej, në Malibardhë, në Malidre, në tërë krahinën. E filluan me fjalë të ëmbla, pastaj me pula e vezë, pastaj duke rrëmbyer qengja e më pastaj duke kërkuar: «Ç'e niki, niki!» Kur e mori vesh kuptimin e këtyre fjalëve, Murat Bënçës iu ngritën qimet përperjetë, iu bënë si gjembat e iriqit dhe i mbylli femrat brenda oborrit. Ata erdhën përsëri. Prishën pjergullat, përmbysën kosheret e bletëve, gëlltitën mjaltin dhe nuk hoqën dorë nga «niki-niki!». Një ditë, në kohë lëmi, u shfaqën papritur të shoqëruar nga qeveritarë e ushtarakë shqiptarë. Kërkuan «gjysmën», «të tretën» dhe «qesimin» e prodhimeve. I rrëmbyen, si bejlerët qëmoti, pa një pa dy.

— S'kam ç'të bëj, o Murat Bënça! — i ankua kryeplaku si i pikëlluar.

— Lëmsh të bëhesh, Dulejman, ti edhe ata! — e shau Murati.

Pastaj ata një mëngjes iu vërsulën Maliskajës, papritur. Kontrolluan të gjitha shtëpitë. Kërkonin një komunist.

— Kush e ka fshehur e s'tregon, do të pushkatohet. Pushkatuan kot Arifin, pojakun e mirë. Kërkuan edhe Dilaverin për ta pushkatuar, po s'e gjetën. Ishte në mal për dru.

— S'kam ç'të bëj, o Murat Bënça! — i kërkonte të falur kryeplaku.

Ata kërkonin «niki-niki».

E zunë një vajzë të vogël që mbliidhte dushqere për dhitë. E çnderuan dhe e zhdukën. U hap fjala se e çanë ujqit. Po, një vocërrak tha se e kishte parë me sytë e tij Sadien e vogël kur fashistët e hodhën në lumë.

Lajmet vinin edhe nga Malibardha e nga Malidreja e afërt. Edhe andej të huajt bënin zullume. Vinin lajme edhe nga fshatrat e largëta të krahinës malore. Gjith-andej njësoj: grabitje, çnderime, dhunime, kërcënime, vrasje!

Kujtimet që i lidhi varg e varg, si ata kallëpët e misrit varur në tavan për t'u tharë, e shpunë përsëri tek i vëllai. Pati një parandjenjë të keqe dhe u pendua për të gjitha ato që kishte thënë për të.

«Më ndje, o Dilaver! Fola kot për ty. Ti s'je i tillë. As ke qenë e as do të jesh ndonjëherë! – mendoj duke dyshuar se mos i kishte ndodhur ndonjë gjë e keqe të vëllait. – Luftë është. Rrugët janë mbushur me të huaj. Pak janë ato që dëgjojmë! I marrin djemtë e i syrgjynosin në Itali. U hedhin bomba nëpër demonstrata. I vrasin e i varrin në sheshet e pazarit e në oborret e burgjeve! Më ndje, o Dilaver! Më dëgjon? Ty të flas. S'e kisha me ty, se je tra i fortë shtëpie. U zemërova me djemtë, me Farudinin e me Samiun, që rrëmbyen gratë e ikën te kru-shqit. Tuafët! E kanë mendjen majë thanës. Ikën e më lanë të çaj dru në këtë pyll të zi. Ikën...»

Me ato mendime e zuri dielli, që doli mbi shqiponjën e ngurtësuar, sikur shpendi e nxori nga sqapi. Në Malis-kajë dielli lindi vonë e perëndonte shumë shpejt, se fshati ishte i rrethuar në tri anë nga maja malesh. Dita ishte e shkurtër e nata s'kishte fund, as në dimër e as në verë. Murat Bënça e ngarkoi mushkën, u harrua pas kujtimeve të hidhura, Po, kur po lidhte litarët pas kapellit, befaz, dëgjoi në pyll britma e të qara. Dikush vraponte midis shkurreve të zeza e thërriste duke vajtuar:

– Xhaxha! O xhaxha!

Vuri veshin dhe e njohu nga zëri atë që thërriste me lemeri.

– Këtu jam, këtu! – thirri edhe ai i tronditur.

Lëshoi litarët nëpër këmbët e mushkës dhe, duke ndier diçka të keqe, bëri disa hapa të shpejtuar. E pa, më në fund, vajzën që vraponte mbi kaçubat, duke fshirë sytë me kindin e përparësës.

– Ç'ke, moj Shpresë? – i thirri së mbesës me ankth.

– Xhaxha! O xhaxha! – u shkreh ajo në vaj dhe iu derdh në qafë.

Ishte goxha vajzë, tetëmbëdhjetëvjeçe, e shkurtër e topolake dhe s'i kishte hije të qante ashtu, me logori, si plakat. I qe marrë fryma e s'fliste dot.

– Po ç'ke? – e pyeti Murati dhe ndjeu në shpirt gjëmën e madhe. – Ç'ka ngjarë?

– Babanë... Babanë... e kanë sjellë të vrarë!! – kllithi vajza, duke shkukur flokët.

– Dilaverin? – e pyeti ai dhe ia mbylli gojën me pëllëmbën e ashpër.

– Copa-copa e kanë sjellë, – u lebetit vajza, krejt e zbehur në fytyrë, gati sa nuk i binte të fikët.

– Ç'thua kështu, moj Shpresë! Po flet jangllësh...

– Jo, xhaxha...

Ajo tha diçka e mbytur në lot dhe e mbuloi përsëri fytyrën me përparëse. Murati, që e humbi toruan për një çast, e mblodhi veten dhe e pyeti:

– Po kush e vrau?

– Fashistët, – u përgjigj Shpresa përmes ngashërimeve.

– Në demonstratë... Me bombë...

Murati ia ngjeshi kokën në kraharorin e vet dhe ia lëmoi flokët gështenjë me dorën e rëndë.

– Mos qaj! – i tha i përdëllyer. – Mos qaj, se më ke mua.

E shtyu lehtë nga supet dhe e urdhëroi me zë të ashpër e të ngjirur:

– Ec përpara, se erdha!

2

Murat Bënça hyri në shtëpi si ai demi që e zë zekthi. Në oborr ishin vetëm fëmijët, mbledhur te dera, me kryet poshtë, të habitur nga vdekja e papritur që u kishte rrëmbyer njeriun e dashur. Në një qoshe, pranë plevicës, pa

ca rraqe të përgjakura, midis të cilave njohu opingat e të vëllait. Tërë rrugës, nga pylli e gjer në shtëpi, nuk i besohej se do ta gjente Dilaverin të vvarë. I dukej e pamundur që njeriu të ishte aq shpejt e aq papritur. Po, me të parë opingat e përgjakura dhe qenin që angullinte me kokën te dritarja e vogël e stelës, e ndjeu erën e vdekjes. Fëmijët të tronditur i bënë udhë. Ai u mbështet një çast me të dy duart te trari i sipërm i derës, se iu duk sikur po i merreshin mendtë. Nga konaku i madh vinin logoritë e grave dhe ai u bind plotësisht për atë që kishte ndodhur. E shoqja, e kunata, gratë e djemve, të bijat, fqinjat që kishin ardhur menjëherë, po ulërinin flokëprishura e po derdhnin lot, dyllë të verdha, mbi fytyrën e të vvarit.

— Mos qani! — thirri ai, duke u gjunjësuar përpara të vdekurit dhe, në çast, britmat pushuan. Qëndroi i heshtur, me kryet mënjanë, me vështrim të pacaktuar, ndërsa me duar preku trupin e të vëllait, mbuluar me çarçaf. Nuk i gjeti as këmbë, as duar. Ishte një lëmsh, një trup i shpërbërë, si një gërmadhë e rrëzuar që s'i gjendet ana. Gratë dridheshin nga llahtaria që u kishin parë sytë, gëlltisnin lotët dhe shtrëngonin gojën me shami, që të mos u dilnin klithmat e ulërimat. — Si kështu, o vëlla? — pyeti ai i nemitur, me zë të ngjirur. Pastaj mbeti si i ngrirë me vështrimin te sytë e vagëlluar të Dilaverit, që nuk ia kishin mbyllur në çastet e para të vdekjes. Dukeshin sikur vëllezërit vështronin njëri-tjetrin e sikur bisedonin në heshtje për hallet e shtëpisë. «Kaq e pata unë, o Murat! Tani amanet fëmijët, merrma hakun sa më shpejt dhe kallmë në dhé një sahat e më parë», — dukej sikur linte porosinë e fundit Dilaveri. — Prehu i qetë, Dilaver, dhe mos ki merak për asgjë, — murmuriti Murati i ngrysur e me sy të skuqur nga dhimbja. — E kisha radhën unë, se jam dhjetë vjet më i madh, po vdekja s'ka radhë. Po ti mos ki merak për asgjë... Vetëm më vjen keq që ike kështu, pa arritur të hidhje një pushkë për lirinë e Shqipërisë!

E puthi në ballin e ftohtë dhe, duke shtyrë gratë me bërrylla, kaloi i pikëlluar në konakun tjetër, ku ishin grumbulluar burrat. Me të dalë ai, gratë rifilluan nga të qarat me ligje. Burrat, të ngrysur e të heshtur, u ngritën njëra

nga një, e përqaftuan dhe i shtrënguan dorën për ngushëllim. Ai i njihte të gjithë ata që vinin. Ishin fshatarë nga Maliskaja, nga Malibardha, nga Malidreja dhe nga fshatrat e tjera të krahinës, të afërm, kushërinj, krushq, miq e shokë. Midis tyre ishin Mitro Guri, mullisi i ngjeshur si thes me miell, me nofulla katrore e të forta, Abedin Kalemi me ata kapakët e rëndë të syve, Kadri Kanani me hundën si qiqër, e me sy të ndezur ngjyrë kafe, Xhemoja, më plakuri i Maliskajës, me të tre djemtë e tij, Dulejman Dusharaku, kryeplaku i fshatit, veshur me rroba të zeza si për varrim, Nezir Topalli, dyqanxhiu që e kalonte të shumtën e kohës në qytet dhe majë kalit, se i kishte kryqet të thyera e shumë të tjerë, që këmbenin cigaret e kutitë e duhanit, bisedonin me zë të ulët për ngjarjen dhe për vdekjen që të gjen edhe papritur. Siç është zakon në këto raste, ata filozofonin për jetën e për vdekjen. Kishte midis tyre burra, që vdekja i kishte përvëlur shumë herë dhe tani sikur nuk e vinin më në kandar. Kishte jetimë, të rinj fare, si Bejtoja këmbëshpejtë, që nuk i kishte njohur prindërit, se e kishin lënë motak në djep. Po ishte dhe një njeri i panjohur, një djalë njëzetepesëvjeçar, i shkurtër e i imët, me syze të trasha, që ia tregonin sytë si pa jetë. Murat Bënça u çudit dhe mblodhi supet. Ku e kishte parë atë njeri? Iu kujtua. E kishte parë një ditë nga larg, duke dalë nga mulliri së bashku me djalin e vogël, Syrjanë. Binte shi atë ditë. Po, po, binte shi. E ç'donte ai djalë në shtëpi të tij? Përse kishte ardhur? Kush e kishte dërguar? Djali iu afrua në heshtje, e përqafoi dhe e ngushëlloi, sikur ta indiente dhimbjen njëlloj si të tjerët.

— Të rroni vetë, xha Murat!

Abedin Kalemi, që ishte pranë tyre, e vuri re hutimin e të zotit të shtëpisë dhe i shpjegoi se djali ishte nga qyteti, profesor në lice, komunist. Ai e kishte sjellë trupin e Dilaverit në fshat. Do ta kishte sjellë më shpejt, që të hënën, po mezi ia kishin lexuar letërnjoftimin e shayer e të llan-gosur me gjak.

— Të rrosh, o bir, që ma bëre këtë nder! — e uroi Murat Bënça me gjithë shpirt. — Po si të quajnë e nga të kemi?
— Behar, — u përgjigj djali, duke rregulluar syzet me

një gisht, – Behar Jata. Gjyshërit nga kjo krahinë i kam pasur, nga Leshica, përtej, po prindërit ka vite që kanë zbritur në qytet.

Burat Bënça u mendua një copë herë se mos sillte në hatër ndonjë leshicar me mbiemrin Jata, po nuk iu kujtua gjë.

– Kushedi, – tha, – mbase, kanë ndërruar mbiemrin të tutë, se Jata s'ka në Leshicë.

– Mbase, – tha djali, – po mua prandaj më caktuan shokët që ta sjell Dilaverin, se kam gjak të kësaj malësie. Dhe më porositën që t'ju sjell ngushëllimet edhe në emër të komunistëve që luftojnë për çlirimin e Shqipërisë.

Murati e përqafoi përsëri, i prekur në shpirt.

– Ka ende djem të mirë Shqipëria, – tha disi i menduar. – Është nënë e madhe dhe nxjerr trima. Po, pa më trego, o trim, si ndodhi kjo mynxyrë? – pyeti, duke thithur thellë duhanin e fortë.

Behar Jata ua tregoi me hollësi demonstratën antifashiste që ishte bërë ditën e pazarit në qytet.

– Po ata, të poshtrit, përdorën armët. Na gjuajtën me revolverë e me bomba. Vranë tetë veta dhe plagosën tri-dhjetë e pesë. Numri i të arrestuarve ka arritur gjer më dyqind. Aty u vra edhe Dilaveri. I plasi bomba ndër këmbë, – përfundoi Behar Jata i zemëruar.

– Shumë gjak, – rënkoi Murat Bënça. – Shumë gjak! Është shkruar që të derdhim shumë gjak. Por jo kështu! Jo kështu! S'është ujë.

– Duhet, xha Murat, duhet, – e ndërpreu Behari. – Ta marrin vesh mirë fashistët se populli nuk i do, i urren dhe do t'i luftojë gjersa t'i mundë.

Kështu filloi biseda e gjatë dhe e zakonshme për robërinë e për lirinë. Sa herë takoheshin fshatarët me njëri-tjetrin, për luftën do të flisnin.

– Fati ynë varet në një fije peri, – tha i menduar Dulejman Dusharaku, duke dredhur majat e mustaqeve që i arrinin gjer në mollëza. – Bie erë barut. Zjarret që kanë përfshirë botën, do të na përvëlojnë, po të mos i kemi mendtë në kokë.

– E kur kemi qenë ndonjëherë të qetë? – pyeti Mitro Guri me një zë gryke. – Gjithnjë kështu ka ndodhur. Gjithnjë të huajt që kanë ardhur, na kanë sjellë zjarrin dhe kanë dashur të na pinë gjakun, po janë përvëlur vetë në atë zjarr.

– Italia është e madhe. Ja ku qëndron e keqja jonë, – tha me vërshëllima Nezir Topalli, duke prekur me duart e shkathëta qostekun e sahatit që i varej në jelek.

– Lufta s'është punë numri, – e ndërpreu Behar Jata. – Fiton ai që ka të drejtë. Ne jemi në të drejtën tonë dhe do të fitojmë. Le të jetë Italia dyzetmilionëshe.

– Po t'i kemi mendtë në kokë, asnjë e keqe s'na gjen, – foli përsëri Dulejman Dusharaku, që e hiqte veten për njeri të ditur. – Po të mos lozim me zjarrin, asnjë pikë gjak s'na del nga hundët.

– Jo, kryeplak! – tha prerë Murati, duke parë nga dritarja djemtë e vet dhe fshatarët që zdrugonin e mbërthenin arkivolin në strehën e druve. – Bënçajti u gjakosën me armikun. Xhenazeja e tim vëllai është aty dhe kërkon shpazim. Është gjakosur Shqipëria dhe kërkon lirinë. Të parët tanë nuk rrinin këmbëkryq e duarkryq. Kur vinte i huaji, rrëmbenin armët, përlësheshin, hakmerreshin. Po ne, a s'kemi të njëjtin gjak?

Behar Jata e vështronte Muratin me admirim për ato që thoshte. Fjalët i dilnin fshatarit nga shpirti, si plumba. Të gjithë e dëgjonin me vëmendje e me respekt, edhe ata që atë çast mund të mos ishin në një mendje me të.

– Drejt e ke, Murat, një gjak kemi. Dhe, me sa ma merr mendja mua, do të bëhet luftë e madhe. Po zoti e di se nga do të na vijë shpëtimi, – tha Dulejman Dusharaku dhe psherëtiu me vështtrimin nga dritarja, prej nga vinin zhurmat e sqeparëve e të zdrugut.

Abedin Kalemi ngriti kapakët e rëndë të syve dhe e pyeti:

– Nga kush e pret ti, Dulejman efendi, shpëtimin?

– More, ajo dihet. I zoti e nxjerr gomarin nga balta. Puna është të mos na arrijë thika gjer në kockë, të punojmë me mend dhe të kemi zotin me vete, – u përgjigj Dulejman Dusharaku.

Abedini mblodhi supet, se nuk e kuptoi kryeplakun. Papritur Behar Jata rregulloi syzet dhe tha:

– Nga pushka vjen shpëtimi ynë. Nga pushka vjen edhe liria, dhe nga asgjë tjetër.

– Nga pushka vjen edhe vdekja, – e ndërpreu Dulejman Dusharaku.

– Vdekja e armikut po, ke të drejtë. Kurse për ne s'ka vdekje. Kush vritet për mëmëdhe, mbetet i gjallë.

– Murat Bënça ngrii kryet dhe, befas, sytë e tij të thatë shkrepinë. Ia shtrëngoi dorën Beharit e tha:

– Për atë zjarr që digjet në vatër, lirinë s'ta fal kush! Ke të drejtë ti, trim i xhaxhait!...

– Pastaj ngritën arkivolin. Gratë ulërinë e vunë kujën për të fundit herë. E shoqja e Muratit i detyroi burrat ta ngriinin e ta ulnin arkivolin tri herë, sipas zakonit të lashtë, që shprehte dashurinë për të vdekurin. Pastaj të gjitha sa ishin e përcollën gjer te pragu i derës. Burrat, në heshtje, e mbanin arkivolin në sup, bënë disa hapa dhe ua linin të tjerëve, edhe ky një zakon tjetër i lashtë, që tregonte nderim. Murat Bënça ecte në krye, i rrethuar nga djemtë. Dy i kishte të martuar e me fëmijë. Farudini, më i madhi, i ngjante të atit, sikur ta kishte nxjerrë nga hundët. I dyti, Samiu, anonte nga e ëma, po dhe ai që i gjatë e i bëshëm si i ati. Më i vogli, Syrjai, vinte i hollë e i thatë dhe shumë eshtak. Po që të tre ishin të sertë, djem që s'ia bënë kurrë fjalën dysh dhe trima që të merrnin gjak në vetull.

Tërë atë ditë vesoi shi, qielli ishte pus dhe varrezat dukeshin edhe më të shkreta se më parë. Në varrin e porsahapur, kishte një pëllëmbë ujë të verdhë dhe pritën një copë herë, gjersa e hoqën me kovë. Farudini iu afrua t'et, që rrinte ulur më bisht, si tërë burrat e tjerë, dhe i pëshpëriti në vesh:

– Baba! Behari kërkon të thotë nja dy fjalë përpara se ta varrosim xhaxha Dilaverin.

Murati e vështroi me habi, duke shkërmoqur dheun me gishtat e fortë.

– Përse?

– Po ja... për ato që ngjanë... Për luftën.

– Mirë, le të flasë.

Farudini bëri shenjë me dorë dhe Behari, si hodhi dytri hapa nëpër llucë, u afrua te arkivoli.

– Shokë! Vëllezër! – tha me zë plot hidhërim e zemërim. – Ne po ndahemi tani nga Dilaveri ynë i dashur, që na e vrau barbarisht fashizmi italian. – Zëri iu drodh dhe pushoi një çast. Ai hoqi kasketën dhe i dolën flokët e dredhur e të dendur. Duke rregulluar syzet mbi hundë, vuri re se të gjithë fshatarët i kishin drejtuar sytë nga ai. – Po, shokë e vëllezër! – vazhdoi me dorën drejtuar nga posta ushtarake italiane, së cilës i skuqte vetëm një pjesë e çatisë. – Ata na kanë rrëmbyer gjënë më të shenjtë: lirinë! Ata po vrasin e po syrgjynosin djemtë e Shqipërisë! Ata, me pishtarë të ndezur, po i vënë zjarrin mëmëdheut tonë të dashur, po djegin shtëpitë e arat tona, po na mohojnë gjuhën e zakonet. – Behari e ngriti zërin lart: – Po a do të lejojmë ne që Shqipëria, e veshur në të zeza, të kullojë gjak?! A do të lejomë ne, bijtë e saj?! – vazhdoi i skuqur në fytyrë. – Jo! Kurrë! Kurrë! Të parët tanë, varret e të cilëve po na i shkel armiku me këmbë, na e kanë mësuar këtë që në djep. Liria, nderi dhe jeta e Shqipërisë është në dorën tonë, në dorën tuaj, shokë e vëllezër! Fashizmi s'ka ç'na bën! As vdekja s'ka ç'na bën! Ne kemi sot Partinë Komuniste, që na drejton e na bën thirrje: «Burra të tokës shqiptare, rrëmbeni armët e stërgjyshërve e të gjyshërve, bjeruni armiqve këmishëzinj e tradhtarëve!» Liria do gjak! Gjaku i Dilaverit e i qindra vëllezërve të tij, duhet larë me gjak! I përjetshëm kujtimi i tyre!... Lamtumirë, Dilaver! – Behari qëndroi gatitu, i vrenjtur dhe nderoi me grusht: – Betohemi mbi varrin tënd, se hakun do ta marrim. Vdekje fashizmit! Liri popullit!

U bë heshtje e plotë. Ishte hera e parë në Maliskajë që i flitej të vrrarit mbi varr me fjalë që të ndiznin shpirtin. Fshatarët nuk ishin mësuar me atë mënyrë të re varrimi dhe, në fillim, mbetën si të ngrirë. Fjala e Beharit u bëri përshtypje të madhe, i habiti e i tronditi. Dulejman Dusharakut i shkuan mornica nëpër trup. Murat Bënça ndjeu t'i vërshonte gjaku. Djemtë shtrengonin nofullat me vështrim të egër nga posta ushtarake. Behari mori një grusht

dhé dhe e hodhi në varr mbi arkivol. Kështu bënë edhe të tjerët, në heshtje të plotë, sipas zakonis të vjetër, që i kalluri të mos e ndiente menjëherë peshën e rëndë të tokës. Një copë herë nuk u dëgjua gjë tjetër, veç zhurmës së lopatave e copave të dheut që kumbonin, kur binin mbi dërrasat prej pishe. Burrat afroheshin te gropa njëri pas tjetrit, hidhnin dhé e thoshin me zë të ulët, sikur ishin fjalë të fshehta:

– Liri popullit!

Murat Bënça me ballë të vrenjtur, me vetulla të kreshpëruara, mbylli sytë dhe qëndroi ashtu, buzë varrit, sikur lutej. Fjalët e Beharit e kishin prekur thellë dhe e vunë në mendime. Nuk lutej, po ashtu me gjithë dhimbjen e thellë që e kishte pushtuar symbyllur, mendonte për Shqipërinë e gjorë që nuk po i soseshin kurrë vuajtjet e hallet. «Jo, jo, – mendoj, – nuk je krijuar që të vdesësh! Je krijuar që të rrosh. Dhe do të rrosh! Do të rrosh e lirë! Ja ku po dalin bijtë e tu!...»

Pikat e imëta të shiut i binin në fytyrën e parruar dhe ai i fshinte me shami.

– Liri popullit, o vëlla Dilaver! – mërmëriti si të tjerët, duke parë varrin, që u mbulua me dhé. Më në fund, erdhi në vetë dhe tha me zë të lartë: – Epo, i vdekuri me të vdekurit. I gjalli me të gjallët! Shkojmë.

Burrat hodhën edhe një vështrim nga varret, kërkonin me sy të afërmit që i kishin mbuluar vetë, thoshin me mend: «Flini të qetë, o të dashur!» dhe bënë nga fshati, të ngrysur e të menduar.

Atë natë shumë fshatarë qëndruan në shtëpi të Murat Bënçës dhe hëngrën darkën e të vdekurit me mish e me raki. Si u ngrit sofrja e madhe e si ndezën cigaret, filloi përsëri muhabeti për luftën kundër të huajit. Kandilët me vajguri mezi ndriçonin fytyrat e hequra, të ashpra e hijerënda të fshatarëve. Djemtë e Muratit, Farudini, Samiu e Syrjai, të shkathët e të gjindur, u shëmbenin burrave, sillnin bardhakët me ujë dhe kujdeseshin për zjarrin që të mos shuhej. Ulur në vendin e vet pranë oxhakut, Murat Bënça nuk fliste. Herë-herë, ngrinte vetullat e kreshpëruara dhe vështronte Behar Jatën, që u përgjigjej pyetjeve të

shumta. «Çunak, – mendonte Murati, – i ka a s'i ka të njëzetepesat. I imët e me syze. E si do t'i bëjë ballë luftës ky djalë?! A ka parë ndonjëherë armë me sy? A di të qëllojë? Po fjalët i ka të drejta, të mençura, ta ngrohin zëmren dhe e nderoi derën e Bënçajve sa s'bëhet! Ia paça borxh e ia shpërblefsha në gëzime!»

«Eh, moj e mjera Shqipëri!» – pëshpëriti me vete, kur u vuri veshin fjalëve, që thoshin bashkëfshatarët e tij, ulur këmbëkryq mbi minderët prej kashte, mbi postet e mbi rrogozët.

Njëherë u ngrit dhe shkoi në konakun e grave. Ato i kishin sytë të fryrë nga lotët. Herë-herë, e kunata, që mbeti e ve, qante me ligje, me leshra të shprishura që i dilnin nën shaminë e zezë, lidhur gjer në vetulla. Ajo ishte një grua e shkurtër, e shëndoshë, me duar si kopanë. Tërë ditën e ditës, bile, edhe një pjesë të natës, e kalonte në avëlmend duke endur qilima me thekë e shajak të fortë për rrobat e burrave e të fëmijëve. Ndonjë qilim dhe një pjesë të shajakut Dilaveri i shiste në pazar te xhokaxhinjtë për pesë para. Nganjëherë i thoshte së shoqes:

– Po mjaft, moj, se nxore sytë me këtë avëlmend! Bjer e fli!

– Ja, – i përgjigjej ajo, – sa ta mbaroj edhe këtë anë.

Po ana s'mbaronte lehtë dhe vazhdimisht dëgjohej nëpër shtëpi zhurma monotone e avëlmendit. Drang-drung, sikur thyheshin kocka.

Me të parë Murat Bënçën, gratë heshtën. Vetëm e mbesa iu hodh në qafë me dënosa e ngashërime.

– Xhaxha, o xhaxha! Si do të bëjmë tani ne të mjerat!

Ai ia vuri dorën e rëndë mbi flokë e i tha prerë:

– Më ke mua baba, moj Shpresë! Dhe mjaft tani! Je goxha vajzë, s'je fëmijë. Nuk të vjen asgjë e mirë nga lotët. Edhe ty të them, moj Sadrie, – iu kthye së kunatës, – mos i derdh lotët kot!

E kunata e ndërpeu me mbytkë në fyt:

– Si kot! Për ditëzi Dilaverin i derdhim! Për tët vlla, që i ndrittë shpirti!

– Gjaku nuk derdhet kurrë kot, o motër Sadrie! – thiri ai i përmbajtur. – Mendoni në ç'hall e kemi vendin dhe mos qani! Liria do gjak e jo lot!

Gratë mbuluan gojën me cepat e shamive dhe hesh-tën, të tronditura nga fjalët e tij.

– Mirë e ka, – tha e shoqja e Muratit, një grua shtat-vogël që i arrinte të shoqit pak më lart se beli, me sy të mëdhenj, të zinj. E nduku të kumatën nga llëra e plotë dhe vazhdoi me zë të rreptë: – Mos qaj më, se edhe atij i këputet shpirti, e ka vëlla dhe nuk i duron dot lotët.

– Mirë, moj Rukie, mirë. Ja, nuk do të qaj më. Do të qaj vetëm me zemër.

Kur u kthye Murati në dhomë, burrat po ngriheshin, duke vazhduar po atë bisedë.

– Edhe mund të ndodhë, xhanëm, po unë nuk e marr dot me mend se si mund t'i bësh ballë një mbretërie që të mbyt me pështymë, kur je kaq i vogël, pa armë, pa bukë, me nder pa brekë në b..., – tha i habitur Dulejman Dusharaku, që doli i pari në oborr. – Sigurisht, duarkryq s'duhet ndenjur, po ishallaq edhe zoti e bën mirë!

– Vallahi bilahi, ka për t'u bërë kiameti! Dëgjomëni mua! Qofsha i mallkuar po s'u bë dynjaja lesh e li, që të mos e marrë vesh qeni të zonë! Gjersa thonë që ka rusë, serbë e grekë, e mori ferra uratën! – thoshte Nezir Topalli, që ecte pas kryeplakut e tundej majtas e djathtas, si ndonjë patok, ngaqë kryqet i kishte të thyera.

– Fliste mirë ai djali, ç'i do llafet. Na e bëri mendjen top. Apo jo, o Dalip? – e pyeti të vëllanë e madh djali i Xhemos plak.

– Mirë fliste qerratai. Njeri me shkollë! – u përgjigj Dalipi që, nga të pamët, nuk kishte ndonjë dallim nga i ati.

– Behar e ka emrin, behar na e bëri zemrën, – tha Abedin Kalemi duke ecur me kujdes, që të mos pengohej.

– Epo ku është parë t'i thuhet të vdekurit te koka gjithë ato fjalë?! Çudi e madhe! Hoxhën po, e kam dëgjuar kur pëshpërit: «Bismilahi rahman e rahim!» Po të të vijë tjetri nga ana e anës e të të thotë mbi varr: «Vdekje fashizmit e liri popullit!», këtë, kaq u bëra, jo, s'e kisha

dëgjuar. Ç'i thonë kësaj? – pyeti plaku Xhemo, ndërsa gjente rrugën me kërrabë.

Mitro Guri iu përgjigj duke qeshur:

– Kësaj i thonë «bismilah», domethënë filloi.

– Kush filloi?

– Lufta, o Xhemo! Mjaft e mbajte fshehur atë dyfek! Nxirre dhe jepua djemve të luftojnë!

– O Dalip, Sulejman, Vasfi! Nxitoni, ore djem! – i urdhëroi plaku Xhemo bijtë e vet. – Do të fillojnë të këndojnë gjelat, kurse ne i kemi tërë punët nëpër këmbë.

– Sidoqoftë... Sidoqoftë, ai kishte të drejtë, Dulejman efendi. Erdhi në kohën e duhur dhe na i ngrohu zemrat, – i tha kryeplakut Abedin Kalemi.

– Djalë i mirë vërtet. Im bir, Garipi, e ka pasur një vit mësues të gjuhës shqipe, – tha Dulejman Dusharaku, duke shpejtuar hapin. Djali i vogël i plakut Xhemo pështyu në drejtim të postës ushtarake italiane dhe tha me urrejtje:

– Hanë breshka, i shpëlaftë mortja!

Plaku Xhemo i bëri zë në errësirë:

– O Vasfi, luaji këmbët, more bir i babait, se na zuri mëngjes! Pa atyre do t'u vijë koha që të hanë plumba e dhé. Qafirët!

– A të të mbaj për krahu, baba? – e pyeti Vasfiu.

– Jo, jo. E gjej rrugën me kërrabë.

Ishte errësirë, kishte rënë mjegull dhe vesonte shi. Murat Bënça u nda me miqtë te pragu i derës. Djemtë i përcollën gjer te çezma përjashta me kandilë e pisha të ndezura nëpër duar. Era e malit vërshëllente nëpër pemë dhe ata që mbanin guna, mbuluan kryet me kapuç. Papritur, gumëzhima e ujërave u mbulua nga një breshëri mitralozi. Jehona e krismave u zgjat mal më mal dhe pastaj ra heshtja e rëndë. Djemtë i vunë derës llozin e madh dhe lëshuan nga stela qenin që filloi menjëherë të lihte. Kur u kthyen në dhomë, gratë kishin shtruar katër dyshekë, tre ngjitur njëri me tjetrin dhe një veç, pranë vatrës.

– Ç'janë këto armë? – pyeti Behari.

– Shtien italianët. E kanë zakon. Sa dëgjojnë që

rrokulliset ndonjë gur, shpojnë qiellin me plumba, – shpjegoi Farudini duke qeshur.

– E bëjnë nga frika, – qeshi edhe Behari.

– Po, – tundi kokën Murat Bënça. – Përveç popullit, ata kanë armik edhe frikën.

– Janë në vend të huaj dhe e ndiejnë veten të rrethuar, – tha Behari.

– Frika e zë njeriun edhe kur s'është i rrethuar, – tha Murat Bënça. – Po e pati mëllçinë të dobët frika i qepet si rrodhe e s'i largohet. Po të jesh trim e ta duash Shqipërinë, nuk të qaset kurrë. E zë ti dhe ua kall armiqve.

– E drejtë, – aprovoi me kokë Behari. – Po duhet edhe të mësohet njeriu. Ja unë, për shembull, bëra njëherë një gabim të rëndë. Më ngarkoi Qarkori i Partisë për të vrarë një spiun. I dola përpara dhe e qëllova shtatë herë. Po të tërë plumbat më shkuan bosh. Isha tronditur, sigurisht, nga frika. E kisha për herë të parë.

– Po pastaj? – pyeti Murat Bënça me interesim.

– O, herën e dytë të shtata ia ngula në mish dhe e lashë top në vend. Kuptohet. S'kisha më frikë.

Murat Bënça ua nguli sytë duarve të Beharit. Ato ishin të vogla, të buta, me një lëkurë të bardhë e të hollë, nën të cilën dalloheshin mirë damarët e hollë, të kaltër. Ia pa gishtin tregues të dorës së djathtë, i hollë edhe ai, si një halë pishe. Nuk i besohej Murat Bënçës që ai gisht të kishte tërhequr çarkun e nagantit. Po mikut të shtëpisë, që ishte bërë edhe mik i zemrës së tij, nuk ia tregoi dyshimin e vet. I tha të kundërtën, duke i përplasur pëllëmbën në sup:

– Të lumtë revolja dhe ai gishti!

«S'ka gjë, – mendoj Behari që e kuptoi dyshimin e Murat Bënçës. – Do të ketë kohë të bindet.»

Ulur rreth vatrës që të pesë biseduan gjatë me njëri-tjetrin. Gratë nuk pipëtinin në dhomën matanë. Me sa dukei, ndonjëra kishte rënë për të fjetur, kurse ata, duke u ngrohur pranë zjarrit, nuk kishin gjumë, edhe pse ishin dërrmuar tërë ditën nga lajmi i hidhur, nga telashet e varrimit, nga ligjërimet e grave dhe nga miqtë e shumtë.

Murat Bënça vështronte flakët dhe binte në mendime. Nuk e harronte dot të vëllanë. Dilaveri, tanimë i varrosur, vinte nga vinte dhe sikur i shfaqej gjithnjë. Sa e harronte një çast, me të parë kërrabën e tij prapa derës apo gozhdën ku ai varte gunën e trastën, i dilte përsëri përpara, si i gjallë, i thoshte diçka që Murati s'e merrte vesh mirë, diçka për vajzën që i mbeti pa baba, për të shoqen që nuk arriti dot të bënte një djalë, për dhentë, për kullotat në mal, për vjeljen e rrushve e të arrave, për mbjelljet e grurit. Dhe atëherë, sikur ta kuptonin ç'ndodhte në shpirtin e tij të shqetësuar, nuk flisnin as djemtë e as Behar Jata. Kur përmendej, tundte kokën e nxirrte një psherëtimë të thellë e të zgjatur.

— U bë vonë, — tha më në fund. — Filluan gjelat të këndojnë. Por, para se të shtrihesh në dyshek, dua të të bëj një pyetje, o trim.

— Urdhëro! — tha Behari, i çiltër, me këmbët kthyer nga zjarri.

— Më zuri veshi qëparë sikur në këto çetat e para, që kanë dalë, ka grekë, rusë e serbë. A është e vërtetë kjo? Po më thuaj të drejtën, se unë tani s'jam në atë moshë që të më gënjejnë me një copëz sheqer të kuq, si fëmijët e nusët e reja.

Behar Jata buzëqeshi, duke vënë grushtin para buzëve që i mbante shpeshherë pakëz hapur.

— Këto gënjeshtra, shoku Murat, i përhap vetë armiku. Në çetat tona s'ka asnjë të huaj. Janë vetëm bij të Shqipërisë. Ke për t'i parë shpejt me sytë e tu.

— I përhap ai noksani me kalë, — tha Farudini për Nezir Topallin. — Bredh andej-këtej dhe ç'dërdëllisin bota, e përhap në fshat.

Samiu, që qeshte për hiçmosgjë, ia plasi gazit.

— Po kur tha një ditë derri: «Mjerë ata që kanë vajza, se do të martohen me vëllezërit!»

— Edhe këto të armikut janë, — tha Behari.

— Mirë, — e uli zërin Murat Bënça. — Tani kam edhe një pyetje tjetër. Më jep një mendim. Këtij Syrjait i ka ardhur lajmërimi për ushtar. Ai s'do të vejë. Mirëpo ne e kemi armikun te porta e shtëpisë. Kërkon të fshihet në

mal, te Shpellat e Shqiponjës. Është një majë mali që quhet kështu. Mirëpo, po afron dimri. Ka bërë vaki që edhe në shtator të bjerë dëborë. Tani, më thuaj, si t'ia bëjmë këtij halli që na ka zënë?

— Të mos vejë! — u përgjigj Behari aty për aty. — Mirë e ka djali. Po u vesh ushtar, do ta dërgojnë të luftojë kundër vëllezërve të tij, kundër çetave partizane.

— Ashtu them edhe unë, — tha Murati i kënaqur nga ky mendim. — Ja, edhe Samiun, ushtar e kisha. Por, sa filloi Lufta Italo-Greke, krisi e iku pa hedhur asnjë pushkë dhe është shëndoshë e mirë. Kur erdhën e ma kërkuan italianët, u thashë: «Në vend që t'jua kërkoj unë, se me ju ishte, ma kërkoni ju.» Dhe i degdisa. Djali qëndroi ca kohë i fshehur te Shpellat e Shqiponjës. Tashti është bukur, siç e sheh. E kanë hequr nga defteri, se i ka kaluar kuraja. Po ky i vogli e ka punën pisk, se edhe shëndetin s'e ka për të qenë.

— Pse? — pyeti i pakënaqur Syrjai. — Unë s'jam i sëmurë. Shëndoshë si molla jam. Mos më shih nga kashta, baba!

Murat Bënça lëvizi vetullat e kreshpëruara dhe të birit iu mbyll goja.

— Ta bëjmë kështu, — tha Behari. — Syrjanë, po të duash e po të kesh besim, ma lër mua.

— Ç'do ta bësh? Turshi? — pyeti Murati, pa fshehur inatin që i shkaktuan fjalët e pamenduara të të birit.

— Partizan! — u përgjigj me seriozitet Behari.

Murati i hodhi një vështrim Syrjait, fytyra e të cilit ndriçonte nga gëzimi. Nuk ia mbushte syrin ai trup i thatë, që dukej sikur s'kishte gjë tjetër, veç kockave e lëkurës.

— Partizan?! — pyeti plaku i habitur dhe mbloodhi supet.

— Po të dojë Syrjai, sigurisht. Me zor s'bëhen këto punë. Në këtë luftë njeriu duhet të shkojë vullnetarisht.

— Unë jam gati! — thirri djali dhe u ngrit në këmbë, sikur do të nisej që atë çast.

«I vlon gjaku i Bënçajve, dërrit, i vlon! — mendoi me krenari Murati. — Për atë zjarr që digjet në vatër, është tërë unë, kur isha i ri.»

— Epo, ashtu u bëftë, e Partisë! — tha me zë, u uroi

djemve natën e mirë dhe shkoi në dhomën e tij, ku flinte e shoqja me kalamajtë e shumtë të Bënçajve. Që andej dëgjoi për një kohë të gjatë bisedën që bënin të bijtë me Behar Jatën. Dëgjonte ata që flisnin me zë të ulët në dhomën tjetër dhe pëshpëriste si nëpër ëndërr: «Vlon gjaku! Vlon gjaku! Vlon gjaku! Buzë varrit e në mjerim, ai vlon më shumë, gjaku i Bënçajve, gjaku i rinisë, gjaku i Shqipërisë...»

3

Ditën që mbaronte afati i paraqitjes në repartin ushtarak, Syrjai iku që pa gdhirë së bashku me Behar Jatën. E ëma, me atë dhembjen e përhershme të nënës, e përcolli gjer te pragu i shtëpisë, duke e këshilluar të kishte kujdes shëndetin dhe, sido që të vinte puna, kurrë të mos binte i gjallë në dorë të armiqve. Po të qe... po të qe për të vdekur, të vdiste si burrat.

Behar Jata, që i dëgjoi këshillat e Rukies, u prek shumë nga fjalët e saj. Çfarë zemre ka kjo grua e drobitur! Ç'është kjo ndjenjë kaq e madhe e kaq fisnike?! Nga e gjen ajo nënë këtë forcë?! Mos vallë, ikështu ka ndodhur me shqiptarkat gjatë shekujve, kur atdheu është gjendur midis flakëve të luftës?! Mos vallë, në çaste të tilla, kur ndahen mbase përgjithnjë nga bijtë e vet, ato e kthejnë zemrën në gur?!

Rukia, me një lot të fshehur te syri, e puthi Syrjanë në të dyja faqet dhe i futi në torbë dy kokrra mollë e një grusht me arra të njoma.

— Hajt, o bir! T'u bëftë rruga ujë dhe m'u kthefsh me Shqipëri të lirë!

Gjer te mulliri i shoqëruan Murati dhe dy vëllezërit. Atje Mitro Guri i dha një patickë italiane, që e mbante fshehur që nga Lufta Italo-Greke. E kishte pastruar e lyer me vaj sa vetëintente.

– Mendova e mendova, kujt t'ia fal këtë pushkë? Syrjait, thashë, se e meriton. T'u bëftë top! – e uroi duke qeshur mullisi.

I ati e hoqi pakëz mënjandë dhe i dha porositë e fundit:

– Dëgjo këtu, Syrja! Mos e turpëro derën e Bënçajve, o bir i babait! Kur ta shohësh keq ndonjëherë, mendo të parët tanë dhe do të të vijnë fuqitë, guximi e trimëria. Armikun shikoje drejt në sy, pa frikë dhe numëroja të shtata në kokë, pa t'u dridhur dora! Një ditë të tërë ne do t'u qepemi maleve, edhe unë plaku, se këmbët, sytë dhe zemrën i kam ende të fortë. Në bëfsh gjë... në bëfsh ndonjë gjë të papëlqyer që të ikësh e t'i lësh shokët në mes të plumbave për të shpëtuar lëkurën, për këtë qiell... për këtë qiell e tokë... do të vij vetë të të gjej... Po ti ke gjakun e Bënçajve në dej, megjithëse je kockë e lëkurë!... Rrugë të mbarë, o biri i vogël i babait!

– Nuk të turpëroj, baba! Jam Bënçaj! – tha Syrjai i prekur shumë, se plaku e kishte goditur mu në zemër me dyshimet e tij.

– E di, e di, – tha Murat Bënça me zë të ngjirur, pa fshehur krenarinë.

Syrjai u përqaftua me të vëllezërit.

– Vath në vesh fjalët e babait! – i tha Farudini.

– Vath në vesh, o vëlla! – i tha edhe Samiu. – Dhe na prit, se erdhëm!

– Epo, rrini me shëndet! Vdekje fashizmit! – i përshëndeti Behari me grusht.

– Liri popullit! – u përgjigjën të tjerët njëzëri, duke nderuar edhe ata me grusht.

– Po ti në qytet do vesh? – e pyeti Murati Behar Jatën.

– Jo, xha Murat. Unë jam ilegal. Qytetin do ta shoh vetëm kur të çlirohet. Po së bashku do të shihemi shpesh. Këtej, rrotull kësaj krahine do të jem.

Ata u ndanë. Ishte mëngjes herët, ftohtë, vranësirë. Malet kishin një pamje hijerëndë, me majat zhytur në mjegull. Po edhe ashtu dukeshin krenare e të plotfuqishme. Behari ecte përpara me një shkop në dorë dhe me revolverin në brez. Çanta e vogël prej lëkure i varej më një krah. Në gjurmët e tij shkelte Syrjai, me pushkën në

sup e me gjerdanë fishekësh kryqëzuar në krahëror. Ishte i gëzuar dhe këndonte duke parë malet. Sqepi i shqiponjës dhe krahët e saj gjigantë kishin zënë një cipë dëbore që shkëlqente, edhe pse dielli s'dukej kund në horizont. Arrat e mëdha, të lashta sa s'i mbante mend njeri kur ishin mbjellë, dukeshin si ca gjyshër të fuqishëm e të mirë. Degët e tyre ishin mbushur plot me zogj, që prisnin të hapej dita mirë e të merrnin fluturimin në kërkim të ushqimit. Syrjai këndonte, duke ndier zemrën e re t'i rrihte fort. Një zë i dilte nga goja me tinguj të bukur, melodiozë e të gëzuar. Një tjetër i buçiste përbrenda, në shpirtin djaloshar. Dhe të dy shkriheshin në një. Ishte dashuria për vendin, për lirinë, për të ardhmen, për jetën. Një çast e ndërpreu këngën, u kthye nga posta ushtarake dhe, duke tundur patickën, thirri me zë të lartë:

— Na prisni, o italianë!

Murat Bënça i përcolli me vështrim gjer larg, gjer ku morën kthesën e s'u panë më. Ishte i gëzuar edhe ai dhe tha i menduar:

— I thirri Shqipëria dhe i mori!

4

Në drekë Murat Bënça u mbështet te gardhi i kopshtit dhe i thirri Bejtos t'i sillte bucelën me ujë. Porsa kishte ngrënë bukë me djathtë të njomë e me qepë dhe e kishte marrë etja. Farudini e Samiu ishin në mal me dhi, kishin marrë edhe mushkën që ta ngarkonin me dru kur të ktheheshin. Nusët e tyre lanin lëveret te çezma përpara shtëpisë dhe seç i çuqurisnin njëra-tjetrës, duke qeshur me zë të ulët, që të mos i dëgjonte plaku. Rukia me Shpresën po nxirrnin bukën e dytë nga çerepi, kurse nga brenda vinte zhurma monotone e avlëmendit ku punonte vazhdimisht Sadria, pa u ankuar kurrë nga lodhja. Fëmijët, më të rriturit, kishin hipur nëpër arrat dhe i shkundnin të gëzuar.

Të vegjlit, me duart e me buzët pis të zeza nga lëvozhgat e arrave e nga manaferrat, zgjatëshin pjergullave për të këputur kokrrat e harruara të ndonjë bistaku me rrush. Bejtoja e dinte që Murat Bënça nuk e përsëriste dy herë atë që kërkonte, prandaj u nis menjëherë për t'i shpënë bucelën. Ishte djalë i ri, i pashëm, me flokët si kashtë dhe me këmbë të shpejta e të gjata. Kishte mbetur jetim që i vogël nga të dy prindërit; Murati e donte shumë dhe nuk e ndante nga të bijtë, megjithëse nuk e kishte fis. Ishte edhe i punës, nuk përtonte kurrë dhe i zinte dora çdo gjë. Jetonte në një kasolle, matanë kopshtit të Muratit, po shpesh, në netët e gjata të dimrit, flinte edhe aty, te fqinjët. Murat Bënçës nuk ia prishte qejfin kurrë dhe, kur e shihte që lodhej, sidomos kur s'ishin djemtë në shtëpi, ia rrëmbente parmendën, shatën e sëpatën nga duart dhe e ndihmonte.

Murati ia pa shpatullat e shëndosha dhe se pse u mallëngjye.

«Botë qene! — shau me vete. — Le jetim një alamet djalë! Përse, o zot, bën prapësira të tilla? Dëgjon? Ty të them. Apo s'je fare atje në qiell dhe unë rrah ujë në havan? Dhe iu kujtua Dilaveri. — Po, — tha, edhe ai ma la jetime Shpresën! Po ajo ka nënën, më ka mua, ka kushërira e kushërinj sa të duash dhe është goxha vajzë. Kurse Bejtoja s'ka asnjë njeri për be. Vetëm filli!»

— Merre bucelën, xhaxha Murat! — përsëriti Bejtoja dhe e pyeti i habitur: — Ç'ke kështu?

Murati ishte duke ëndërruar, duke folur me të vdekurit, duke sharë zotin për jetimët që i flakte në mes të katër rrugëve.

— Asgjë! — tha.

Mori bucelën dhe preku duart ende të njoma të Bejtos me ata gishtërinjtë e tij të ashpër e tërë nyja. Vuri buzët në lyfyt dhe bucela filloi t'ia bënte përbrenda gllugllu. Dhe, siç ishte duke pirë, pa disa njerëz matanë gardhit, që vinin drejt shtëpisë së tij. Nuk i dallonte dot, se kishte përpara një grumbull ferrash.

— Cilët janë ata që po vijnë këtu? — pyeti Bejton.

Djali picërroi sytë, se kishte rënë mjegull.

– Myftari është.
– Po ata të tjerët?
– Më duket se është marshalli i postës me dy karabini-
erë.

– Epo, mirë se të na urdhërojnë! – tha Murat Bënça me tallje, duke e marrë me mend përse vinin myftari me të huajt. U bëri zë nuseve që e kishin mendjen të lëveret: – Moj Fatimkë! Moj Shirin!

– Urdhëro, baba, – thanë ato me një gojë. Përparëset u ishin bërë qull. Pulpat e zbuluara dhe llërët e përveshura u qenë bërë gjak nga uji i ftohtë. Edhe fytyrat i kishin të kuqe, nga afshi i punës.

– Nuk i shihni malukatët? Hyni brenda!

– Qyyqaja! – thirrën nuset me një gojë të turpëruara, rrëmbyen govatat e rënda me gjithë tesha dhe u bënë erë.

– Vijnë për Syrjanë, – tha Murat Bënça dhe shtoi me zemërim: – Mender, t'i hanë m...!

– Qenka edhe Nezir Topalli me ta. Si ecën ky njeri! Shiko, shiko! Tundet si patok dhe të bën të shqydhesh gazit, – tha Bejtoja duke qeshur me zë.

– E marrin për terxhuman atë shpirtkazmë, se çoç ua di gjuhën.

Murat Bënça nuk e sajdiste Nezir Topallin. E kishte inat dyqanxhiun, se, jo vetëm që hante në okën e kripës, në kaushët me sheqer dhe në teneqetë e vajgurit, po, kur të jepte veresie, të merrte dhjetë për një. Hapte një defter të ndyrë ku mbante hesapet dhe të nxirrte sytë me të. Në fshat vetëm ai dinte shkrim e këndim dhe i biri i myftarit, Garipi, ai zullapi i gjatë kurrizdalë, që mësonte në qytet e që thoshin se e përsëriste tre vjet një klasë, duke ia bërë paratë të atit rrush e kumbulla. Dinte edhe Abedin Kalemi, po tek ai dyqanxhiu s'kishte asnjë besim, se e kishte mësuar vetë, kur i thonë fjalës, me të vjedhur.

– Unë shoh defterin tim, – thoshte Nezir Topalli. – Ky s'më gënjen. S'më hyjnë në punë gaxhimixhet e Abedinit. Kalem e ka mbiemrin, po kalemit s'ia thotë.

Dhe i bënte hesapet vetë, sa të hapësh e të mbyllësh sytë, duke lëpirë gishtërinjtë me majën e gjuhës. Fshatarët zinin kokën me dorë, bëheshin tym, grindeshin e shanin,

po, sa para bën kur nuk di vetë shkrim, këndim dhe hesap. Kur vinte koha e lëmit, Nezir Topalli shkante shtëpi më shtëpi, hipur mbi kalë, me defterin nën sqetull dhe i mbushte hambarët me grurë që e merrte gati badihava. Në vjeshtë mblidhte misër, raki, vargje me duhan e napa me djathë. Në dimër lëkurë, qengja e keca. Në pranverë vezë e shpendë. Fshatarët thoshin të zemëruar:

– Kështu është, kur tjetri ta shet mallin sa frëngu pulën.

Ndërsa priste suitën që po afrohej, Murat Bënça mendoi për harxhet e varrimin të të vëllait. Sa kishin kushtuar? Një djall e dinte! Të gjitha i kishte marrë veresie te Neziri, cohën për qefinin, gozhdët për të mbërthyer arkivolin, krijën për mishin, sheqerin për hallvën, defterët e cigareve, vajgurin, orizin, kafën. Të gjitha duhet t'i paguante, një për një, një pjesë që atë vit, me djathë e me keca, kur të pillnin dhinë, dhe pjesën tjetër motin që vinte, me grurë, kur të korrite.

Më në fund, hoqi një të sharë dhe tha:

– Or, po në drea të venë! Të shohim njëherë si do të vejë kjo puna e djallit.

Ata e përshëndetën që te çezma. Murati i priti në oborr.

– Mirë se vini! – u tha ftohtë dhe vështroi marshallin, që ishte një ushtarak i gjatë, qafëtrashë, me mustaqe të hollë e me një si çiban të zi në faqe, të cilin e kruante lehtë herë pas here me qishtin e voqël. Karabinierët ndien erën e gjellëve, të bukëve të ngrohta që porsa i kishin nxjerrë nga çerepi, me siguri, edhe praninë e grave të reja, dhe bënë për nga kuzhina. Po marshalli u foli në qjuhë dhe ata aëndruan, me paticka në duar, duke vështruar rreth e rreth oborrit.

– Murat, – tha Dulejman Dusharaku që mbante në sup çiftin e qiahut dhe në bel gjerdanin me fishekë, mbushur me sacma të trasha për derra të egër. Nga zëri dukej që ishte i mërzitur. Mustaqet e rëna tregonin se i vinte keq që kishte ardhur aty së bashku me ushtarakët italianë. – Ti e di, Murat. Unë bëj punën e kryeplakut dhe mos kujto se t'i solla unë këta. Na detyruan të vinim, edhe mua, edhe Nezirin.

– As që më shkon mendja fare që m'i solle ti, Dulejman. Po, allahile, përse erdhën? – e pyeti Murati, duke e hequr veten sikur s'dinte gjë.

– Po ja, – tha Dulejman Dusharaku dhe, me sa duket, i erdhi vërtet rëndë të fliste në një shtëpi, ku, pak më parë, ishte varrosur një njeri. – Për djalin, për Syrjanë. Ai duhej të paraqitej që javën e kaluar në repart sipas fletë-thirrjes, po nuk ka vajtur fare.

– Si kështu?! – pyeti si i habitur Murat Bënça, duke hapur krahët. – Si s'paska vajtur! Ai për atje u nis.

– Ç'më more më qafë, o Dulejman, – tha Nezir Topalli me ca si vërshëllima të mprehta. – Ku ia shkrep dot unë italishtes! Çfarë drej italishteje di unë! – dhe filloi nga përkthimi, me lëvizje të çuditshme të fytyrës, të këmbëve e të duarve.

Vërtet, nuk e dinte gjuhën. Kishte mësuar diçka me të dëgjuar dhe ia fuste shatra-patra. Megjithatë, marshalli e mori vesh ç'tha i zoti i shtëpisë, fërkoj me gisht nishanin e faqes dhe foli prerë:

– Nuk është paraqitur në komandë, prandaj na tregoni ku është. Mos na gënjeni më. Të jesh ushtar, është detyrë e shenjtë.

– Drejt e ke, zotrote, me këto që thëna. Detyrë e shenjtë. Ai për të kryer këtë detyrë u nis, ka dy javë plot, – tha Murat Bënça me një buzëqeshje tallëse në cepat e mustaqeve.

– Mos është ky yt bir? – pyeti marshalli, duke treguar me kokë Bejton, që gdhendte me thikë një majë kërrabë.

– Jo, – ndërhyri Nezir Topalli me atë gjuhën e katranosur. – Është fajnji. Bari mali. Bejto emrin. Kurse djali i Muratit, Syrja. Edhe ky do të vejë ushtar, po e ka radhën për mot.

Bejtoja e pa me inat dhe e shau nëpër dhëmbë, megjithëse i vinte për të qeshur.

– Ti mund të shkruhesh milic, – tha marshalli. – Je djalë i fortë. Kur të vishesh me ato rrobat e bukura, vajzat do të mbeten pa mend. Edhe portofolin do ta kesh plot e do të bësh qejf.

Nezir Topalli i përktheu këto fjalë buzagaz, po iu pre

të qeshurit menjëherë, se Bejtoja ia pat aty për aty me zemërim:

– Pse nuk shkruhesh vetë ti?! Kushedi, mbase, t'i ndreqin edhe kryqet.

– Rezil! Me kë flet ashtu? S'jam shoku yt, – u nxeh Ne- ziri, duke nxjerrë cirkla pështyme nga goja.

– Çfarë thotë? – pyeti marshalli.

– Asgjë! – u përgjigj dyqanxhiu.

U bë një copë herë heshtje. Era e malit qe e fortë dhe ngrinte kindat e palltove ushtarake. Të ftohtët e hidhur ua kishte skuqur karabinierëve llapat e veshëve dhe majën e hundës. Ishin të kujdesshëm në fjalë dhe tërë sy e veshë. Dukej qartë që s'kishin besim as te Murat Bënça, as te Bejtoja, as te kryeplaku. S'kishin besim as te avllitë e oborrit, as te stela, nga dritarja e së cilës hungëronte një qen i madh stani. Prandaj shtrëngonin armët dhe i mbanin ngrehur.

– Hë, pra! Si do t'ia bëjmë? – pyeti marshalli që po e humbte durimin. – Kjo është shkelje ligji. Dënohet me gjyq ushtarak.

– Ku di unë! – tha Murat Bënça, i qetë në dukje, po nga mënyra si iu ngritën vetullat e kreshpëruara, vlonte përbrenda.

– Si ku di ti! Çfarë s'di ti? – u nxeh papritur mar- shalli. – Po a e di se unë mund të marr masa?

– Merr!

– Mund të kontrolloj dhe, po ta gjej se ku e ke fshe- hur, e arrestoj dhe e dërgoj në burg?

– Gieje, arrestoje dhe fute në burg! – tha përsëri qetë Murat Bënça.

Marshalli bëri një hap drejt tij. Murati nuk luajti nga vendi, si ndonjë lis. Nuk luajti as kur dëgjoji krismën e lehtë të sigurecave të armëve.

– Po ne, ç'jemi që jemi veshur ushtarë? – thirri mar- shalli i nxehur.

– Të huaj! – u përrijaj Murat Bënça dhe preku nën gunë millin e ftohtë të thikës së mprehtë.

– Javash, Murat! Merre shtruar, se s'bëhet shaka me këta djaj! Do të na bësh ndonjë të pabërë! – tha me

urtësi Dulejman Dusharaku, shumë i shqetësuar, duke hyrë në mes të të dyve. Mirëpo Murati nxori krahun nga guna dhe e mënjanoi lehtë. Ai thoshte gjithnjë se armikut duhet t'i rrish ballë për ballë e ta vështrosh drejt në sy. Ashtu qëndroi dhe ashtu e vështroi.

Marshalli u foli italisht karabinierëve. Fliste me zë aq të lartë, sa gjëmoi oborri dhe gratë, të lemerisura, zgjatën kryet nëpër dritare.

— Këta janë derra injorantë! Këta e kanë kokën si shkëmb! Duhet therur thela-thela më keq se abisinasit e t'u hidhen qenve! A e dëgjoni ç'thotë i krisuri? Të huaj! Jo të huaj, more malësor i shkalluar, po miq, miq! Vijmë që përtej detit për t'ju hapur sytë, për t'ju ndrequr kurrizin që e keni të shtrembër nga natyra, për t'ju dhënë kulturë, bukë e mend që i keni në fund të kurrizit e të mykura!

Foli sa u ngjir dhe, nga zemërimi, e gjakosi me gisht atë nishanin si çiban në faqe. Nezir Topalli nuk kuptoi asgjë, se ushtaraku fliste shpejt, me dialekt dhe i hante fjalët. Dulejman Dusharaku u bë dyllë i verdhë dhe s'dinte nga t'ia mbante. «Mbytu me gjithë myftarllëk!— shante veten me mend. — Ku është koha për kryeplak sot! Mallkuar qofshin ata që më kanë caktuar!»

— O Murat Bënça! Merre shtruar, o Murat! — tha më në fund.

Po Murati, megjithëse s'dinte asnjë fjalë nga ajo gjuhë, e kuptoi thelbin e atyre që tha marshalli. Nga shtrembërimi i fytyrës dhe nga ajo vijëza e gjakut, që iu formua ushtarakut nën nishanin e zi, kuptoi që, të paktën, ai e kishte sharë rëndë. Atëherë iu kthye duke shfryrë:

— Të huaj jeni! Dushmanë! Armiq! Keni ardhur për të na shuar si shqiptarë! Keni ardhur të na prishni djemtë, të na çnderoni gratë, t'u prisni kokat foshnjave! Kështu keni bërë edhe herë tjetër. Kështu kanë bërë edhe të tjerët, se tërë derrat një turi kanë. Por, e keni kot! Gjaku i Dilaverit tim, gjaku i tërë Shqipërisë, nuk është ujë. Ai do të bjerë mbi ju, mbi fëmijët tuaj dhe mbi fëmijët e fëmijëve tuaj! — U zbraz i tëri dhe sikur u qetësua. Vështroi malin më të lartë. Koka dhe krahët e shqiponjës,

edhe pse s'kishte diell, përshkëndisnin tërë vezullime. — E shikoni atë shqiponjën prej guri? — tha duke e parë marshallin në sy. — I shikoni këto male? Nëse im bir, Syrjai, nuk ka shkuar ushtar, atëherë e keni atje, nëpër ato male. Shkon̄ dhe gjejeni! Po mos harroni! Është i armatosur. Ka një patickë, ja, si këto tuajat dhe dy gjerdanë me fishekë!

Nezir Topalli ngeci i tronditur sa s'bëhet. I dridheshin duart mbi qostek. Ngëcë-ngëcë, u tha diçka tjetër për tjetër. Si mund t'i përkthente të gjitha fjalët e Muratit?! Po t'i përkthente, do ta hante vetë i pari. Le që, atë çast, nga tronditja, e harroi gjuhën e huaj dhe filloi të fliste shqip. Ushtarakët e kuptuan nëpër tym se plaku ishte bërë gjysmë i shkalluar nga vrasja e të vëllait dhe se i biri nuk ishte në shtëpi, por tek miq të largët për mysafirllëk. Dulejman Dusharaku, meit në fytyrë, tundte kokën e mërmëriste:

— Allah, Allah! Jo kështu, o Murat! Do të na marrësh në qafë ne edhe veten! Ç'faj kam unë? Unë vij me të mirë, si kryeplak që jam e që mos qofsha! Ti, me këmbët e para! Jo kështu! S'është mirë kështu! Tani, pa më thuaj, nga t'ia mbaj unë? Si t'ua zbut gjakrat?

I dhanë afat dy javë, meqë ishte ende me hidhërimin e vdekjes. Në qoftë se Syrjai nuk do të paraqitej brenda dy javëve, ata do të zbatonin ligjin ushtarak. E kërcënuan atë vetë me arrestim e me burgim. Pastaj u larguan. Nuk zbritën në postën ushtarake, po bënë përpjetë. Për t'i marrë me të mirë, Dulejman Dusharaku i ftoi në shtëpinë e vet që të pushonin, para se të merrnin rrugën e gjatë, të provonin «grapan» lehonë që porsa e kishte nxjerrë nga kazanët dhe të hanin ndonjë pulë të pjekur. Po të kishin fat e këmbë të mbarë, mund të hanin edhe ndonjë derr të egër. Prandaj e kishte marrë çiften i Dulejman Dusharaku, që të dilte për gjah. Pyjet mbanin derra me kope. Shpesh derdheshin netëve në arat me misër dhe bënin kerdinë. Atje, tek ara e vet, fshehur në ushe, i priste Dulejman Dusharaku me çifte. Dhe ishte gjuetar i mirë. I mbante me plumbin e parë.

Gratë dolën në oborr të tronditura, kurse Sadria mbeti

në avlëmend. Vetëm Rukia e mbante veten, sikur të mos kishte ndodhur gjë prej gjëje.

– Ç'deshën ata qafirë? Ç'kishin që çirreshin ashtu? – pyeti të shoqin.

– Tët bir deshën, Syrjanë.

– Jo, xhanëm! S'paskan dashur asgjë! Dashin e nënës! T'i marrin të keqen!

Fëmijët e rrethuan babagjyshin dhe ia zbutën zemërimin.

– Babagjysh, pse nuk i there me thikë? Pse nuk i vare tek arra? Pse i le të ikin fashistët?

Shpresa doli me enë nëpër duar për t'i mbushur te çezma.

– Desh u kacafytëm! – i tha Bejtōjā. – I sertë xhaxhā Murati! I lanetisi! Tërr s'ia bëri syri!

– Kështu janë Bënçajt, – tha vajza duke vënë enën në currilin e ujit.

– Jo vetëm Bënçajt, – tha djali dhe e vështroi Shpresën me dashuri.

Ajo u skuq dhe uli kryet, siç bënte gjithnjë, sa herë që ai e shikonte, sikur do ta hante. Ishin të rinj dhe në zemrat e tyre kishte çelur sythi i dashurisë, një dashuri e fuqishme dhe e heshtur, si ai lëngu që rrjedh brenda sythave pranverorë e që i bën të shpërthejnë papritur në një agim të ngrohtë.

– Hyni brenda! – i urdhëroi Murat Bënça. Ende s'i kishte dalë mirë inati. Ktheu kryet te porta dhe i pa të huajt që po i afroreshin shtëpisë së Dulejman Dusharakut, shtëpi e madhe, me dy kate, me gurë të latuar, në mes të fshatit, mbi një breg tërë gjelbërim.

– Edepsëzët! – shau me zë.

Atë çast mbërritën nga mali Farudini e Samiu me dhinë e me mushkën ngarkuar. Gratë rrëmbyen enët. Fëmijët u jepnin dhive gjethe dushku, që i kishin mbledhur vetë, dhe luanin me bagëtinë, duke iu gëzuar currilave të qumështit të ngrohtë e të lyrshëm.

– Si kështu? – tha Farudini, kur mori vesh ç'kishte ndodhur. – Po nuk e dinë se ky vend ka zot? – Dhe me një të tërhequr të litarit i shkarkoi drutë nga mushka.

Fatimja e Shirini, ulur më bisht pranë njëra-tjetrës, milnin dhinë dhe vështronin me lakmi burrat, që ishin kthyer shëndoshë e mirë nga mali. Nga brenda vinte vazhdimisht zhurma monotone e avlëmendit. Drang-drung ia bënin krehatat dhe shajaku endej, endej, endej i fortë që të mos kishte mort kurrë.

Pastaj të gjithë hynë në dhomën e zjarrit. Shpresa ia hoqi gunën të ungjës dhe atëherë Bejtoja pa në dorën e Muratit një send që shndriste me një shkëlqim vetëtime. Ishte thika e tij me dy tehe, e mprehur si brisk, që ai kishte harruar ta fuste në këllëf...

5

Behar Jata u bë si njeri i shtëpisë. Vinte nga vinte dhe, papritur, kur binte nata, hynte drejt e në dhomën e zjarrit, ku mbledheshin dimër e verë tërë Bënçajt, të rritur e fëmijë. E prisnin si djalin e tyre, ngacmonin urët që të ndizej zjarri, e ndërronin, e ushqenin, e mbulonin me velenxha leshi kur binte për të fjetur. Kush e kush të kujdesej më shumë për të. I mbledheshin përreth të gjithë, diemtë, nusët, vajzat, nipërit e mbesat e Muratit, i bënin shumë pyetje dhe e dëgjonin me vëmendje të madhe. Gratë nuk druhashin më prej tij. Vetë Murati i kishte urdhëruar t'i dilnin, të mos kishin turp e ta kishin si Syrjanë. Ato rendnin sa e shihnin, ngrohnin ujë që t'i lanin këmbët, gatuanin ndonjë gjellë të mirë, zgjidhnin çarçafë e këllëfë jastëku të larë dhe uteshin pranë tij, duke mbajtur frymën. Rukia bëhej si ndonjë nuse e re. E paduruar, si të gjitha nënat, e pyeste për të birin:

— Si është Syrjai?

— Si div. I është zgjeruar gjoksi dhe ka filluar të mbushet. Javën që kaloi u pagëzua edhe në zjarrin e luftës. Çeta goditi një autokolonë fashiste te Tri Urat. Mirë luftoi edhe Syrjai, si për herë të parë që e kishte:

- Trimi j nënës! - mallëngjehej ajo.
- E dogjën? - pyeti Murat Bënça, duke ndier një leh-tësi të madhe në zemër.
- E përvëluan. Zunë edhe robër.
- Po nga tanët?
- Vetëm njëri u fshik pak në faqe.
- Epo, pa gjak s'bëhet.

Kur dëgjonin nga goja e tij për luftën në botë e në malet e Shqipërisë, për atentatet në qytete, për qëndrimin heroik të djemve në burgje e para litarit, fëmijët i afro-heshin ngadalë e pa zurmë. Farudinit e Samiut u ndriste balli i gjerë dhe u hanin pëllëmbët për pushkë e bomba: «Kur do të vijë vallë ajo kohë?» - mendonin. Nuset e të rejat mbusheshin tërë gjallëri dhe e ndienin veten të lehta, si retë e bardha. Ata të dy, Shpresa e Bejtoja, nuk flisnin. Vetëm dëgjonin si të mahnitur dhe, herë-herë, këmbënin vështrime të shpejta, tinëz të tjerëve. Sadria linte punën, kryqëzonte duart e shëndosha mbi avlëmend dhe dëgjonte me mendjen gjetiu. Edhe Murati, që zakonisht ishte i ngrysur e i ashpër, gjallërohej në ato net që kishin filluar të zgjateshin, pinte raki i gëzuar, thurte me mend plane për luftën dhe thoshte me vete:

«Liri! Liri! Do të të gjejmë! Do të të gjejmë kudo që të jesh, edhe në varr sikur të të kenë futur armiqtë e mallkuar.»

Pastaj Behar Jata merrte përsëri udhët e maleve. Ikte pa gdhirë, me natë, i mbështjellë me kapotën treçerekëshe prej shajaku, me kilota e këpucë me gozhdë, me ato syzet e trasha që i hiqte vetëm kur flinte. E përcillnin djemtë e Muratit gjer te mulliri. Atje bënte mbledhje të gjata me Abedin Kalemin, me Farudinin dhe me djalin e vogël të plakut Xhemo, Vasfiun, që ishte më i gjati në Maliskajë, dy metra e ca. Këto mbledhje i bënte të fshehta dhe, ç'flitej aty, nuk e dinte asnjëri, as Mitro Guri e Bejtoja që bënin rojë pranë mullirit. As Murat Bënça nuk e dinte, ishin shumë të fshehta dhe Farudini e kishte të ndaluar t'i tregonte. Në shtëpi mbledhjet i bënin kur s'ishte i ati ose kur Murati flinte. Shpesh edhe e gdhinin dhe Murati habitej.

– More djalë, – e pyeste Farudinin, – po si s'pushuat tërë natën e natës! Ç'bëtë ashtu?

– Për luftën biseduam, – i përgjigjej i biri.

– Po lufta s'do shumë llafe, more bir. Lufta do plumba shumë.

– Duhën, baba, duhën, – thoshte Farudini. I ati ende nuk e dinte se ato ishin mbledhje shumë të fshehta të celulës së Partisë të Maliskajës.

Pastaj, si mbaronin mbledhjet ku caktoheshin detyrat e rënda për komunistët, Behar Jatën e merrte Bejtoja dhe e shpinte në Malibardhë, në Malidre e gjer në fshatrat më të largëta të krahinës malore.

Një natë ia behu përsëri, në mes të shiut e të të ftohtit, kur Bënçajt kishin rënë për të fjetur.

«Ku e gjen këtë fuqi ky njeri trupvogël, i hequr, me një fytyrë sa një grusht dhe si i sheh natën udhët e maleve me ata sy të dobët?», – mendoi Murat Bënça. Atij iu dhimbs komunisti që bridhte fshat më fshat e mal më mal, larg shtëpisë, larg prindërve të tij, si ajo eia e dhjetorit që s'ka të prishur kurrë në këto anë.

– Kam ardhur me lajme të mira, xhaxha Murat, – i tha Behari buzagaz, me të hyrë. – Sonte do të të vijnë mysafirë të rinj.

– Le të urdhërojnë! Për shokët e tu shtëpia e Bënçajve është e hapur përherë, ditën dhe natën, – tha Murati, duke veshur me zor çorapet e trasha prej leshi. – Po njëherë ulu e çlodhu, se qenke bërë qull dhe të shoh se je kapitur nga lodhja e nga gjumi.

– S'na pret koha, shoku Murat! Po vjen në Maliskajë çeta partizane.

– Partizanët! – u habit Murati dhe u ngrit në këmbë si ndonjë i ri. – Më në fund, po e shkelin trimat edhe Maliskajën tonë të rreptë. Ka kohë që e pres këtë çast të lumtur. Po, po, të lumtur e të bukur.

Ai fliste me zë të lartë dhe fëmijët, që flinin me të, filluan të zgjoheshin e të pyesnin:

– Ç'ke, babagjysh? Pse s'të zë gjumi?

– Ngrehuni! Ngrehuni, kolopuçët e babagjyshit. Ngrehuni të prisni partizanët! Bëju zë nuseve e çupave, moj

grua. Zgjoji edhe djemtë! – thërriste, duke hedhur krahëve gunën e duke rrëmbyer kërrabën.

– Djemtë zgjuar janë, në oborr, – i tha Rukia disi e hutuar dhe bëri dritë me kandil në dorë.

– Epo, luani këmbët! Spërnditni shtëpinë! Ndizni zjarrret e gatuanil!

– Do të shkojmë t'i presim te mulliri dhe t'i ndajmë nëpër konakë pa zhurmë të madhe, që të mos na i diktojnë italianët, – i tha Behari i çuditur edhe ai me gëzimin e me gjallërinë e Murat Bënçës.

– Sa veta janë?

– Bëhen tridhjetë gjithsej.

– I nxë shtëpia e Bënçajve tridhjetë shpirt. Pak ngushtë, po i nxë...

– E di, – e ndërpreu Behari, – nxë edhe më shumë, kur janë luftëtarë. Po e mira është t'i ndajmë nëpër Maliskajë, se, aty ku do të venë, edhe do të bëjnë një çikë muhabet për luftën, agjitacion, si i themi ne. Është e mirë kjo gjë. U hapen sytë njerëzve, shohin, dëgjojnë, binden.

– Mirë, – tha Murati, – Ke të drejtë. Ashtu duhet.

Farudini e Samiu prisnin në oborr me gjithë Abedin Kalemin e Kadri Kananin, që kishte pirë atë natë e s'i kishte dalë rakia mirë. Kishte qenë për sebeb te vëllezërit e së shoqes që fejonin një nga çupat e tyre. Mezi priste të takohej me partizanët, t'i merrte në shtëpi e t'i mbante me këngë gjer në mëngjes.

– Po Bejton a e zgjuat? – pyeti Murati.

– Iku në mulli, – u përgjigj Samiu, duke tërhequr për brirësh një dhi shterpë e duke mbajur thikën ndër dhëmbë.

– Oburra, ore djalë! Atëherë, po shpejt ama! – e porositi i ati.

– Hiç mos ki merak, baba! Kur të vini, e gjeni gati! Zbritën në mulli, ku prisnin Mitro Guri, Vasfiu e Bejtoja te pragu i derës. Atë çast mbërriti çeta, në fillim para-voja e pastaj gjithë të tjerët.

– Vdekje fashizmit, shokë!

– Liri popullit! Liri popullit! – dëgjoheshin përshëndetje nëpër errësirë.

Murat Bënça i përqaftonte, u prekte armët e takëmet e

luftës, ndiente erën e athët të djemve dhe zemra i bëhej mal.

«Ja, – thoshte me vete, duke u rrahur shpatullat me shuplakën e rëndë, – erdhën trimat! Erdhi dita e bekuar, erdhi!»

Nuk shihte asnjërin, se nata ishte pus, vesonte shi i imët, i ngrirë si sheqer dhe në qiell s'kishte asnjë yll. Duke prekur duart e tyre ende të njoma e të lagura dhe armët e ftohta, duke dëgjuar zërat e tyre të ashpërsuar nga lagështia e plot tinguj gazmorë, ai kujtoi kohën e rinisë së vet të kaluar nëpër luftëra, nëpër tymrat e barutit, midis lemerive e plagëve të përgjakura dhe ndjeu t'i mbusheshin sytë me lot nga malli, nga gëzimi po dhe nga diçka tjetër që s'e shpjegonte dot dhe që e bënte të fortë e krenar. Kishte humbur pas kujtimeve, kur, partizani që po përqafonte, i thirri:

– Baba!

– Biri im! – mermëriti Murati, shpejt e shpejt, i lëpiu me gjuhë pikat e lotëve që i kishin mbetur mbi mustaqet e dendura. – Si je, Syrja?

– Mirë, baba! Po ju si jeni këtej? Nëna, motrat, kalamajtë?

– Mirë... Mirë jemi të gjithë! – thoshte Murati i mallëngjyer, duke mos e shqitur kokën e të birit nga kraharori i vet.

Po të ishte ditë, me siguri, do t'i përmbante lotët. Atë s'e kishte parë njeri të përletur e duke qarë. Po atë natë ishte prekur shumë. Pastaj ishte natë e vesonte. Edhe sikur ta shikonte njeri, do t'ia merrte lotët për pika shiu.

– Do ta bëjmë kështu, – tha si e mblodhi veten. – Apo jo, shoku Behar? Një pjesë e çetës do të vijë tek unë. Të tjerët të ndahen tre e nga tre. Te Kadriu...

– Këtu jam unë! – tha Kadri Kanani me zë bilbīli. – Hajdeni, trima! Pas meje! A dini të këndonin? A dini të mbani iso? Epo shumë mirë. Do ta tundim sonte gjer në mëngjes!

– Tek Abedini...

– Mund të marr më shumë, – tha Abedin Kalem.

– Jo më shumë, se ashtu janë punët, Abedin. Kanë qejf dhe të tjerët të kenë miq, t'i shohin, t'i dëgjojnë, – tha Murati, duke kujtuar porosinë e Beharit.

– Mirë. E kuptova. E di këtë.

– Te Mitroja...

– I mora unë. Ja ku i kam! – u dëgjua në errësirë zëri i trashë i mullisit.

Murati po mendohej se ku t'i dërgonte të tjerët, kur u dëgjua zëri i Vasfiut të gjatë:

– Po plakun Xhemo, e harrove, o xhaxha Murat?

Nuk e kishte harruar, po nuk donte të dërgonte atje se ishin kallaballëk i madh, me një karvan fëmijë dhe s'kishin bukë të hanin. Po tani që i doli Vasfiu përpara, s'kishite nga t'ia mbante dhe e pyeti:

– I more, o Vasfi?

– Po, po.

– Bëji të fala Xhemos nga unë.

Behar Jata iu afrua me supet mbledhur, se ishte bërë qull e mërdhinte dhe i tha:

– Është mirë të shpini te Dulejman Dusharaku e te Nezir Topalli.

Murati nuk kishte qejf të dërgonte partizanë në shtëpi të tyre. I kishte marrë inat që atë ditë, kur desh u ther me karabinierët. Hezitoi një çast, po nuk ia prishi Beharit.

– Po mirë, meqë thua ti, le të venë edhe atje. Bejto! – thirri. – Nisu, bir, e u trego udhën! Nisuni, ore djem! Farudin, Vasfi! Bëni përpara!

Një orë më vonë dhoma e madhe e shtëpisë së Bën-çajve ishte mbushur plot me partizanë e me njerëz të shtëpisë. Ata të malit rrinin pranë zjarrit dhe u avullonin teshat e lagura. Muret ishin mbushur me armë, me torba, me pallto, guna e pajime luftime. Rukia, nusët dhe të bijat, të stërvitura që të vogla për të pritur e sajdisur miqtë, sipas zakonit të lashtë të shqiptarit, u bënë qull në djersë gjersa nxorën bukët nga çerepi, gjersa poqën mishin nën saç e gjersa bënë gati darkën. Ato kishin edhe arsye të ishin të gëzuara. U kishte ardhur Syrjai me shokët e tij dhe qëndronin qiri në këmbë, për ta bërë çdo gjë shpejt e mirë dhe për të mos e turpëruar djalin e pleqërisë. Rukia,

me atë trup të vogël e të plakur, fluturonte nga dhoma e zjarrit te tjetra, ku ishin miqtë, nga oborri te biruca, ku ishin zahiretë, gjithnjë me diçka nëpër duar, me sahanë, me lugë, me kripë, turshi, djathë, rehani, e shishe me raki. Ç'duhet tjetër? Mos harruam ndonjë gjë? A i bëmë gati të tëra? – thoshin ata sytë e saj të zinj e të mëdhenj, gjithnjë të ndritshëm e plotë gjallëri. E thirri Syrjanë në ashef, ku ishin grumbulluar fëmijët, dhe u çmall mirë e mirë me të. Ia përkëdheli flokët, shpatullat, duart, si ndonjë fëmije. Po, ai fëmijë ishte për të. Fëmijë ishin edhe Samiu, edhe Farudini që i kishte kapërcyer të dyzetat. Fëmijë do të mbeteshin, edhe sikur të bëheshin njëqindvjeçë e ajo të ishte gjallë. Po Syrjanë e kishte djalin e pleqërisë dhe me të voglin të tëra nënat janë më të dashura, më të afërta e më të dhemshura. Filloi të bënte edhe shaka, që i kishte shumë të rralla, se nuk i dilte koha dhe se zemrën e kishte të plasur nga vdekjet e njerëzve të afërt e të largët.

Kalamajtë e kishin rrethuar Syrjanë dhe lakmonin armët e tij.

– Xhaxha! Ç'është kjo, revole apo nagant? – e pyeste njëri.

– Po këta, o xhaxha, janë plumba apo fishekë? – e pyeste tjetri.

– Po kjo bomba si zbrazet, o xhaxha?

Xhaxha njëri, xhaxha tjetri dhe të gjithë me një gojë: xhaxha.

Rukia ia plasi gazit, me lot në sy e me duart tërë lyrë:

– E çfarë xhaxhai është ky, more pëllumba? Po ky është si ju, more fëmijët e nënës! Çfarë xhaxhai është ky, kur s'i ka dirsur akoma mustaqja?!

Më në fund, u ngrit rakia e mezet dhe u shtrua sofa e madhe. Tetëmbëdhjetë burra u ulën rreth saj këmbëkryq, pakëz brinjazi, që t'i mernte të gjithë. Murat Bënça u hodhi një vështrim fytyrave të hequra e të nxira të luftëtarëve, ngriti lugën me dorën e fortë e u tha i gëzuar:

– Epo, mirë se më erdhët, o trima! Ju bëftë mirë dhe me Shqipëri të lirë! Bujrëm! – dhe e futi i pari lugën e drunjte në çanakun e madh me fasule.

- Mirë se iu gjetëm e ju falem nderit!
- Për të mira e në gëzime, shoku Murat!
- Gëzuar, e në dasmën tënde, Syrja!

Hanin të uritur, duke luajtur vazhdimisht nofullat e forta, dhe i përëlanin gjellët, që shtroheshin njëra pas tjetrës, sa të hapësh e të mbyllësh sytë. Shumica ishin të rinj, djem si Syrjai e pak më të rritur, por të fuqishëm. Vinin nga një rrugë e largët përmes shiut e erës, ishin pa gjumë, pa ngrënë e të rraskapitur nga lodhja. Farudini e Samiu u qëndronin mbi kokë, që t'i kënaqnin sa më shumë shokët e vëllait të vogël. U ndanin bukën e ngrohtë me duar, me copa të mëdha, u vinin përpara copat e mishit të pjekur, u sillnin sahanët me rehani e me kos, u jepnin bucelat me ujë të freskët e peshqirët e lagur për të fshirë duart e buzët. Murat Bënça i vështronte me një buzëqeshje, që i kishte ngrirë atë natë në cepat e mustaqeve, dhe i kujtohej e kaluara. Edhe ai kështu ishte shtruar rreth sofrës së madhe, sa e sa herë, nëpër shtëpitë e fshatarëve, së bashku me shokët e tij, komitët e kryengritësit. Vinte re vetëm një ndryshim. Atëherë, dyzet vjet më parë, komitët pinin raki me shishe e plloska me verë dhe ashtu, bërë më qejf, turreshin si të tërbuar mbi koshadhet osmane e mbi andartët. «Kurse këta nuk pikan fare, — mendoj, — nga një gotë, sa për adet e për urim. Mirë bëjnë, — tha me vete. — Rakia e tepërt të merr mendjen. Kur je i dehur, armiku të zë si miun në dhokan. Mirë thotë turku: Fasllasi haram.»¹⁾

I nxitu partizanët që të hanin, se kishin male për të ngjitur e luftë për të bërë dhe ua ndau edhe pjesën e vet të mishit. Syrjanë e kishte përkundrejt dhe e sodiste me kënaqësi. Ishte mirë me shëndet dhe iu duk vërtet si i zgjeruar nga kraharori dhe më i mbushur. Behari i kishte thënë të drejtën atë natë. Nuk e kishte gënjer.

Midis tyre vetëm komandanti i çetës ishte i moshuar. Quhej Ali Koneci, burrë pesëdhjetëvjeç, fjalëopak, krejt i zi, me flokë, me sy, me vetulla e me mustaqe. Fliste shtruar, si plak, dhe më shumë dëgjonte sesa fliste. Kishte një

1) Teprica është haram.

brengë ai luftëtar, po nuk e tregonte. Çalonte pak dhe plumbin që kishte marrë në një betejë e kishte ende në këmbë.

– Si kështu?! – u habit Murat Bënça, kur e mori vesh.

– Nuk i bëhej dermani?

– Jo, – u përgjigj Ali Koneci, duke i dhënë fund bukës.

– Kur të çlirojmë Shqipërinë, do t'ia nxjerrim, – qeshi Behari.

– A të dhemb?

– Jo. Nuk më mundon. Mund të eci pa pushim.

– Ku e more?

– Ma dhanë peshqesh italianët, kur u arratisa nga burgu.

– Paske qenë në burg?

– Po. Në Porto-Romano, i internuar. Bëra nja gjashtë muaj, – u përgjigj Ali Koneci i menduar.

Pasdreke partizanët ia morën këngës. E filluan me një këngë të re, që nuk ishte dëgjuar ndonjëherë në ato anë. Këndonin bukur, me zë të mirë, me zjarr. Gratë e fëmijët, mbledhur te kanati i hapur i derës, dëgjonin me admirim. Këndonte edhe Syrjai me zë të lartë dhe i fryheshin damarët e qafës. Njerëzit e shtëpisë vetëm atë shikonin, si të mahnitur. Rukia kishte ngrirë më këmbë, me dorën në buzë dhe me sytë të hapur çuditërisht shumë. Farudini e Samiu përpiqeshin të mbanin mend fjalët e melodinë. Fëmijët përplasnin shuplakat me ritmin e këngës.

*Ato maja rripa-riipa seç gjëmojnë, –
Ndizet lufta për liri e derdhet gjak,
Janë trimat partizanë që luftojnë,
Janë bijët e Shqipërisë që marrin hak...*

Murat Bënça me sytë gjysmëmbyllur, ëndërrimtar, thoshte me vete: «Si kënga jonë e lashtë... Po, të gjitha për mëmëdhënë bëhen... Pse i thonë mëmë – dhé?!»

Djemtë qeshnin, bënëin shaka me njëri-tjetrin, tregonin për luftimet që kishin bërë dhe këndonin. Murati, Behari e Ali Koneci bisedonin kokë më kokë rreth vatrës për postën

ushtarake italiane. Komandanti pyeste sa ushtarë ishin, ç'municion kishin, si ishte vendi dhe nga ç'anë mund të sulmoheshin më mirë, nga Malibardha apo nga Malidreja. Murat Bënça thoshte se nga Malibardha nuk mund t'i afroheshe postës, mbasi vendi qe i keq dhe s'ecte dot as dhia e jo më njerëzit. As nga Malidreja, s'bëje dot gjë, se ishte lumi përpara. I vetmi vend për t'i sulmuar ishte ana e këtejme, domethënë Maliskaja.

– Xhadeja gjer ku vete? – pyeti Ali Koneci.

– Gjer në postë brenda. Më tej s'ka xhade, – u përgjigj Murat Bënça.

– Është e mirë?

– Udhëtojnë kamionët.

– Po lidhje me telefon kanë?

– Kanë.

– Domethënë, mund t'u vijë ndihmë.

– Patjetër u vjen, – tha Murati dhe, me një thëngjill të shuar, shënonte në vatër postën, xhadenë, urën dhe vendin nga mund të sulmoheshin. – Por, – tha, – duhen më shumë forca për të pritur ata që do t'u vijnë në ndihmë.

Ali Koneci pohoi me kokë dhe tha:

– Ashtu është. Po ne jemi shtuar tani. Vetë, mbase s'e hamë dot, po në bashkëveprim me çetat e tjera, e për-lajmë.

– Kur kështu? – pyeti Murat Bënça i interesuar.

– Të shohim, Kur të na urdhërojë Partia, do të të njoftojmë. Po nuk do të vonojë, nuk do të vonojë.

Gratë filluan të shtronin dyshekët në dhomën e zjarrit dhe në atë të Farudinit. Murat Bënça u ngrit dhe mori pushkën e Syrjait, veshi edhe gunën.

– Më ha merak, – i tha komandantit. – Gjurmë s'kam dhe do të dal të shoh njëherë përreth shtëpisë.

– Si të duash, shoku Murat, Po ne i kemi rojat për-jashta.

– Se shtohen, s'është keq, – qeshi Murati.

– Përkundrazi! – qeshi edhe Ali Koneci për herë të parë.

Në oborr iu qep Farudini:

– Baba! Ti mos u lodh! Shko brenda. Do të bëjmë rojë unë e Samiu.

– S'kam gjumë, – ia preu Murati dhe doli në rrugë.

Maliskaja strukej nën peshën e rëndë të reve të zeza dhe sikur mërdhihte nga era e pamëshirshme, që zbriste nga Mali i Shqiponjës. Murati shkoi e u mbështet në trungun e arrës së madhe në fund të kopshtit dhe që andej, kohë më kohë, kthente kryet për t'i hedhur një sy rrugës, që të nxirte te posta ushtarake. Dëgjonte lehjet e qenve dhe ujërat që rridhnin gjithandej, nga pemët, nga strehët, nga malet e nga qielli. E ndiente veten mirë dhe zemrën e kishte të ngrohtë. Ishte takuar me të birin. Syrjai ishte forcuar në trup dhe nuk e kishte turpëruar. Më në fund, i pa edhe partizanët, për të cilët kishte dëgjuar sa e sa herë dhe i kishte treguar aq shumë Behar Jata.

«Njerëz të mirë, të thjeshtë, djem gazmorë e trima». – mendoi dhe vuri veshin, se dëgjoi një hingëllimë kali. Pas saj dëgjoi këngën e partizanëve, tingujt e së cilës vinin valë-valë, për shkak të erës. Edhe ajo ishte këngë e re, që s'e kishte dëgjuar gjer atëherë. Po melodia e saj ishte e zgjatur, e ngadalshme, e butë dhe herë-herë i ngjante një psherëtime të thellë. Po në kthesë mori zjarr, u bë e egër e burrërore dhe Murat Bënçës iu duk si mbarimi i një beteje, të përgjakshme. Ndjeu një të krismat e armëve e të fitores, por edhe dhembjen për divat shtrirë përtokë me gjokset shpuar nga plumbat.

«Këndojnë për shokun e vvarë dhe betohen për hakmarrje, – mendoi. – Mirë bëjnë. Ai që vritet për Shqipërinë nuk vdes kurrë! Mbetet i gjallë edhe në këngë, sa të jetë jeta!»

Guna po i rëndohej nga shiu, që s'kishte të pushuar dhe era e veriut fshikullonte me ato shufrat e holla e të padukshme, po Murat Bënça s'kishte të ftohtë. Ishte mësuar me të gjitha rrebeshet e jetës e të natyrës. Ishte ngopur gjer në fyt, në jetën e gjatë, me furtunat e me vdekjen dhe s'i bënin asnjë përshtypje. Mjafton të kishte mendjen e zemrën në vend, mjafton të kishte çorape të trasha prej leshi, brezin prej leshi shtrënguar fort në bel dhe gunën,

dhe le të frynte e le të binte sa të donte. I kishte të gjitha këto, kishte edhe pushkë dhe s'donte t'ia dinte. Le të frynte e le të binte.

«Muaji i dytë i vjeshtës dhe të bëjë kaq ftohtë?! Në malet lart, me siguri bie dëborë. Na erdhe shpejt, o dimër, dhe po na gjen të papërgatitur. Drutë ende s'i kemi stivuar. Edhe lesnikët sapo filluam t'i ngremë. Dhitë ende s'po bëjnë keca. Nezir Topalli kërkon borxhet. Kryeplaku hakun. Si do të të presim e si do të të përcjellim? Me se? Me se, o dimër! Po ti s'ke gojë që të përgjigjesh, o i bardhë. Ti përgjigjesh veç me gjuhën tënde prej ngrice e ere. Ti vjen dhe s'mendon që ka njerëz fukarenj në këto male.»

Ia preu mendimet rrokullisja e gurëve. Dikush ecte me hap të shpejtë lart, përmbi çezmën e tij. Dalloi edhe një xixëllonjë që lëkundej në errësirë.

– Bejto! – i bëri zë, se e njohu nga hapat e gjatë e të shpejtë.

Djali e hodhi «xixëllonjën», se nuk e pinte duhanin në sy të tij.

– I rregullove?

– Lëre ç'të rregulluar! Me njëqind telashe, – u përgjigj Bejtoja me inat.

– Pse? Si është puna?

– Po ja, Nezir Topalli, sa i pa partizanët, zuri kokën me të dyja duart. «Aman, more djalë, tha, ç'bën kështu Murati? Jemi në grykë të ujkut, nuk e di ai? Thuaji, ore, se do të na përvëlojë të gjallë si minjtë! Thuaji se kemi fëmijë, e mall, e gjë dhe një shpirt, jo dy...»

– Kështu tha, hë?

– Për kokën tënde në të gënjej, xhaxha Murat!

– E shpëlaftë mortja!

– I folën pastaj ata djemtë, e morën me të mirë, i thanë të mos trembej, se në fshat ishte një çetë e tërë dhe kishte roja. Mezi u bind, derri! Po ç'e do! Na turpëroi Maliskajën në sy të partizanëve. Më mirë të mos i kishim shpënë atje.

– Po Dulejman Dusharaku bëri naze? – pyeti Murati i zemëruar.

– Bëri ca, bëri...

– Po ç'dreq kryeplaku është ai?! Ai e ka për detyrë t'u hapë konakët jabanxhinjve, e jo më luftëtarëve! Y, hajvan i derrit!

– Tha se s'i kishte fëmijët dhe do t'i priste me ç't'i ndodhej.

– Kryeplak prej lecke! Ka gënjyer. Dhe e heq veten shqiptar të kulluar! M'i bie gjoksit me grushte...

– Po kanë edhe frikë njerëzit, xhaxha Murat. Sa të mësohen, – e ndërpreu Bejtoja.

– Kau mësohet në brazdë që i ri. Po këtu, përveç frikës, hyn edhe pasuria, o bir i xhaxhait. Mali ku ti kullot dhitë, është i tij. Delet tona s'hanë bar, po para. A ia ke numëruar ndonjëherë sa stane e baxha ka Dulejman Dusharaku në tërë krahinën? Ia ke parë hambarët, ahuret, bodrumet? Stivë i ka, gjer në tavan, me bereqet, me bagëti, me pastërma, me lëkurë, lesh rudë, qype e kade mbushur me gjalpë, kuleçë djathi, mjaltë, florinj! E si do të mendojë për luftën ai? Ai s'njeh gjë tjetër, veç pasurisë. I është bërë syri mall e para. Prandaj i thonë aga, efendi, bej.

Murati shau rëndë, duke pështyrë dhe nuk pranoi që djali të bënte rojë në vendin e tij.

– Shko, Bejto, shko! Ha bukë dhe fli rehat, se jam unë këtu, – tha dhe u mbështoll mirë me gunën e tij të rëndë,

Pas pak nga brigjet e lumit, erdhi gjëmimi i breshërisë së mitralozit. Murati e dinte këtë punë boshe të ushtarëve italianë. Ata qëllonin shpesh qiellin e zi nga frika, po dhe për t'u kujtuar malësorëve të panënshtuar se ata, të huajt, ishin atje, në mes të tri fshatrave, te posta rrethuar me tela, me roja e me bunkerë. Ishin atje të armatosur gjer në dhëmbë dhe atje kishin vendosur të qëndronin në jetë të jetëve: Ato gjëmime armësh dukej sikur thoshin: «Mos ngrini krye, o ujq të uritur të këtyre maleve! Po nuk u nënshtuat, ne do t'ju grijmë me breshërinë e armëve. Dhe nuk jemi pak, po dyzet milionë.»

Murat Bënça, me kryet nën kapuçin e gunës, buzëqeshi hidhur, e me ironi dhe preku tytën e ftohtë të pushkës, që e mbante në sup me grykën poshtë për të mos ia lagur shiu.

– Sho'ku Murat! – dëgjoji ta thërrisnin që nga oborri i shtëpisë. E njohu nga zëri Behar Jatën. Ishte me gjithë Ali Konecin.

– Ku veni? – i pyeti.

– Të kontrollojmë rojat, – u përgjigj Ali Koneci, duke ecur pakëz i përkulur në krah të djathtë, sikur e tërhiqte toka nga ajo anë.

Ata zbritën poshtë, nga mulliri, dhe Murat Bënçës iu kujtua gjyshi. Atëherë Murati ishte a s'ishte dhjetëvjeç djallë, po e mbante mend si tani tregimin e hidhur të gjyshit. Ishte një natë pus e errët, i pat thënë plaku, binte shi e frynte erë. Rojat e kryengritësve që ishin strehuar në stan, e lanë vendin e tyre dhe hynë në një mullar me bar. Aty i zuri gjumi dhe aty gjetën vdekjen. Nuk i ndien thikat që ua prenë fytin. Nuk arritën as të përdornin pisqollat, e as të bërtisnin për të lajmëruar shokët. Koshadhet turke u derdhën në kasollet e stanit dhe bënë kërdinë. I dogjën kaçakët të gjallë. Vetëm dy veta shpëtuan, njëri nga të cilët ishte vetë gjyshi i tij. Shpëtova, i thoshte, që t'i tregoj botës, ty, o Murat i vogël, dhe stërnipave për masakrën e përgjakshme dhe t'u mësoj se, kur bëhet luftë, s'ka gjumë. Dhe në t'u rëndofshin qepallat, se njeri je e të rëndohen, sidomos kur ke net pa gjumë, fli, o nip, por fli me një sy. Kurse, kur je rojë, do t'i mbash hapur të dy sytë e të dy veshët!

«Mirë bëni, o djema, që kontrolloni rojat,» – tha me vete Murat Bënça për Beharin e Ali Konecin dhe gogësiu. E ndjeu gjumin që po i vinte heshtur e heshtur, si ndonjë dinak tinzar. Kujtoi përsëri gjyshin, hoqi kapuçin dhe e vuri kokën në currilin e çezmës. Uji i akullt ia trembi menjëherë gjumin.

«Mirë kështu,» – tha duke u fshirë me peshqirin që mbante në qafë.

Kur po gdhihej, pa që dëborë kishte zbardhur malet. E kishte ndier këtë që gjatë natës. Po dëborë s'kishte pasur durim që t'i zbardhte krejt. Vetëm kapuçet e tyre zbardhëllenin. Poshtë ishin të errët.

– Erdhe, o dimër, – psherëtiu. – Para kohe, po mirë se të vish, o i bardhë.

Çeta nuk u largua nga Maliskaja atë ditë, as të nesërmen. Partizanët ndërruan vetëm bazat, me qëllim që të bënin agjitacion, siç thoshte Behar Jata, dhe të përgënjeshtronin kështu fjalët që ishin përhapur sikur midis tyre kishte rusë, serbë e grekë. Maliskaja ziente nga bisedat e zjarra, nga këngët, nga të qeshurat e shakatë. Partizanët qarkullonin lirisht nëpër fshat dhe tregonin për përshtypjet e tyre. Kudo i kishin pritur si miq të vyer e të afërt, bile, në ndonjë shtëpi, edhe me ëmbëlsirë. Edhe ata që kishin bujtur te Nezir Topalli e te Dulejman Dusharaku, megjithëse në fillim kishin ndier njëfarë ftohësie, kishin mbetur të kënaqur. Të zotërit e shtëpisë i kishin pritur me tërë të mirat, dhe, kur ishin larguar, ua kishin mbushur torbat me arra dhe kutitë me duhan. Ata që kishin qenë te Nezir Topalli, tregonin se dyqanxhiu ishte shumë i zgjuar, gërmonte shumë, pyeste për çdo gjë, për qëllimet e luftës, për ata që e drejtonin dhe se si do të ishte Shqipëria kur të çlirohej. Vetëm me dy gjëra s'kishte qenë dakord.

— Jeni shumë të rinj, — u kishte thënë dyqanxhiu i zgjuar. — Luftën duhet ta bëjnë të rriturit, se ju merrni zjarr kot dhe mund të digjeni. Dhe e dyta, nuk është mirë që lëvizni nën hundën e ushtarëve, se Italia është fuqi e madhe dhe, po të dojë, na përvëlon të gjithë.

Pastaj u kishte thënë me keqardhje se ai, në atë gjendje që ishte, s'i ndiqte dot partizanët.

— Të kisha këmbë! Eh, sikur të kisha këmbë, do ta rrëmbeja edhe unë dyfekun! Po, siç më shihni, jam sakat njeri.

Atyre që kishin qenë te Dulejman Dusharaku u kishte bërë përshtypje të madhe shtëpia e tij me dy kate e me tetë konakë, shtruar me qilima, me mindere të larta e të buta, me shilte e poste.

— Ishte mirë nga dynjallëku, — thoshte një partizan. — Çfarë s'kishte në atë shtëpi! Vetëm qumështi i dallëndyshes mungonte. Na kënaqi me mjaltë dhe me muhabet.

Burrë i leshtë. Pinte raki me lezet dhe fliste fjalë me mend. Vetëm me tiganin e me hellin s'e kishte mirë.

– Çështë ky tigan e ky hell? – e pyeti njëri nga shokët.

– Donte të thoshte se luftës s'i ka ardhur akoma koha. Duhet që mishi të piqet e helli të mos digjet, na thoshte duke vërtitur gishtin. Urtë e butë e tigani plot. Dhamë e morëm, po s'ia mbushëm dot mendjen. Shtëpia ime, thoshte, është shquar për shqiptarizëm denbabaden. Edhe unë jam me ju, o djem, na tha, po, tigani e helli, dhe vërtiste gishtin.

Ata që kishin aenë te Kadri Kanani nuk kishin fjetur fare tërë natën. Fshatari kishte qenë gaztor i madh, këndonte shumë bukur, nxirrte këngë të reja dhe, megjithëse pinte shumë, rakia nuk e zinte e dukej esëll.

– Ia numërova, – tha njëri duke qeshur, – njëzet ë një shëndete ngriti me plot për partizanët e për Partinë. Ç'burrë i mirë ishte! Llagar nga shpirti dhe poet i vërtetë. Po kur këndonte edhe në gjumë! Çudi e madhe!

Pasdite Ali Koneci, Behari dhe Syrjai u veshën me guna si barinj dhe shkuan të shihnin nga afër postën dhe vendin që e rrethonte. E kontrolluan një copë herë të mirë me dylbi prapa shkëmbinje, që dukeshin sikur i kishte vënë njeri me dorë njëri përmbi tietrin. Dy ushtarë roja këmbeheshin, duke i ardhur rrotull postës me armët në duar. Një tjetër qëronte patate nën strehën e portës dhe këndonte me zë të zakonshëm:

*Maramau, perké sei morto
Pan' e vin' non ti mankava...¹⁾*

– Mirë e kishte Murati, – tha Ali Koneci duke parë me dylbi. – Nga Malibardha e nga Malidreja nuk u futemi dot. Mund t'i sulmojmë vetëm që këtej, nga Maliskaja. Po është halli i xhadesë. Që të dalë aksioni me sukses, duhen të paktën tri çeta.

1) Maramau, përse ke vdekur,
Bukë e verë s'të mungonte...

– Duhet ta provojmë njëherë se mos e marrim pa luftë. T'u dërgojmë ultimatium. Kështu e bënë ata të Lenies muajin e kaluar, – tha Behari.

– E para, ata ishin xhandarë shqiptarë të gënjyer. E dyta, ishin të izoluar dhe ushqimet ua shpinin me kafshë. Këtu është ndryshe. Është xhadeja dhe mund t'u vijë ndihma shpejt. Prandaj, me ultimatium a pa ultimatium, në xhade, duhet ngritur pritë e pakapërcyeshme, pastaj të veprohet.

– Kështu mendoj edhe unë, – tha Behari.

Ata këmbenin mendime për betejën e ardhshme dhe nuk e vunë re Syrjanë, që nxori nga guna patickën e tij dhe mori në shenjë ushtarin që këndonte «Maramau, maramau».

– Këndo, qen, bir qeni, – thoshte djali me vete, – po, kështu si të kam futur unë, do të të mbetet kënga në fyt!»

– Syrja! Ç'bën ashtu! – i foli rreptë Behari, duke ia kapur pushkën nga gusha.

– Kot. Po stërvit syrin, se e di që nuk lejohet ta zbraz! – tha qetë Syrjai dhe pyeti: – E ha që këtu, o shoku komandant?

– E ha, – u përgjigj Ali Koneci.

– Nuk ftohet plumbi gjer atje?

– Jo, është afër dhe vete i nxehtë.

– Ah, të shketën që s'lejohet! Shiko! Mu në ballë ia kam shënuar!

– Shkojmë! – tha Ali Koneci dhe të tre, gjysmë të përkulur, zbritën nga shkëmbinjtë dhe u kthyen në fshat.

Shtëpia e Bënçajve ishte mbushur plot me partizanë e me maliskajas. Nuk i nxinte dhoma e miqve dhe u detyruan që mbledhjen ta bënin në oborr. Dëborra që kishte rënë gjatë natës e hapi kohën, në qiell nuk kishte asnjë re dhe dielli shkëlqente. Megjithatë, ishte ftohtë dhe njerëzit i mbanin krahëve palltot e trasha e gunat.

Behar Jata foli shkurt për qëllimet e luftës dhe herë-herë, kur e rrëmbenin ndjenjat, hiqte kasketën dhe e tundte në ajër, ndërsa era ia lëpinte kaçurrelat rebele.

– Zemrat i kemi të vrerosura, por dhe të mbushura me

barut, – thoshte Behari i entuziazmuar. – Ne jemi bijtë tuaj, bijtë tuaj. Na ka dërguar Partia Komuniste shpëtimtarja, organizatorja e luftës dhe kemi vetëm një qëllim: ta çlirojmë vatanin! Këtë ideal të lartë e kemi në shpirt. A mund të durohen fashistët e tradhtarët që po na marrin frymën, që po na pëgërin tokën e dashur, që duan të na i lënë nënat kërcure e nuset vejusha? Jo. Ky vend i shenjtë u takon shqiptarëve. Këtu kemi lindur, këtu do të rrojmë e këtu do të vdesim. Këtu i kemi rrënjët dhe këtu do t'i kemi në jetë të jetëve. Se i kemi larë e po i lajmë me gjakun tonë të mirë e të kulluar. Prandaj Partia Komuniste bën thirrje: «Të rrëmbeni armët e të luftoni për liri! Të mos i jepni fashizmit as djem për ushtarë e milicë, as taksa, as vergjira, as bereqet, asgjë, vetëm plumba në lule të ballit!...»

«Sa mirë flet! E, sa mirë flet! Të ngrihen leshrat e kokës përplotë», – mendonte Murat Bënça, ulur pranë oratorit, midis dy djemve të tij si diva, Farudinit e Samiut, që dëgjonin me sytë e gojën hapur.

Fytyrat e fshatarëve ndrinin si bronz. Dritaret e shtëpisë ishin mbushur plot me koka grash e vajzash. Prapa xhamave të krisur e të zënë me qereç, lëviznin sy kureshtarë të të gjitha ngjyrave, po më shumë bojë qielli, larushë e të blertë, si ato pllajtat e ndezura midis maleve në pranverë. Fëmijët kishin zënë qoshet nën strehë dhe rrinin urtë si shqerrat. Behari sikur ua kishte ngritur mendjen edhe atyre dhe vogëlushët, duke dëgjuar, me siguri, ëndërronin sikur ishin majë maleve, të armatosur si burrat, dhe, që nga ato maja, vërvisnin me hobe gurë mbi çatinë e postës ushtarake, ku jetonin të huajt, balozët e përtejdetit, me mjekra e mustaqe, që kishin rrëmbyer lirinë e Shqipërisë.

Te porta e brendshme, prapa shpatullave të Muratit, dëgjonin të mahnitur Bejtoja e Shpresa, gati mbështetur sup më sup, si dy zogj në një degë.

«Behar! – thoshin sytë e Bejtos. – Unë nuk i përkas askujt. Jam jetim! I përkas vetëm Shqipërisë!»

Ishin të frymëzuar e të ngazëllyer që të dy. Pranvera e rinisë, e bukura, e përjetshmja, regëtinte në shpirtin e tyre, i ledhatonte, i mbushte me erërat e malit, i ndizte si pishë

e thatë, dhe, pa e ndier as ata vetë, u vinte në vesh nga një luleshqerrë, me petale të freskëta, të bardha e me një zemër fare të vogël, të verdhë, që kundërmonte. Ishin në atë moshë, kur ëndrrat për të ardhmen i rrëmbejnë e i bëjnë të japin edhe jetën e re për idealin e shenjtë të çlirimit të vendit.

Kthyen kryet dhe u panë në sy. U habitën. Si ishin afruar aq shumë? Si nuk mendonin se aty ishin gjithë ata sy kureshtarë? Si nuk kishin turp? U bënë flakë në fytyrë, po përsëri nuk luajtën nga vendi.

Veshët e Mitros gumëzhinin përherë nga guri i mulirit, nga vërshimi i jazit dhe nga ajo trokashka monotone, që nuk pushonte kurrë. Po atë ditë, ulur këmbëkryq mbi kalldrëmin e oborrit, ai dëgjonte i përqendruar Behar Jatën dhe i dukej sikur binin daulle, shumë daulle njëherësh. Zhurma e tyre ishte e rëndë, si plasje topash.

«Janë ato, — thoshte me vete Mitro Guri, duke shtrënguar nofullat e forta, — daullet e luftës!»

Pranë tij, me një vërshtrim të frymëzuar poeti, me gojën gjysmëhapur nga habia, rrinte Kadri Kanani. Nga tendosja e trupit dukej më i lartë se të tjerët. Sytë e mëdhenj, me një ngjyrë të bukur kafe, i shkëlqenin dhe mermëriste:

«Sa e bukur dhe sa e ëmbël është kjo ditë! O, kurrë mos u harroftë!»

Ishte poet i vërtetë, kraharorin e kishte plot me këngë të lashta e të reja, po nuk e dinte, si tërë poetët e mirë të botës, të cilët lërojnë si bujku me damalug e pa bujë, duke lënë pas brazda të arta për brezat e ardhshëm që nuk vdesin kurrë! Behar Jata theksonte fort fjalët e rrokjet dhe zemra e Kadri Kananit, shumë e ndjeshme, hidhej, vallëzonte e tringëllinte si ato zilkat në qafë të dhive. Sipas tonit që i jepte zërit Behari dhe sipas ngjarjeve që ai tregonte, ashtu i krijonte me mendtë e tij Kadri Kanani edhe përfytyrimet e veta artistike. I dukej sikur nuk fliste njeriu, po një zog gushëbukur, i dehur nga ëndërrimet për liri, nga pranvera e nga lumturia. Ulur në një degë pishë cicëronte për bukurinë e qiellit, të maleve, të buri-

meve, të pllajave me bar të mirë, ku kullosnin bejkat e bardha, për bukurinë e vendit të lashtë që quhet Shqipëri. Pastaj, po ai zog, kërcente i shqetësuar degë më degë, në pyllin e borigave dhe ia merrte ndryshe, më të vajtuar e më të qarë. Vajtonte e qante për lirinë e humbur, si nëna fëmijën. Dhe, papritur, ndizej nga zemërimi, gusha i fryhej si det me dallgë, thërriste vëllezërit, motrat, nënat, baballarët dhe vetë sikur spërkatej me gjak, që nuk e dinte nga i buronte. Kadri Kananit i bëhej sikur dëgjonte buçimën e maleve, shpërthimin e topave dhe alarmet e përgjakura. E përfytyroi veten në vijën e parë të zjarrit, me kraharorin e shpuar vrima-vrима. Atëherë zemra iu bë thërrime-thërrime dhe, nga çdo grimëz e saj dilnin këngët e reja që ai i thurte aty për aty, në gëzime, në dasma e në vdekje dhe që shpesh i këndonte edhe natën në gjumë.

«Bir, o bir! – tha me vete me dy duart në kraharor. – Ma shpove zemrën si me thikë dhe që andej po më vijnë në buzë këngët e reja, aë bien erë pishë e barut!»

Pranë tij ishte ulur, këmbëkryq edhe ai, Abedin Kalemi. Ishte burrë i heshtur, i drejtë dhe i matur. Kishte vënë mbi gjurin e madh një fletore dhe mbante shënime. Lagte me majën e gjuhës lapsin e vogël, që i fshihej midis qishtave, dhe, me mundim të madh, duke gërvishtur letrën, shkruante ndonjë mendim të Behar Jatës.

– Shkruaj, Abedin, shkruaj. S'e ke kot nofkën Kalemi, – bëri shaka Kadri Kananit. Po, kur e pa që bashkëfshatari ishte zënë me mendime të thella, ia ktheu me seriozitet: – Shkruaj, Abedin, shkruaj! Po më mirë t'i gdhendje në gur. që të mos kishin vdekje kurrë e t'i lexonin pas njëqind vietësh nipërit tanë. Ç'them! Njëqind s'janë gjë. Po pas dyqind a treqind a më shumë vietësh.

Në rreshtin e parë, në krye fare, rrinin mbi stola të vegjël Dulejman Dusharaku dhe Nezir Topalli, me fytyra të zbehura dhe me mjekrat mbërthyer me dorë. Herë njëri, herë tjetri kthenin kryet dhe vështronin nga porta, si ata njerëzit kur u del përpara nepërka e helmatisur. Të ngrysur e të mërzitur, dëgjonin me vëmendje të shtirur, po mendjen e kishin gjetiu. Dulejman Dusharaku kishte lënë mbi dërrasë napat me djathë të butë dhe kishte frikë mos ia

dëmtonin hyzmeqarët hajvanë e të paditur. Kishte edhe një hall tjetër më të madh. Partizanët i kishte pritur mirë, në dhomën e miqve më të afërt, me muret zbukuruar me sixhade, me armë të vjetra prej argjendi, me qëndisma pëllumbash e fjalësh arabe, me kanape e me piktura në xham. Ua kishte bërë qejfin, po kishte mbetur shumë i pakënaqur prej tyre. Ata ishin që të tre ca çunakë të vegjël që i shisnin mend, i flisnin për luftën, për varfërinë e popullit, për barazinë, bile edhe për komunizmin. Prej tyre dëgjoji se si ishte plagosur komisar Irakliu dhe se si e kishin futur natën në qytet, se komandant ishte një burrë trim i arratisur nga kampi i internimit që quhej Ali Koneci, se Behar Jata merrej në atë krahinë me organizimin e luftës dhe me punët e Partisë Komuniste. Po ç'bënte Hysen Hyseni, që Dulejmani e kishte mik të ngushtë dhe kishte menduar t'i merrte të bijën për Garipin? Hysenit nuk i dëgjohej emri. Kur takohej, dëgjonte prej tij vetëm fjalët: «Prit, se s'ka ardhur koha!» Prit, prit, po partizanët po luftojnë, na erdhën edhe në Maliskajë, sillen mirë, çunakë janë, por populli i do, u hapi dyert, i priti si bijtë e vet. Që atë natë, kur partizanët ranë për të fjetur, ai i shkroi një letër krushkut të ardhshëm:

I dashur Hysen!

Në radhë të parë, pyesim për shëndetin tënd dhe urojmë që të jesh mirë si edhe ne mirë jemi. Kësaj here nuk po të shkruaj për Garipin, që e kam lënë në dorë të zotërisë sate t'ia mbledhësh e ta mbarojë atë dreq shkollë. Dua të të kujtoj se ti më ke thënë të presim, po neve na erdhën miqtë nëpër konakët. Kumisar kanë një Irakli që e ke atje të plagosur. Kumandant kanë një Ali Koneci. Ai Behar Jata, për të cilin të kam folur njëherë, u marrka këtej me luftën e me punët e Partisë së tij. Po ju ç'bëni? Sa kohë duhet të presim? Shenjat nuk janë të mira. Ja ku po të them se, po nuk luajtët ju, këta do të bëhen zotër të vendit. Mos na e bëjnë komunizëm? Vaj halli pastaj, kush duron me kokë të qethur, të hajë në kazan me rrjepacakët e të

*shohë si martohen motrat me vëllezërit, siç thua zotro-
te! Sa për tufën e dheneve, mirë bëre që ia dhe ushtri-
së, se ata paguajnë mirë. Javës tjetër do të të nis dy
tufa më të mëdha. Jepi përsëri në ushtri me çmimin që të
të mbushet mendja. Dhe hipja pelës e hajde, se më ka
marrë malli dhe rakia na ka dalë e fortë dhe e ëmbël.*

Letrën e kishte në xhep, po i dukej sikur i digjte. Du-
ke dëgjuar Beharin që fliste për tradhtarët e vendit, iu kuj-
tua se kishte shikuar në atë letër edhe gjëra që, mbase,
s'duheshin. Sikur ajo të binte në dorë të partizanëve, ç'do
t'u thoshte atyre, kur ta pyesnin? U tremb dhe, megjithëse
e preku letrën me dorë, nuk e mposhti dot turbullimin. Në
krah të tij fytyra e Nezir Topallit tregonte mërztitje e shqet-
tësim. Ai i kishte bërë gati mushkat e kuajt për t'i nisur
në qytet që të sillte mall. Mirëpo ia zunë shtëpinë parti-
zanët dhe ia prishën punët. «Mirë e ke ti, – mendonte për
Beharin, që, me sa dukej, po e mbaronte fjalimin, – po pu-
na ime ku gremiset? Këta s'duan llafe, po pëlhurë për të
mbuluar prapanicat, gaz për dritë, kripë për vete e për
bagëtinë. Po nuk ua solla unë, ku do t'i marrin kur të
zihen rrugët nga dëbora?!»

– Do të shkosh në qytet? – e pyeti Dulejman Dusha-
raku me zë të shurdhët.

– Sot s'nisem dot, se më zë nata e qorrollisem! Nesër
më sabah, ishallah!

– Do të të jap një letër për Hysen Hysenin. Po t'ia
japësh atij në dorë.

– Për djalin e ke? Mos ki merak.

U trembën nga brohoritjet e duartrokitjet, që shpër-
thyen njëherësh, se nuk e kishin mendjen aty. Panë Murat
Bënçën që u mat të ngrihej, po s'i bënë këmbët. Me sa
dukej, s'do të ishte mirë, se ai ishte i fortë nga bigat e
poshtme. Djemtë e vunë re dhe e ndihmuan, duke e mbajt-
tur nga krahët. Ai i shtyu dhe u mbajt te pushka e Syrjait.
U ngrit si lis. Dukej që i vlonte gjaku, se sytë i kishte të
ndezur nën vetullat e kreshpëruara.

– Të lumtë goja, shoku Behar! – tha duke e përqaftuar.

Pastaj iu drejtua maliskajasve që ishin ngritur të gjithë në këmbë: — Na ka pllakosur i huaji, o shokë, dhe jemi në rrezik! Litarin e kemi në fyt. Po le t'i japim fjalën Partisë, thjesht, si burra që jemi: O të rrojmë të lirë, o të vdesim me nder! Maliskaja që nga kjo ditë është me Partinë!

— Hë, më të lumtë, Murat Bënça! — thirrën njëherësh disa fshatarë.

Çeta u largua të nesërmen që pa gdhirë, duke marrë me vete edhe tre djem që dolën vullnetarë. Porositë e saj ishin të ashpra, të drejta e të thjeshta. Ato përmblihdeshin vetëm në dy fjalë: luftë, liri!

Maliskaja ra në qetësi dhe u kthye në punët e shumta të vjeshtës që i kishin lënë pas dore ato dy ditë. U shkundën arrat, u mblodhën thanat, u volën bistakët e fundit të rrushve, u lërua toka dhe filloi të mbillej gruri. Megjithatë, bisedat për luftën e për partizanët s'kishin të mbaruar. Murat Bënçën e kishte ngarkuar Ali Koneci që të mblihdhte të dhëna të sakta për ushtarët e postës italiane dhe për llojet e armëve të tyre.

— Sa janë? — e pyeti një ditë Bejton.

— Nja gjashtëdhjetë a tetëdhjetë. Po mund të jenë edhe njëqind a më shumë.

— More djalë, ata duhen numëruar një për një. S'bëhet lufta në tym! Do të marrësh vesh sa janë.

Dhe Bejtoja çdo mëngjes vinte dhinë përpara e shkonte i kulloste pranë postës, te shkëmbinjtë që dukeshin sikur i kishte vendosur njëri me dorë. Atje shkonte edhe djali i vogël i Xhemos, Vasfiu i gjatë dhe, të dy së bashku, numëronin ushtarët kur bënë gjimnastikën e mëngjesit, të zhveshur lakuriq nga beli e lart.

— Sa të dolën? — e pyeste Vasfiu.

— Tetëdhjetë, — përgjigjej Bejtoja.

— Aq janë ata që bëjnë gjimnastikë. Po ke harruar dy rojat që vijnë rrotull postës, mitralierët që janë në bunker, oficerin që s'del kurrë këtej telave, marshallin me nishan të zi në faqe dhe atë që qëron patate e na çan veshët. «Maramau! Maramau!». Pra bëhen tetëdhjetë e shtatë, jo tetëdhjetë!

Bejtoja ishte bërë si me krahë. Kudo i dilte përpara

fytyra e Shpresës, e çiltër, e ndritur, e mirë; herë i largohej dhe herë i bëhej e gjallë, me balluket mbi ballë, me sytë e butë bojë qielli. Kur ishte pranë Shpresës dhe dëgjonte zërin e saj, i dukej sikur këndonte currili i ujit. Kur ajo largohej, ai ia ndiente hapin e lehtë, e dinte ç'bënte, ia shihte të gjitha lëvizjet e duarve, të supeve të drejta e të brishta, e të qafës së gjatë, sikur të kishte sy edhe prapa kokës. Një mbrëmje e gjeti Shpresën te çezma duke larë rroba në govatë. Qëndroi para saj me kërrabën në dorë. Pastaj u përkul dhe piu ujë. Ishin aq pranë njëri-tjetrit, sa flokët e verdhë u përziheshin. Ai hodhi një vështrim në rrugë dhe, befas, i ra vajzës në faqe me pëllëmbë. Shpresës iu duk sikur e dogji me shufër dhe padashur lëshoi një britmë të mbytur, e turbulluar, me sy të njomur e të humbur. Edhe atij i dogji pëllëmba, megjithëse më shumë e kishte ledhatuar se goditur.

— Ç'bën kështu? — pyeti vajza, me mollëzat e faqeve gjak të kuqe.

— Lajthita! — u përgjigj Bejtoja me çehren e verdhë, se atë çast pa Fatimen dhe Shirinin që dolën në oborr me enët në duar. Nuset i panë të rinjtë dhe filluan të çuçu-risnin e të qeshnin me sytë nga çezma. Çfarë i thanë ashtu njëra-tjetrës Fatimja e Shirini? Mos e panë, kur ia përkëdheli faqen? I tronditur siç ishte, ai hodhi llabanen mbi krye, për të mbuluar sado pak atë marrëzi që kishte bërë dhe shkoi drejt e në kasollen e vet. Duke ecur, e merrte me mend se Shpresa po hidhte grushte me ujë për t'i ikur të kuqtë e faqeve, shtrydhte rrobat dhe, me govatë në dorë, hynte drejt e në dhomën e zjarrit. Me siguri e ëma do ta vinte re shqetësimin e së bijës, do të vinte duart mbi avlëmend dhe do ta pyeste: «Ç'ke kështu, moj bijë?» Shpresa do të përgjigjej: «Asgjë, nënë.» «Po ti je bërë flakë e kuqe!» Dhe ajo do ta gënjente: «Nga puna dhe nga uji i ftohtë!»

Tërë atë natë Bejtoja u përdrodh në dyshekun e fortë me atë të kuqin e vajzës ngulur thellë në kokë. Edhe kur e zuri gjumi, e pa në ëndërr. Ajo vraponte midis currilave të ujërave, tërë trupi i flakërinte dhe kishte qejf të bëhej qull. Sytë i ndrinin dhe qeshte me zë të lartë. Jo. Nuk

qeshte ajo. Qeshnin drurët, malet dhe qielli. Kur u zgjua, ndjeu një boshllëk të madh në shpirt dhe nervat i kishte të prishura. Nuk ia mbajti të hynte pa teklif, si gjithnjë, në shtëpinë e Bënçajve. Në oborr pa Muratin që mprihte me grijë thikën me dy tehe. U drodh nga mendimi se mos nuset i kishin thënë gjë. Nuk kishte frikë, po i vinte turp. Ishte rritur në atë familje, Muratin e kishte si baba dhe tani ia kishte shkëlur bukën e nderin me opingat e tij të shqyera. Më në fund hyri me llabanen në kokë e me kërrabën në dorë, me shpresa të humbura.

– Të paska zënë vapa që në mëngjes? – e pyeti Murati, duke menduar se mos djali kishte ethe.

– Jo, xhaxha Murat, – u përgjigj kot Bejtoja.

– Epo hiqe atë llabane! Ç'e mban?

Bejtoja e hoqi dhe i ranë në ballë e në zverk flokët si kashtë. Nga zëri e kuptoi se Murat Bënça nuk dinte gjë prej gjëje dhe, atëherë, bota filloi të ndriçonte përreth. «Megjithatë, – mendoi me vete, – nuk kam për ta përsëritur kurrë marrëzinë e mbrëmshme!»

– Dëgjo këtu! Kur të kthehesh, bëji zë Abedinit. Në goftë se e ka shkruar letrën, hidhu gjer në Malidre dhe jepja Beharit ose Ali Konecit. Atje është çeta. U thuaj edhe me gojë sa italianë janë në postë e ç'armë kanë.

Balli i Bejtos u kthjellua.

– Mirë, – tha i gëzuar dhe doli me hapin e tij të gjatë e të shpejtë. Atë çast u duk te porta e jashtme një grua e gjatë dhe e shëndoshë, me fytyrë të gjerë si hënë e plotë dhe me një sahan të madh nën sqetull. Hyri në oborr me hapa të druajtur, duke i ardhur turp nga Murati. Ky e vuri re dhe tha me vete: «Janë keq për bukë, të zeztë. Lypin!» Pastaj e pyeti gruan, që qëndroi në mes të oborrit, me sytë përdhe.

– Hë, Mahmudi! Si e ke Sulejmanin?

– Mirë, të puth dorën!

Murati e pa që nuk i ecte muhabeti. Zgjati kokën në hajat dhe i thirri së shoqes:

– O grua! Dil, se të kërkojnë! Hyr, Mahmudi, hyr. Në ashef e ke! – iu drejtua gruas, që nuk i ngrinte sytë nga turpi.

Si mbeti vetëm, rënkoi e tha me vete:
«Që tani kanë mbetur pa bukë! Janë edhe kallaballëk!
Si do ta kalojnë dimrin Xhemollarët e varfër?!»

Z

Behar Jata, pasi shoqëroi çetën në Malibardhë, në Malidre e në disa fshatra të tjera malore, duke çarë shtigjet e shtruara me hala pise e me gurë, u kthye përsëri në Maliskajë. Koha ishte përmirësuar. Nga dreka dielli ngrohte si në prill dhe ua shkrinte maleve llabanet e bardha. Ka edhe vjeshta ditë të shndritshme, një behar të vogël me gjelbërim dhe me ca lule që shpërthejnë tërë aromë, si në pranverën e hershme. Duke thithur me kënaqësi erën e këndshme të mbrëmjes, hyri në oborrin e madh e të zhurmshëm të Bënçajve, që po u jepnin fund punëve të ditës. Nuset që milnin dhitë, lanë enët dhe fshinë duart e lagura me përparëse. Rukia e puthi në faqe, duke mër-mëritur urimet më të mira dhe ato ia shtrënguan dorën fort, si vëllait. Kishte ecur shpejt dhe avullonte i tëri qull në djersë. Murati nuk ishte. Kishte shkuar në Malibardhë për të parë krushqit dhe për të marrë vesh se si kishin dalë me partizanët. Atëherë Behari u tha djemve që mbledhjen e celulës ta bënin aty. Kur erdhën komunistët, e porositi Shpresën që të mos futej njeri në dhomë e të mos i shqetësonin nja dy a tri orë, Mirëpo, sa hynë në dhomë, mbërriti nga Malibardha Murat Bënça hipur mbi mushkë. I kishte thënë Mitro Guri në mulli se kishte ardhur Behar Jata dhe plaku qe i gëzuar.

— Aty është Behari? — e pyeti Shpresën që i mbajti mushkën për kapistalli.

— Po, baba (Shpresa, që kur iu vra i ati, e thërriste baba.). — Janë duke bërë mbledhje.

— Ashtu? Me cilin?

– Po aty janë Farudini, Samiu, xha Abedini dhe Vasfiu i Xhemollarëve. Behari më porositi që të mos i shqetësojë njeri gjersa të mbarojnë.

Ai u hodh nga mushka si djalë i ri dhe hoqi hejbet e ngarkuara.

– Jepja Shirinit këto! I ka nga prindërit. Shiko, se të kanë vënë edhe ty diçka atje brenda, – dhe, si ia lëshoi barrën në duar, shkoi drejt e në dhomën ku bëhej mbledhje.

Duke zbathur opingat përpara portës, dëgjoi zërin e Beharit, aë vinte si i shurdhër:

– Mbledhjen e celulës po e bëjmë me këtë rend dite: Pika e parë, pranime në Parti. Pika e dytë, zgjedhja e këshillit nacionalçlirimtar të Maliskajës. Pika e tretë, kritika dhe autokritika... Fillojmë atëherë. Për pikën e parë fjalën e ka shoku Abedin.

Dëgjoi zërin e Abedinit shumë të ndryshuar. Ngëcë-ngëcë, mezi fliste, kurse Behari e ndihmonte me ndërhyrjet e tij.

Murati shtyu portën. po ajo ishte mbyllur përbrenda me kllapën prej druri. Trokiti. Ata heshtën. Trokiti përsëri dhe tha:

– Hapeni, ore! Jam unë. Murati.

Pas pak porta u hap përgjysmë. Samiu, i ndezur në fytyrë, se pranohej në Parti atë natë, zgjati kokën e rrumbullakët e i pëshpëriti:

– Jemi në mbledhje, baba!

– Në mbledhje?! – tha i cuditur i ati dhe e shtyu portën për të hyrë brenda, po i biri i kishte vënë këmbën.

– Hape, more tutkun!

– Po kemi punë me rëndësi, baba!

Zëri i Samiut të nqjethte, kurse Muratit i vriste veshët.

– Punë me rëndësi, pa mua?! E kush bën punë me rëndësi në shtëpinë e Bëncaive, pa më pyetur mua?! Ç'janë këto punë, more torollak! Unë jam yt atë! Pa kockën time ti s'do të ishe kurraie... Nië hiç!

I dha nië të shtvrë portës, sa desh e shkallmoi. Kanati u përplas në fytyrën e të birit dhe hyri brenda. Samiut i doli gjak nga hunda, u mat të thoshte diçka, po atë çast

Behar Jata u ngrit nga këndi i vatrës e foli duke buzëqeshur:

– Urdhëro, shoku Murat, urdhëro!

– Po kjo pikë e zezë! – shfryu pa çarë kokën për gjakun që i rridhte të birit nga hunda dhe i llangoste gishtërinjtë. – U bë bishti më i rëndë se saqepari! Oj! Ku është parë kjo?... Eoo, pa ta marrim vesh njëherë, ç'është kjo mbledhje me rëndësi që unë nuk u dashka ta di? – Dhe u ul te vendi i vet, në këndin e vatrës, duke parë me inat Farudinin e Samiun.

Të gjithë ulën kokat dhe vështruan përdhe, si kalamajtë kur u del në dritë viedhja e kumbullave të fainiit. Behari buzëqeshi lehtë dhe i mbylli kapakët e bllokut që mbante në duar.

Farudini mori guxim e i tha:

– Lufta ka edhe të fshehta, baba!

– Të fshehta nga unë?!

– Po edhe nga ti e nga të tjerët, – mezi tha Farudini i skuqur dhe me qiellzë të tharë.

– Nqa unë po, kurse nqa ti jo. Kështu?

– Kështu! – tha me guxim Farudini, duke iu dredhur zëri.

Muratit iu kreshpëruan vetullat e egra. Kërkonte dicka nëpër trup dhe nuk dinte ku t'i vinte duart që i dridheshin lehtë. Më në fund nxori kutinë e duhanit dhe e urdhëroi:

– Ma sill bucelën me ujë!

Nuk i pihej, po e bëri me qëllim që i biri kokëfortë ta kuptonte mirë se në atë shtëpi urdhëronte ai dhe askush tjetër. Dhe do të urdhëronte e do ta dëqjonin sa të ishte gjallë, pastaj kur të vdiste, kokën le të hanin.

Farudini ia pruri menjëherë bucelën dhe ia zgjati, si gjithnjë, me nderim e me dorën e diathtë në zemër. Murati ia rrëmbeu dhe e futi lëfytin në gojë. Atëherë pa Behar Jatën dhe e kuptoi se me fjalët që kishte thënë, e kishte fyer edhe komunistin, që ishte bërë si djalë i shtëpisë. Po Behari i dha të drejtë atij, i tha se ishte «kockë» e vërtetë dhe pa njerëz si ai Shqipëria nuk mund të çlirohej. Murat Bënça u zbut disi, por, megjithatë, e ndjeu veten si të tepërt

në atë rreth ku nuk flisnin as Abedini, as Vasfiu i gjatë, as të bijtë. I dukej sikur ata prisnin që të ikte sa më shpejt. E ndjeu këtë nga heshtia e tyre, tha se ishte lodhur shu. më nga rruga e Malibardhës dhe shkoi në dhomën e vetë. Ata vazhduan mbledhjen, po Murat Bënca, oë prej çastit kur ata ishin mbvllur në dhomë e nuk donin t'ia hapnin, filloi të dëshonte, të mërzhitej, të mënjanohej. Rukia e shihte që s'ae në terezi dhe druhej t'i fliste, sepse ai, kur merrte inat, bëhej i papërmbajtshëm, i namëshirshëm, dhe nuk donte t'ia dinte nga lotët e grave. Edhe nuset e të biat, me ta parë, i shpeitonin hapat që të mos i dëlnin ballë për ballë. Nganjëherë, e humbte toruan dhe vinte vërdallë nëpër oborr, diçka thoshte me vete, turfullonte, si kali në lëmë dhe, nga ziari aë i vlonte përbrenda, përrolaste këmbët e rënda mbi kalldrëm. Kur takohej me të bijtë, nuk i leionte t'ia prisnin fialën, i vështronte vënaër dhe u jepte vetëm urdhra. I kishte marrë inat, nuk i shihte dot me sy. «Këta mistrecë të ma nunninë kështu e të më mbajnë të fshehta, sikur jam ndonië i huaj! Haram të qijtha i paçi!» – mallkonte me vete. Nuk e aëzonin as bledërimat e deleve, që kishin filluar të pillnin më të rrallë. Hynte në vathë dhe, duke prekur me pëllëmbë leshin rudë, e humbte toruan. Më parë ai thithte me ëndie erën e plehut e të aumështit, e merrte qenajin, kënaqej me ngrohtësinë e trupit të brishte, dridhej nga gëzimi, kur dënjonte zemrën e voqël të rrihte shpejt apo kur aenaji bleqërinte në kupë të qiellit dhe e ëma, pa u shëtetësuar, afrohej e i merrte erë. Murati ia fuste turinjtë drejt e në gji të deles, e vështronte i ngazëllyer si dridhte bishtin, e përkëdhelte si fëmijë me dorën e pangopur dhe e mbante nën gunë për ta ngrohur. Tani nuk i prehej më shpirti, nuk i puthte qengjat në hundë, duke ndier frymën e tyre të ngrohtë, nuk i ledhatonte e nuk u fliste me dhembshuri. Përplaste portën e vathës, grindej me Farudinin e me Samiun për hiçmosgjë dhe dilte jashtë fshatit, kot, për të mbledhur veten, për të ulur gjakun e për të kulluar mendimet që i vinin të turbullta.

– Nuk është mirë ky njeri! – rënkonte Rukia e pikëlluar.
 – Do t'i ketë ardhur ajo e flamosur vdekje, e ndien erën e saj dhe i largohet si i çakërdisur. I erdhi shpejt e mall-

kuara, ia pa zemrën e përvëlur nga vrasja e Dilaverit dhe erdhi ta marrë.

Njëherë, kur Murati sapo ishte kthyer, ajo fshiu hundët me përparëse dhe ashtu, e vogël e pa u ndier, u ul për-kundrejt tij në këndin tjetër të vatrës. E vështroi me keqardhje atë fytyrë të regjur e të egër dhe e përfytyroi të vdekur, shtrirë përtokë, sa gjatë-gjerë.

«I ziu burrë, — mendoj, — nuk do të të qaj! Nuk do të derdh asnjë pikë lot, se je pyll i paqerë dhe tërë jetën të kam qëndruar në këmbë, të kam shërbyer si jo më mirë, të kam pritur miqtë e shumtë të kam mbajtur në pëllëmbë të dorës dhe kurrë s'të kam turpëruar. Vdekjen e ke hak dhe shkoi i lumtur. E përse të të qaj?»

Rukia mendonte kështu, po përbrenda i vërshuan lotët. E trembur se mos ia plaste kujës, i gëlltiti, ashtu të hidhura e të kripura. Ai nuk dinte ç'ishin lotët, nuk e kishte parë kurrë të qante, sytë e tij ishin gjithnië të thatë dhe mund të nxirrnin ndonjë pikë vetëm nga thëllimi i fortë i erës. Po ajo pikë ishte uie e jo lot. U përlot vetëm kur takoi Syrjanë partizan, po askush s'e pa.

Më në fund mori zemër e i tha:

— O plaçak! Mos u mendo shumë, se ti je akoma i ri si lis dhe vdekja s'ka ç'të bën! Rri me njerëzit! Edhe gjarpri ndënë gurt, mos aëntë vetëm, jo njeriu! — Ai e vështroi nën vetullat e kreshpëruara, paksa i habitur. — Ja kështu, — vazhdoi Rukia me guxim. — Do të ta them? Ti s'je fare në defter të atij të madhit. Ty zoti të ka harruar.

Murati shkrepri masatin me inat e tha:

— Zoti le të më harrojë, po njerëzit... — E ndezi cigaren me eshkë dhe vazhdoi, duke e parë të shoqen në sy: — Njerëzit të mos më harrojnë!

U ngrit menjëherë dhe doli si tufan. Rukia mbeti si e ngrirë, pa kuptuar se ku rrihte i shoqi.

— E c'është ai që të harroka ty? Kush është ai?! — tha me zë të lartë e me hidhërim. Po Murati nuk e dëgjoi, se atë çast ndërplasi portën prapa krahëve.

Kishte filluar t'i pëlaente edhe vetmia. Shkonte e ulej te shkëmbi i bardhë, ku mërzenin delet. Mbi të ishte një arrë e vetmuar, me degë shumë të gjata, të shtrira anash si

krahë gjigantë. Prapa shkëmbit ishte përroi i thellë nga kishin marrë ujin për jazin e mullirit. Përpara hapej një peizazh i rrallë: fshati me shtëpitë e bardha prej guri në mes të gjelbërimit të pemëve, pllajtat me kullota e me ujin që rrjedh si shkumë, më lart pyjet me pisha dhe, mbi to, sërta i maleve, me shqiponjën e ngurtësuar, nën të cilën kishte guva, shpella e gremina.

Murati ndezi cigaren i mërzitur. I hodhi një vështrim pamjes së bukur, që shtrihej para tij, po asgjë s'i hyri në sy. «Ja, ky vend, ku mërzejnë dhentë, me këtë bar të blertë përreth, i bukur është vërtet, – filloi të meditonte. – Të bukura malet e larta! Sa të larta! Gjer ku, vallë, u arrijnë rrënjët? Të bukura pyjet me pisha. Edhe ai i djeguri që këtej duket i bukur. Dhe ky ajër i lehtë, që bie erë pishë e arrë!... Kush ua jep këtë bukuri? Kush i gjallëron?... Zoti?... Lëre zotin në punë të tij, Murati!»

U mbulua me tym duhani dhe tha me zë vetëm një fjallë, si ndonjë filozof i lashtësisë:

– Njeriu!

Dhe atë çast iu kujtua e shoqja.

– Është plakë e mençur ajo. «Rri me njerëzit, më tha. Edhe gjarpri ndënë gurt, mos qentë vetëm, se pëlcet, jo njeriu!»

Murati e gjeti arsyen përse ajo bukuri e rrallë e natyrës i dukej e shkretuar, e zyrtë, dhe e shpëlarë. Ai ishte i vetmuar.

«Vetmia të nxin!» – tha dhe u ngrit.

Në shtëpi gjeti Behar Jatën, që porsa kishte ardhur dhe po thante këmbët e qullura pranë zjarrit. Djemtë dolën pa folur. Ia mësuan huqet e reja dhe ishin në hall mos i turpëronte në sy të Behanit, si atë natë, kur bënë mbledhjen e celulës. Farudini shpëtoi mirë, vetëm ca të shara të zakonshme hëngri, kurse Samiu gjakosi hundën. Behari e pyeti si shkonin punët në Maliskajë dhe Murati i tha se punët e luftës shkonin mirë. Edhe mbjelljet e të lashtave ishin në mbarim e sipër. Rakia s'ishte më lehonë dhe delet, tek-tuk, kishin filluar të pillnin.

– Po kam frikë se edhe këtë vit do të na bëhen gjysmatarë fashistët e postës.

– Nuk do të arrijnë, – tha Behari duke qeshur. – Qarkori i Partisë ka vendosur që brenda këtij muaji të asgjësohet posta. Po më parë duhet të zgjidhet këshilli nacionalçlirimtar i Maliskajës.

– Ç'është ky këshill? – pyeti Murati.

– Pushteti i popullit, – u përgjigj Behari dhe i lexoi komunikatën që kishte lëshuar Këshilli i Përgjithshëm Nacionalçlirimtar.

– Do të zgjedhim edhe kryetarin e Maliskajës, – tha Behari.

– Ne e kemi kryetarin, Dulejman Dusharakun...

– E para e punës, ai nuk është i zgjedhur, po i caktuar nga komuna. E dyta, është myftar dhe përfaqëson pushtetin e vjetër që, në këtë krahinë, po kthehet në gërmadhë. E treta, ai është një, vetë Ali, vetë kadi. Këtu flitet për këshillin, për qeverinë. Këshilli do të jetë qeveria e Maliskajës. A më kupton, shoku Murat?

– Po, – tha Murati. – Të kuptoj. Këshilli do të përfaqësojë popullin, prandaj duhet të zgjidhen ata që do populli, të ndershmit, të mirët, luftëtarët, që të mos e humbim atë që fitojmë, po ta mbrojmë e ta trashëgojmë brez pas brezi.

Murat Bënça ishte i mençur. Jeta e kishte rrahur me vaj e me uthull dhe dinte ta ndante të mirën nga e keqja. Kishte luftuar që në fillim të shekullit, përpara dhjetës, më dymbëdhjetën, më njëzetën, më tridhjetenëntën. Edhe tani po luftonte.

– Diçka kam mësuar nga jeta, – tha i menduar.

– Jo diçka, po shumë, – tha Behari, duke e vështruar me admirim.

KAPITULLI I DYTË

1

Mbledhja e maliskajasve u bë pas dy ditësh, tek arra ku mërzenin dhentë, pranë shkëmbit që binte thikë në përrua. Qielli ishte me re, po ato i kishin derdhur gjithë ujërat gjatë natës dhe midis tyre përshkonin, herë-herë, rrezet e diellit. Shkuan nga çdo shtëpi, pleq të kaluar në moshë, burra e djem të rritur. Për herë të parë në një mbledhje aq të madhe morën pjesë edhe disa gra e nuse, që u mblodhën grumbull, pakëz mënjanë burrave, me vështrimet mbërthyer te çorapet e te fanellat që thurin me shtiza. Të parët mbërritën atje Bënçajt, me Muratin në krye. Farudini e Samiu morën edhe gratë, megjithëse i ati kundërshtoi në fillim.

– S'është punë për gra kjo, ore djem...

– Jo, baba. S'e ke drejt, – e ndërpreu Farudini. – I dhamë fjalën Beharit dhe duhet ta mbajmë. Ai thotë se gratë janë gjysma e popullsisë dhe kësaj here do të rrëmbejnë edhe ato pushkët e do të luftojnë njëlloj si burrat. Bile kanë të drejtë të zgjidhen edhe në këshill, se i thonë këshill i popullit dhe jo vetëm i burrave.

Murati ishte pajtuar me djemtë, nuk u mbante më mëni dhe nuk donte t'ua prishte as atyre, as Beharit dhe as nuseve. Pranoi me gjysmë zemër dhe Fatimja e Shirini

fluturuan nga gëzimi. Ishin të dyja shtatlarta, si burrat, gra hokatare dhe njëra më e shkathët se tjetra. Vetëm nga flokët ndryshonin. Fatimja i kishte korb të zinj dhe i thurte gërsheta, Shirinî të prerë shkurt e të dredhura si me mashë. Rrëmbyen shtizat e turrat e leshit, hodhën mbi krye shamitë e bardha me oja dhe, të gëzuara që do të bënin një çikë sehir e do të dëgjonin ç'vendime do të merreshin, u qepën pas burrave.

– Shkoni dhe mos kini hiç turp. Vëllezërit tuaj janë të gjithë, – i porositi Rukia, duke i përcjellë gjer te porta dhe duke i parë me kujdes si ishin veshur e mos kishin ndonjë gjë mangut. Po të mbesën e mbajti.

– Je e re ti, – i tha Shpresës rreptë. – Ka edhe djem me sy të këqij atje. Nuk bën të shkosh.

Xhemollarët, me të dalë nga shtëpia, zunë tërë rrugën. Ajo ishte familja më e madhe në Maliskajë. Xhemoja kishte bërë dymbëdhjetë fëmijë (shtatë vajza e pesë djem) me dy gra, të cilat i kishin vdekur. Sikur të kishte gabuar e të martohej për herë të tretë, me siguri, do të bënte edhe nja shtatë a tetë të tjerë. Po i ra mendjes prapa e nuk u martua më, megjithëse ashtu i gjatë, i thatë e eshtak, dukej ende i fuqishëm. Vajzat i kishte martuar nëpër krahinë për të forcuar miqësinë dhe dy djem ia kishte rrëmbyer vdekja para kohe. Ecte në krye të karvanit me kokën lart dhe me hap të gjatë, duke gulçuar. Në krah kishte djalin e madh, Dalipin, që dukej si plak, për arsye të shëndetit të lig. Që i vogël kishte marrë plevit dhe, sa herë vinte dimri, dergjej në dyshek me muaj. Po ishte djalë i mençur, i shtruar, i arsyeshëm, kurse për fëmijë i ngjau të atit. Edhe i mesmi, Sulejmani, në atë rrugë ishte, me gjashtë fëmijë dhe me Mahmudinë shtatzënë. Ishte më i serti në familje. Që kur e kishte të vogël, i ati thoshte me dëshpërim:

– Ky do të ma hajë kokën!

Gjersa u martua, mbeti majë pemëve të botës, edhe pse ishte rrëzuar dy herë dhe kishte thyer këmbën nën gj. Asnjë nga moshatarët nuk e hante dot me Sulejmanin. Kur zemërohej, turfullonte si kalë i tërbuar, sytë bojë qielli i erreshin, flokët gështenjë e të butë i ngriheshin

përpjetë si gjambat e iriqit dhe thyente ç'të kishte rreth e rrotull, hostenë, bardhakë, sofrë, xhama, damalugë. Atëherë Xhemoja thoshte përsëri me hidhërim:

— Ky derr do të ma hajë kokën!

Dhe nuk e trazonte e nuk e shante. E merrte me të mirë, se, njëherë që ngrii dorën kundër tij, i biri e kundërshtoi me të rreptë.

Sulejmani, i pashëm dhe i gjatë, ecte prapa të atit me të shoqen, Mahmudinë shtatzënë, që thurte çorape duke ecur, një hap pas.

I fundit vinte djali i vogël, Vasfiu, dy metra e ca i gjatë, ende i pamartuar, i rrethuar nga një tufë Xhenollarësh të vegjël, që cicëronin si një tufë harabelash. Ishte blond, flokëdredhur, me veshë të mëdhenj, të kuq, me nofulla e mollëza të kërcyera e të mprehta. Rrinte gjithnjë i armatosur me thika, revolverë e bomba, që i fshihte nën gunë. Ishte djalë punëtor e serioz, trim sa s'i gjendej shoku dhe kishte një vështrim të mprehtë, të pamëshirshëm që të shponte si turjelë:

Kur pa gjithë atë karvan me njerëz, Murat Bënça vërshëlleu nga habia e tha me vete:

— Ç'kallaballëk! E ku ngopet gjithë ky millet me bukë?! I ziu Xhemo, ka të drejtë që ankohet e që s'i vjen turp, kur zgjat dorën për të lypur ndonjë sahan miell! Sikur të mos jetë Sulejmani e Vasfiu, atë shtëpi e merr lumi menjëherë.

Dalngadalë e pa u kuptuar, dy e nga dy, tre e nga tre dhe grupe-grupe, erdhi tërë Maliskaja, Abedin Kalemi me djemtë, moshatarë me më të vegjlit e Muratit e të Xhemos, Kadri Kanani që s'ngopej me këngë e me raki, Mitro Guri me atë trup të ngjeshur e me nofulla të forta që bluanin edhe gurë. Nezir Topalli, kryqethyeri, hipur në kalë. Të fundit mbërritën Dulejman Dusharaku me të binin, Garipin, dhe me një mik të tij, që pakkush e njihnte në atë fshat. Ky ishte Hysen Hyşeni, burrë i rëndë e i ushqyer mirë, me pak bark, me sy të mëdhenj, të zinj e me kokë të madhe mbuluar me leshra të dendura, të gjata e të dredhura. Porsa ishte rruar dhe faqet e fryra i kishte trëndafil. Ishte veshur gjysmëfshatar, çerekqytetar,

e çerekushtarak, me xhamadan të qëndisur, me jelek prej shajaku të zi, me xhakëtë të gjatë prej kadifeje, me kilota kaki dhe me çizme. Festen e zezë prej belluzi e vërtiste nëpër duart e mëdha e leshtore.

– Këtu paska edhe femra! Ç'është kështu? – i pëshpëriti Dulejman Dusharakut.

– Edhe unë po habitem! – u përgjigj kryeplaku.

– Ç'është ajo bina që po ulet atje?

– Ajo?... E shoqja e Sulejmanit të Xhemollarëve, – i shpjegoi kryeplaku. – Quhet Mahmudi.

«More! Ç'alamet femre! Ç'alamet Mahmudie!» – mendoi Hysen Hyseni, duke lëpirë buzët e trasha tërë epsn.

I biri i Dulejmanit, që kishte mbetur më pas, sado që përpiqej të nxirrte kraharorin përpara, nuk arrinte ta drejtonte kurrizin pak të fryrë. Nuk kishte lindur ashtu me gungë. I doli aty nga mosha katërmbëdhjetëvjeçare. I ati e dërgoi në qytet për të bërë shkollën dhe ia la Hysen Hysenit që të kujdesej për të. Tregonin se mësuesi i gjimnastikës u përpoq shumë që ta kaliste sa ishte i njomë, po më në fund hoqi dorë.

– Ti s'ke vullnet, more djalë, – i tha. – Kështu si vepron ti, do të të bëhet një gungë e vërtetë që as varri s'ka për të ta ndrequr!

Barinjte e rinj, moshatarë me të, i bënë zë dhe e morën në mes. Ata e ngacmonin dhe e tallnin, sa herë vinte në Maliskajë për pushimet e verës e të dimrit, apo për bajram e për festa. I kujtuan si ishte bërë synet vite më parë dhe ia plasën gazit. Garipi qeshte me zor. E ndiente veten të huaj, megjithëse ishte rritur midis tyre. Bejtoja u shkeli syrin shokëve dhe iu drejtua Garipit:

– A të kujtohet kur u fshehe nga frika në mullarin me bar dhe të gjeti të nesërmen xherahu plak, me atë mjekrën e gjatë gjer në brez? – Garipi tundi kokën dhe buzëqeshi hidhur, ndërsa Bejtoja u tregonte shokëve që mbanin ijet me duar: – I futi xherahu duart në mullar, e zuri nga veshët e mëdhenj dhe e ngriti lart si lepur. Kur e pa Garipi i zi atë njeri të egër, që binte i tërë erë cjav, erë djathë e raki, u lebetit i varfri! Pastaj, mezi e shtrinë përtokë. Apo jo, Garip? Thërriste i ziu aq shumë,

sa s'mbeti shtëpi në Maliskajë e gjer në Malibardhë e në Malindërre pa e dëgjuar «Kush lebetitët kështu?» — pyesnin njerëzit. «Po bëhet synet Garipi», — u thoshim ne.

Djemtë u shkulën së qeshuri, Garipit iu skuqën veshët e mëdhenj e tha:

— Lërimi këto, se u rritëm tani e s'na kanë lezet.

Mirëpo ata s'ia vunë veshin dhe vazhduan ta ngacmonin. Burrat e gratë, që nuk e dinin përse bisedonin, qeshnin edhe ata e thoshin:

— Rini!

E preu gazin Vasfiu i gjatë, i cili ndërhyri serioz:

— Mirë tnotë Garipi. Lërimi këto shaka, se u rritëm tani e kemi halle të tjera!

Ië gjithë ata maliskajas që u grumbulluan aty, kishin jetën e tyre, historitë e tyre, hallet e tyre. Ishin si një familje e madhe dhe ia dinin njëri-tjetrit zakonet e huqet, bëmat e trimëritë.

U ndanë vetvetiu në tri grupe. Pleqtë dhe burrat u ulën këmbëkryq rrëzë shkëmbit dhe vunë përpara kutitë e duhanit e çibukët, djemtë qëndruan më këmbë mbi shkëmb dhe dukeshin të gjatë si bredha, gratë nga fundi, të rrethura prej fëmijëve, që nuk bënin më zhurmë, s'pushonin së thururi, edhe kur këmbenin ndonjë fjalë me njëra-tjetrën nën zë.

«Kështu është mbledhur Maliskaja që në kohët e lash-ta, — mendoi Behar Jata, duke parë fytyrat e ashpra e të plasaritura të fshatarëve. — Kështu është mbledhur, sa herë Shqipëria ka qenë në rrezik e kërkonte që ata të rrëmbenin armët e të shkonin në luftë kundër pushtuesve të huaj. Kështu mbledheshin në kuvende për të zgjidhur hallet e veta, grindjet, sherret, ndarjet, sinoret, hakmarrjet... Kështu. «E megjithatë, ka një ndryshim të madh, — mendoi Behari, duke hedhur një vështrim të shpejtë nga gratë, që merrnin pjesë për herë të parë në një kuvend të tillë. — Po s'janë vetëm ato që sjellin këtë ndryshim, — mendoi. — Ky do të jetë një kuvend krejt i ri, me përmbajtje krejt të re, që mohon pushtetin e vjetër. Ky do të jetë pushtet i popullit.»

Me këto mendime e filloi fjalën e vet. Pastaj lexoi nga-

dalë e shkoqur Thirrjen e Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar.

«Ju japim një lajm gazmor! Delegatët e tërë rrymave politike nacionaliste shqiptare u takuan bashkë me delegatët e Partisë Komuniste të Shqipërisë, deklaruan vullnetin e tyre për luftë të përbashkët, deklaruan bashkimin kombëtar në një front të përbashkët dhe formuan Këshillin e Përkohshëm Nacionalçlirimtar, i cili do ta bëjë të gjallë bashkimin e popullit shqiptar.

Vëllezër shqiptarë!

Rrëmbeni pushkët dhe bashkohuni me vullnetarët e lirisë e me çetat partizane për çlirimin e Shqipërisë!

...Grumbullohuni rreth Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar dhe formoni në të gjitha qytetet, krahinat dhe fshatrat këshillat nacionalçlirimtare, të cilat do të jenë organet e vërteta për luftën kundër zaptuesit...»

Behar Jata e kishte zakon ta mbaronte fjalën me një shprehje, që e kishte gjetur në një qarkore të Komitetit Qendror të Partisë tre muaj më parë dhe atij i pëlqente shumë. I ftoi fshatarët të shprehnin lirisht mendimet e tyre, ashtu siç i ndienin, të bënin pyetje po të donin dhe pastaj të propozonin anëtarët e Këshillit të Maliskajës.

– Kështu pra, shokë e shoqe! T'i dalim armikut në ballë porsì bletë e plotë! – përfundoi dhe ua la fjalën maliskajasve.

Ishte zakon i lashtë që të flisnin më parë pleqtë dhe burrat e urtë e hijerëndë, pastaj ndonjë i ri. Mirëpo, me sa iu duk Beharit, të gjithë po mblidhnin mendimet. E kuptonin se mbledhja ishte me shumë rëndësi, duhej folur shkurt e prerë. Të kaluarit në moshë e ndienin se të gjithë kishin kthyer kryet nga ata dhe prisnin të ngriheshin hijerëndë e të thoshin fjalët e tyre të mençura e të hidhura. E ndjeu këtë edhe Murat Bënça, kroi grykën dhe tha:

– Çdo gjë e tepërt është haram! Edhe fjalët! Aq më shumë sot që flet pushka. Ja, shikoni atë pyll të djegur. Ashtu po digjet Shqipëria e përgjakur për lirinë e saj. Për ne vetëm ajo është e shenjtë: liria. Ajo është tërë jeta jonë. Kështu na e kanë lënë amanet stërgjyshërit

tanë, ata burrat e rreptë, ndjesë paçin, që u ndriçon shpirti edhe sot e kësaj dite: më mirë një sahat në liri, se tërë jetën të poshtëruar, të gjunjzuar e në robëri! Armiku do të na shkatërrojë vatrat, do të na djegë grunjërat e vreshtat, do të na shuajë bagëtinë dhe do të na mbushë kraharonët me plumba. Shqipëria na thërret dhe ne i përgjigjemi: ja ku jemi, si bletë e plotë! Shoku Behar t'i thotë Partisë edhe një herë se Maliskaja është me të, në vijën e parë të zjarrit!

Folën edhe katër a pesë burra të tjerë për zullumet fashiste, thanë se kishte ardhur koha për luftë dhe se vërtet duhej në Maliskajë një këshill për luftën e për të gjitha punët e tjera të mëdha e të vogla të fshatit. Kur folën të rinjtë, u krijua një gjendje entuziaste. Nusët e gratë harruan të thurnin çorapet e fanellat. Burrat e nënat u habitën se si ishin rritur djemtë aq shpejt njëherësh. Thoshin fjalë që u ngjethnin mishtë dhe mençuria e tyre u hynte thellë në shpirt. Pak më të rrëmbyer se baballarët, po të shpenguar e të qartë si ata, djemtë flisnin me shqetësim për ngjarjet e mëdha, bënë thirrje për luftë. Vasfiu i gjatë u ngrit mbi shkëmb dhe koka sikur i arriti te retë, nxori një nagant me shtatë dhe, duke e tundur në ajër, tha:

— Ne djemtë kemi të njëjtin ajak dhe s'i durojmë dot fashistët. Na thoni t'u biem e t'i shfarosim!

Beitoja qëndronte mbi shkëmb, me këmbët e gjata hapur. Era ia shpushpuriste flokët si kashtë dhe atyre që e shihnin nga poshtë, u dukej si shpend grabitqar.

— Moshatarët tanë nëpër qytete po hidhen mbi tanke. Po ne ç'presim! Jam me shokun Behar, me xha Muratin, me Vasfiun. Të hidhemi mbi ta!...

Hysen Hyseni tundi kokën tërë leshra dhe e pyeti Dulejman Dusharakun nën zë:

— Kush është ky?

— Një bari jetim.

— Punë kalamaish, — tha me zë të ulët Hysen Hyseni, duke vënë duart mbi pisqollat që mbante në brez. — E ke radhën zotrote.

U ngrit Dulejman Dusharaku me mustaqet e dredhura

gjer te mollëzat, i pashëm, syzi, me gjoksin e bardhë tërë lesh, si poste.

— Ju më njihni kush jam, — tha me solemnitet. — Të fitojmë Shqipërinë, kjo mbi të gjitha! Po me mend në kokë, mishi të piqet e helli të mos digjet. — Duke vërtitur gishtin, vazhdoi: — Jo si ca të rinj mustaqepadirsur. Kush s'ka mbushur njëzetvjeç, të mos prekë armë me dorë. Ata janë shpresa e Shqipërisë. T'i mbrojmë, se janë të papjekur dhe jo të hidhen në zjarr, se do të na digjen. Luftën do ta bëjnë lisat dhe jo filizat e njomë që kujtojnë se ç'fluturon hahet!

— S'e ke drejt! The fjalë me mend zotrote, po harrove se në jemi balli i luftës, — tha i biri i Abedin Kalemit, ietëmbëdhjetë vjeç djalë, që ishte qejfli i madh për të ngrënë. Ai s'kishte muhabet tjetër, veç mishrave të pjekura, napave me djathë e kulaçëve të ngrohtë.

Dulejman Dusharaku ia preu fjalën me të butë:

— I ke buzët akoma me qumësht, more djalë. Lëre tēt atë të luftojë. Apo jo, Abedin?

Abedin Kalemi rrinte i heshtur, duke u munduar të mbante shënime në fletoren e tij të zhubravitur. Ai kishte një vetull të hollë shumë lart, mbi ballë. Kapakët e syve i kishte si prej plumbi. Sa më shumë i ngrinte vetullat, aq më shumë i rëndonin edhe syri i dukej si një e prerë me thikë.

— Dulejman, — tha qetë me sy të perënduar, sa mezi i dallohej një pjesë e bebëzave të blerta. — Ty të duken të vegjël, po në kurriz e mbajnë thesin me njëqind okë dhe, po t'i martosh, bëjnë fëmijë. Le ta thonë edhe ata fjalën e tyre!

Abedin Kalemi s'bënte kurrë shaka. Mirëpo, padashur, fjala e tij shkaktoi të qeshura. Nuset ulën kryet të turpëruara. Kadri Kanani e shpoi me bërryl në ije, po ai nuk e kuptoi përse qeshnin njerëzit.

— Le ta thonë, po të mos rrëmbehen! — vazhdoi Dulejman Dusharaku. — Ti e di, Abedin, lufta është me rreziqe. Apo jo, o Murat Bënça? Ashtu de! Djemtë kanë nevojë për fre. S'i dëgjon ç'thonë? T'i biem postës. Po me se? Si e qysh? I biem, po në s'e marrshim, e dini ç'na

bëjnë? Na! Pluhur! Prandaj urtë e butë e tigani plot, o rini e dashur. Ju rrituni njëherë! Rrituni! Sa për këshillin, atë duhet ta zgjedhim me burra të leshtë.

Bëri të ngrihej edhe Nezir Topalli. I thanë të fliste ndenjor, po nuk pranoi. U lëkund si patë dhe i doli Behar Jatës ballë për ballë. Në mes e lart ai qe tamam njeri i rregullt. Kishte sy dinakë, që s'u shpëtonte gjë, dhe aqshtrënjtë i fërkonte vazhdimisht, sikur numëronte para. Fliste shpejt, fjalët nuk i thoshte të plota, i hante dhe i nxirrte me vërshtëllimë të lehtë, sikur të mbante në gojë ndonjë cinxër. Nga beli e poshtë ishte krejt i thyer. Ashtu e kishte nxjerrë e ëma nga barku. Ishte një gjymtim i padrejtë i natyrës.

— Unë, — tha, — i kam sahanët pa kapak. E kuptoj që duhet luftuar, po kam frikë se mos i humbim të tëra, me mall e gjë e shpirt. Kam edhe këtë pyetje: komunistët luftojnë për Shqipëri apo për dikë tjetër dhe a është i përshtatshëm komunizmi për vendin tonë?

Hysen Hyseni e tërhoqi nga cepi i palltos prej lëkure dhe e uli qati në gjunjët e vet.

— Më falni, — tha duke hapur xhakëtën, që t'i dukeshin mirë armët prej sedefi, — unë jam mik i Dulejman Dusharakut dhe nuk di a më lejohet të flas këtu në Maliskajë...

— Urdhëro e fol! Si të mos flasësh zotrote?! — e ndërpreu Murat Bënça.

— Unë jam nacionalist, po ja ku e them se përpara komunistëve ne s'kemi bërë ndonjë gjë të madhe. Dhe komunistët janë bij të popullit. Dëqjon, o Nezir! Atdheu i tyre, si dhe yni, është vetëm një: Shqipëria! Më falni, se hyra kot në muhabet, si mik i pafuar që jam, — përfundoi, duke hedhur një vështrim të shpejtë nga Mahmudia, që të tjerët nuk e vunë re.

Folën edhe tre burra të tierë. Mitro Guri shtrëngonte nofullat e forta. Zëri si bilbil i Kadri Kananit ngjallte te njerëzit shpresa për të ardhmen e Shqipërisë. Sulejmani që s'kishte bukë në shtëpi, kërkonte armë për vete e për vëllezërit. Mahmudia e vështroi me bishtin e syrit e tha me vete: «Të m'i marrin të keqen ata që e shajnë! I

prapë e inatçi është vërtet, po mjaltë nxjerr nga goja!»

Më në fund Behar Jata tha me urtësi se maliskajasit u treguan burra të zotë, të gatshëm për luftë kundër push-tuesit e tradhtarëve. Duke u nisur nga mendimi i bashkimit të popullit dhe i zgjerimit të Frontit, nuk u mor gjatë me ata që kishin shprehur ndonjë mendim të padrejtë. Meqjithatë, tha se rininë nuk duhej ta pengonin në luftë. Pa të nuk çlirohej Shqipëria.

— Ajo s'i trembet vdekjes dhe ka dhënë shumë prova se është e zonja të rrëzojë muret e robërisë së zezë. Sa për pyetjen se a është i përshtatshëm komunizmi për vendin tonë, kjo është një çështje që i takon ta zgjidhë populli pas Çlirimit. Për veten time unë them se do të jetë kohë e artë, po të bëhet Shqipëria komuniste. Po kjo s'varet nga unë. Këtë e ka në dorë populli. Tani për tani kemi vetëm një qëllim: të çlirojmë Atdheun! Dulejman Dusharaku dhe Nezir Topalli e kuptuan që ato fjalë Behari i tha për ta. E vështruan vëngër, tundën kravatën dhe diçka mërmëritën nëpër dhëmbë të pakënaqur. — Tani, — përfundoi Behari, — zëjidhni këshillin tuaj nacionalçlirimtar! Qeverinë e Maliskajës!

Burrat u ngritën për të shpirtë këmbët, duke biseduar dy e nga dy e grupe-grupe. Gratë mbetën të mbërthyer në gjunjë me shtizat nëpër qishtërinj.

— Ne me Dulejmanin, shoku Behar, u bëmë krushq. Do të më marrë vajzën për Garipin. Puna është e përfunduar, po nishanet akoma s'i kemi këmbyer, — tha Hysen Hyseni me një të qeshur të çiltër, duke zhveshur me sy Mahmudinë e bukur.

Sulejmani iu afrua Dulejman Dusharakut me druajtje. Ky e vuri re dhe i tha:

— Sa të mbarojmë këtu, merr gomarin dhe hajde në shtëpi! Po prandaj na ka bërë zoti, more Sulejman, aë t'i ndihmojmë njëri-tjetrit. Një killë ju mjafton hëpërhë? Ju mjafton? Epo mirë atëherë!

Djemtë filluan përsëri të ngacmonin Garipin:

— Si, ore, aenke fejuar e neve s'na thua gjë! Hajde, synetli hajde! Po kur do ta marrësh, tani apo kur të mbarojë lufta? Merrë që tani, se lufta s'dihet kur mbaron!

Një copë herë të mirë asnjeri nuk foli se cili të zgjidhej në këshill e cili të ishte kryetar. Ca gërryenin me kërraba tokën e butë, ca fërkonin me pëllëmbët e ashpra barin e thatë. Të tjerët vështronin brigjet e thepitura, aty ku lugina hapej sikur zbërthente kopsat e gjirit dhe të dy lumenjtë përzienin ujërat e ftohta. Behari hiqte syzet me njëfarë nervozizmi, i fshinte me cepin e palltos dhe thoshte:

– Ju e njihni mirë njëri-tjetrin. Sigurisht, ky është këshilli i popullit dhe në të do të zgjidhni patriotët e vërtetë, trimat, të urtët e të ndershmit.

Ishte në siklet dhe dukej si i verbër. Pastaj i vuri syzet dhe ua nguli vështrimin Abedin Kalem, Vasfiut, Farudinit dhe Samiut. Dukej sikur u thoshte:

«Ngrehuni e flisni ju të parët, siç keni folur në celulë. Ç'prisni? Nga kush druheni?»

Po në vend të tyre u ngrit e foli Nezir Topalli:

– Unë them të zgjedhim kryetar shokun Dulejman Dusharaku, – dhe e vështroi me admirim kryeplakun, që kishte vaisur kokën mënjanë rëndë-rëndë. – Ai është myftar denbabaden dhe ua di marifetet punëve të diletit. Mençurinë ia dimë të gjithë, edhe ndershmërinë, edhe zemrën që i kullon gjak për Shqipërinë. Veç kësaj di të vërë dhe imzanë nëpër izariet e shkresat e tjera. Shkurt hesapi, më të mirë s'kemi ku të gjejmë.

«Jo Dulejman Dusharakun! Jo! – tha me vete Mahmudia dhe u zbeh. – Nëna, ndjesë pastë, më ka treguar gjëra që i thuhet vetëm varrit! Isha e vogël atëherë, shumë gjëra s'i kam kuptuar po një gjë e mbaj mend. Nëna e zezë dridhej kur kujtonte Dulejmanin, tmerrohej, qante dhe e mallkonte!... Jo, këtë edepsëz, jo!»

Shumica e maliskajasve ulën edhe më shumë kryet e rëndë dhe u habitën kur Dulejman Dusharaku tha pa luajtur nga vendi:

– Ju falem nderit që më sajdisni. Po unë, ore vëllezër, nuk e bëj dot. Jam me ju. Partizanët e vullnetarët do t'i pres, siç i kam pritur. Po e ndiej që s'do ta bëj dot, se më iku dhe mosha dhe s'jam mirë as me shëndet.

— Po në këshill do të jesh zotrote! — thirri Sulejmani i Xhemos.

— Në këshill, mbase, si të doni ju. Po kryetar s'ë bëj dot dhe pikë.

Kaloi një mërmëritje mbi kryet e njerëzve, si fllad i lehtë.

Bejtoja, në këmbë mbi shkëmb, vështronte me sytë e kthjellët majën më të lartë të malit, nga perëndimi. Ajo dukej shumë larg nga avujt e lehtë që kishin mbështjellë natyrën. Krehu me gishta flokët që i avullonin, mori zemër e thirri:

— Unë jam për xhaxha Muratin. Ai të jetë kryetar. Cilin Murat? Se këtu në fshat jemi tre me një emër. Bile, njërit i thonë Murat Murat, — pyeti një plak, me kasnakët¹⁾ e zhveshur nga dhëmbët që ia nxirrnin fjalët si me darë. Ai vetë quhej Murat Murati.

— Murat Bënçën! — thirri Bejtoja përsëri.

— Mirë, — tha plaku i moçëm, duke hedhur llabanen mbi kokë. — Edhe unë për atë Murat jam. — Ndezi cigaren dhe tymi i doli duman.

Murat Bënça, me vetullat ulur, dukej sikur flinte. «Trim i xhaxhait, — tha me vete për Bejton. — Më do, se më ke në vend të babait. Po këtu s'ka më do, s'më do, o Bejto! Këtu është punë qeverie. Po ti aq di, aq thua!»

Pastaj dëgjoi Abedin Kalemin, që fliste për familjen e Bënçajve, gjakosur e para në Maliskajë, për Muratin, që ishte një luftëtar i zjarrtë, i vendosur dhe i mençur, për djemtë e tij trima, njëri prej të cilëve ishte partizani i parë i fshatit. Folën me radhë tetë a nëntë burra e djem, Mitro Guri, Kadri Kanani, Sulejmani. Më në fund, dëgjoi që thirrën të tërë njëzëri:

— Murat Bënçën! Murat Bënçën!

Ai ngriti kokën dhe pa bashkëfshatarët me fytyra të gëzuara. Pa edhe Behar Jatën, që buzëqeshte i kënaqur, duke shtyrë syzet. Çdo gjë ujdiste me zemrën e tij. Ata ishin mbështetja e tij e fortë. Dëgjoi Beharin që numëroi

1) mishi i dhëmbëve

edhe një herë të trembëdhjetë këshilltarët dhe hoqi sharkun nga supet, se ndjeu të nxehtë.

- Dulejman Dusharaku, anëtar.
- Mitro Guri, anëtar.
- Kadri Kanani, anëtar.
- Vasfi Xhemollari, anëtar.
- Abedin Kalemi, sekretar.
- Murat Bënça, kryetar.

Vasfiu i gjatë thirri:

- Të rrojë pushteti i popullit! - dhe e zbrazi tri herë nagantin. E zbrazi edhe Behar Jata dhe të gjithë ata që kishin armë.

- Ke fjalën, kryetar! - i tha Behari duke e përqaftuar.

Murat Bënça u ngrit dhe ashtu, pa shark, dukej dhjetë vjet më i ri. Tha me zë të ngjirur e të fortë:

- Që nga kjo ditë Maliskaja nuk njih Italinë e zezë dhe tradhtinë e zezë. Që nga kjo ditë Maliskaja njih vetëm Partinë Komuniste dhe Këshillin e Përgjithshëm Nacionalçlirimtar. Që nga kjo ditë ligjet do t'i bëjë vetë populli, si t'i pëlqejnë. Do t'i bëjë me pushkë e me inat dhe me pushkë e me inat do t'i mbrojë! Kështu?

- Kështu, Murat, - thirrën maliskajasit.

- Betohe mi?

- Betoheemiiii.

- Vdekje fashizmit!

- Liri popullit! - Dhe malet sikur u zgjuan nga jehona e fuqishme.

2

Që të nesërmen u bë mbledhja e parë e këshilltarëve për të përcaktuar detyrat më të ngutshme. Mungoi vetëm Dulejman Dusharaku. Ai njoftoi se kishte një gëzim në familje. Fejonte djalin e vetëm, Garipin, dhe nuk mund t'i linte krushqit vetëm.

Në shtëpinë e tij tryeza ishte shtruar me tërë të miral dhe miqtë po hanin e po pinin të gëzuar. Krushku i madh, Hysen Hyseni, ishte bërë pakëz çakërrqejf, i skuqte fytyra e djersitur, sikur porsa kishte dalë nga hamamllëku i nxehtë. Shqyente me dhëmbët e shëndoshë bishtin e shelegut të palëshuar dhe, ndërsa Dulejman Dusharaku dhe gjithë të tjerët e dëgjonin gojëhapur, thoshte:

– Neziri bëri një pyetje prej budallai. Unë e pashë gjendjen, prandaj fola ashtu. Por, po u bë komunizëm, më mirë të na hajë mortja një sahat e më parë. Sigurisht, nuk do ta lëmë të bëhet. Kurse zotrote, Dulejman, bëre mirë që pranove për këshilltar. Je brenda, merr vesh ç'bëhet. Sa mirë që ma dërgove letrën. Hyri në punë ajo. Ne, nacionalistët, duhet t'i dimë të gjitha punët e komunistëve, që të mos na ikin nga duart këto që kemi. Pa Shqipëria do të bëhet. Këtë ta jap të shkruar unë. Javën që vjen më kanë thirrur në Iranë. Kush, pyet ti. Ai babai më i madh i shqiptarizmes që kemi ne. Të shohësh, ç'ka për t'u bërë. Fola shumë. Epo, ja gëzuar, të na trashëgohen fëmijët!

– Të gëzuar e ju paçim me ymër! Të na trashëgohen!
– tha Dulejman Dusharaku, duke parë me ëmbëlsi herë krushkun e madh, herë Garipin që rrinte si më gjemba. – Trim i babait! Vërti vath në vesh këto fjalë, se janë xhevahire dhe gjeje një herë tjet vjehërr...

– Babanë, – qeshi Hysen Hyseni.

– Po, vërtet. Tani ka dy baballarë. Gjeje babanë, o bir!

– Gëzuar, baba! – tha Garipi i turpëruar dhe të gjithë qeshën të kënaqur e të lumtur.

Ata hanin e pinin, ndërsa këshilltarët ndanin detyrat. Bënë listën e njësitit të armatosur për të mbrojtur fshatin dhe në krye të tij vunë Mitro Gurin. Abedin Kalemit, si sekretar që ishte, meqë dinte shkrim e këndim, i lanë të gjitha punët që kishin të bënin me komunikata, letra e shkresa. Vasfiun e gjatë e ngarkuan të gjuante spiunët dhe ai e priti me qejf, se ishte i prerë për atë punë. Për Dulejman Dusharakun thanë se ishte mirë që të merrej me mbledhjen e ndihmave për partizanët, dinte të bënte

hesap, ishte mirë nga gjendja dhe, kur të mbeteshin ndonjëherë keq, mund të harxhonte diçka nga pasuria e tij. Bejton, megjithëse nuk ishte këshilltar, e caktoi vetë Murati si korrier, se i kishte këmbët të gjata dhe mbaronte punë shpejt. Dhanë e morën dhe mezi ia gjetën edhe Kadri Kananit. E caktuan të merrej me të rinjtë, se ua prekte telat me këngët e tij të bukura. Dhe kështu çdo këshilltar do të përgjigjej për njësitin vullnetar, për ruajtjen e grykave nga mund të hynte armiku, për mbledhjen e armëve, të veshjeve e të ushqimeve, për ekonominë e fshatit, për pajtimin e gjaqeve.

Maliskajasi u ngiitën hatullave, gërmuan poshtë grazhdeve, hapën arkat fshehur në dhë nëpër kopshtijet dhe nxorën armët e vjetra e të reja. Ç'rezistencë të madhe kishin bërë për ato armë! Fashistë vinin vazhdimisht e i kërcënonin që t'i dorëzonin. «Kush nuk i dorëzon, po iu ajetën, gjobitet, arrestohet, ose pushkatohet», — u thoshin. Po as gjobat, as lajkat, as rryshfetet, as kërcënimet e arrestimet nuk pinë ujë. Vetëm tani i nxorën, i fshinë, u pastruan ndryshkun, i vajiisën, dhe i varën nëpër mure. Pushkës, që i qe kalbur rripi, i vunë gjalmë. Ndonjëri që kishte krisur, i derdhën kallaj të tretur. Lufta Italo-Greke kishte kaluar si rrebesh edhe përmes Maliskajës. Barinjët i linin kopetë e bagëtive të kullosnin azat dhe vetë shkëllnin pyjet pëllëmbë për pëllëmbë. I gjenin armët e braktisura nga ushtarët dhe i fshihnin në vende të sigurta. Kishin fshehur arka me fishekë, pushkë revolverë, bomba, bile dhe predha topash të kalibrave të ndryshëm, që s'u hynin fare në punë.

— Le të jenë, — thoshin. — Mbase na duhen ndonjë ditë.

Barinjët e vegjël, dhjetë-dymbëdhjetëvjeçarë, futeshin rrepirave të rrezikshme dhe zbraznin honeve bombat e dorës, që i gjenin e i grumbullonin kopicë. Nuk u tregonin asgjë prindërve dhe bënë maleve luftë të vërtetë me armatë e imagjinuar. Oshëtinin grykat e brigjet e thepisura, tundeshin malet dhe ata kënaqeshin me bombat që shoërthenin nëpër qremina. Dhe kushedi sa kohë do të vazhdonte ajo luftë, sikur të mos kishte ndodhur fatke-

qësia me tre djemtë e Hyqmetit. Një ditë prej ditësh, çunakët, më i madhi dhjetëvjeç e më i vogli shtatë, lanë dhitë dhe u morën me bombat. Një arkë të tërë e gjetën mbuluar me gjethe nën një dëllinjë. «Hiqja rrezën!» – tha i dyti. «Ia hoqa», – tha i madhi. «A punon?» – pyeti i dyti. «Jo.» «Dale ta dëgjojmë!» – tha i vogli dhe i vuri veshin. U mblodhën të tre kokë më kokë dhe bomba pasasi. Kur vajti Hyqmeti për të marrë trupat e tyre, nuk gjeti gjë prej gjëje, veç gropës së madhe, ca leckave dhe njollave të gjakut. Kishte shpërthyer njëherësh tërë arka me bomba dhe çunakët ishin bërë thërrime-thërrime. Atje babai lajthiti. E duroi dhimbjen, por për një kohë mendja i iku dhe, sikur të mos kishte qenë e shoqja trime, do të ishte hedhur në greminë. Pas një viti ajo i dhuroi dy binjakë meshkuj. Megjithatë, Hyqmeti vente shpesh te gropa e madhe që kishin hapur bombat, futej në të e thoshte me zë:

– Mallkuar qofshi, o të huaj, që mbillni vdekjen në malet tona! – dhe betohej për ajakun e tre fëmijëve se do të vriste çdo fashist që do t'i binte në dorë.

Edhe ai, pas zgjedhjeve të këshilltarëve, shkoi në kasollën e vet me një mendim të përcaktuar mirë. Kishte ardhur koha të nxirrte armët e fshehura. E shoqja po mëkonte binjakët me të dy gjinj të dhe nuk e pa kur hipi në hatulla. Që andej Hyqmeti nxori një karabinë të gjatë italiane, një revolver «Beret» dhe një arkë me bomba të kuqe, si mollë.

– U vonuam ca për të marrë hakun, o grua! Po do t'ua marrim dhe fëmijët e babait do të më falin! – tha duke pastruar armët.

E shoqja vuri binjakët e përgjumur në djep dhe iu afërua arkës. Hëna e përshëndeti nga dritarja me rrezet e zbehta e të ftohta.

– Më lër edhe mua ndonjë!

– Patjetër. Ka boll aty. Merr sa të duash! – tha Hyqmeti i ndriçuar në njëren faqe nga fashat e dritës.

Maliskaja bënte gjumë të shqetësuar, se edhe natën kishte lëvizje. Dëgjoheshin hapa e gurë që rrokulliseshin në errësirë, trokisnin dyert, lehnin qentë dhe prapa avllive, shpesh, thërrisnin me zë të lartë të zotërit e shtëpive. Gjyshet e mëmat zemërbardha u jepnin urdhra të prerë bijave e nuseve.

– Tunduni! – i këshillonin. – Do të kemi luftë!

Vështronin burrat e bijtë të armatosur, u bëhej zemra mal, u shtronin sofrat dhe u thoshin të tronditura se e kishin parë luftën me sytë e tyre:

– Hiç mos kini merak për ne. Pas do t'ju vijmë, si gjithnjë. Po hani atë copë bukë, sa s'e ka ngrënë i paudhi!

Regëtinin zemrat e grave. Mëngjeseve i tregonin njëra-tjetrës ëndrrat që kishin parë. Çdo gjë, edhe ëndrrat, tregonin luftë. Tërë fshati regëtinte, shtëpi më shtëpi. Të gjithë e kuptonin se liria donte gjak. Dhe ata, burra e gra, fisnikë e trima, përgatiteshin t'ia falnin. Filluan të mësoheshin me porositë e këshilltarëve. Ata nuk e kuptonin ende mirë se ç'ishte këshilli nacionalçlirimtar me Murat Bënçën në krye, po porositë e tij i zbatonin menjëherë. Ngazëlleheshin që s'kishte më taksa, të dhjeta, të treta, xhelepe, që s'i dërgonin më djemtë ushtarë dhe e ndienin se diçka e madhe po ndodhte.

Që nga ajo vjeshtë me llohë të parakohshme e vitit 1942, Murat Bënça u mor kryesisht me punët e këshillit, domethënë, të luftës së armatosur, dhe gjumin e bënte të trazuar. Ishte gjallëruar shumë, fytyra zakonisht e zymtë, i qeshte shpesh. I ngjante një njeriu që ka ardhur pak në qejf nga rakia, dhe gëzohej që Maliskaja kishte arritur ditën të bashkonte mendjet, zemrat dhe armët për luftë.

Në fund të nëntorit nga Mali Shqiponjë frynë erërat e ftohta të dimrit, qielli u bë plumb dhe mbi Maliskajë ranë fjollat e para të dëborës. Lart në majat e maleve dëborë e re binte mbi të vjetrën, kurse në fshat hidhte çipën e parë. Kur u ngrit në mëngjes, Murat Bënça e pa fshatin

krejt të bardhë me dy pëllëmbë dëborë, që vazhdonte të binte shtëllunga-shtëllunga.

— Na erdhe, o dimër! — tha i gëzuar, si një fëmijë që sheh papritur si bien nga qielli fjollat e para të borës.

Ngriti kokën lart dhe iu gëzua bletëve të bardha, që kishin roitur e që i binin si push mbi flokët, mbi qepallat e mbi mustaqet.

Që nga ajo borë e parë, për shtëpinë, për bagëtinë, për mallin e për çdo gjë të gjallë, kujdeseshin Farudini e Samiu. Por edhe ata merreshin me luftën, kështu që barra më e madhe ra mbi Fatimen, Shirinin, Shpresën dhe dy vajzat, që ishin në moshë për të shkuar te burri. Murati i kishte djemtë të fortë, punëtorë e të ndershëm. Të voglin e kishte me partizanët, po edhe Farudini me Samiun ëndërronin ditën, kur do të bashkoheshin me Syrjanë. Sadria nxirrte sytë mbi avlëmend, dhe, me siguri, atje do ta gjenin ndonjë ditë, përmbys mbi shajakun e fortë. Rukia, e vogël me trup, po me shpirt të madh e të papërkulshëm, e duruar dhe e papërtuar si të gjitha malësoret, tërë ditën e një pjesë të mirë të natës, rropatej në këmbë dhe bënte çmos t'u bëhej krah i sigurt djemve e Muratit. Për të shoqin tregonte kujdes të veçantë, si një motër e madhe e tij dhe jo si grua. Fjala e Muratit për të ishte ligj. Ajo bëhej copë që ta lehtësonte e të mos e turpëronte në atë moshë dhe në ato kohë të rënda e të vështira lufte.

Të gjitha telashet e Maliskajës, nga lindjet e gjer te vdekjet, ranë mbi Këshillin Nacionalçlirimtar dhe mbi kryetarin e tij, Murat Bënçën. Vinin miq nga qyteti i largët, e nga krahinat e tjera, korrierë e shokë të terrenit, partizanë, ilegalë, komunistë dhe pyesnin:

— Ku është kryetari i këshillit?

— Këtu jam! — përgjigjej gjithnjë Murat Bënça, sikur

mbinte nga dheu, me armët nën gunë.

Një natë dhjetori, kur përjashta frynte e binte bora me shtëllunga dhe kur Bënçajt ishin bërë gati të flinin, lehu qeni dhe dikush trokiti në portën e madhe, duke thirrur me emër të zotit e shtëpisë. Murati doli me gjithë djemtë dhe oborri u mbush me partizanë, ngarkuar me armë e

me dëborë. Midis tyre ishin edhe Behar Jata e Ali Koneci. Vinin nga larg, ishin bërë kallkan dhe nga pagjumësia çdo gjë lëkundej përpara tyre.

— Shoku Murat, — i tha Behari, me sytë e përlotur nga thëllimi, — kemi ardhur që t'ji biem postës ushtarake.

— Do ta zhdukim atë çiban, — e plotësoi Ali Koneci, aë ishte hequr shumë e dukej më i ajatë. — Kështu zgjerojmë zonën e çliruar dhe kemi mundësi t'ji shtojmë çetat. Na duhen shokët e armatosur dhe kallauzët.

Murat Bëncës iu duk sikur po ndryshonte jeta. Ai e priste prej kohësh këtë vendim dhe nuk e përmbajti dot ngazëllimin. U dha urdhër djemve të zgjonin këshilltarët dhe njësitin e armatosur e vuri veshin nga magjëria. Dëgjoji zhurmën e enëve dhe zërin e së shoqes, që u fliste nuseve e të bijave me të butë:

— Shpejtoni, çupat e nënës! Ndizni zjarrin dhe vini saçin!

Partizanët, të lodhur, u afruan pranë zjarrit. Njëri kishte ethe dhe i futi duart e ngrira në flakë. Një tjetër hoqi çorapet e qullura dhe shtriu këmbët mbi vatër. Të tjerët, me t'u ulur, filluan të dremisnin. Ndonjë, i uritur, vështronte me sy të çapëlyer derën e maqierisë. Priste të hynte Syrjai me sofrën e me ushqimet. Në dritën e zjarrit e të kandilëve fytyrat e tyre merrnin ngjyrën e bronzit të shkëlqyer.

Pastaj erdhën këshilltarët dhe njësitin e armatosur me Mitro Gurin në krye.

— Po Dulejman Dusharaku ku është? — pyeti Behar Jata. — Më ka thënë vetë se ka dëshirë të madhe ta nxehtë pak edhe ai tytën e pushkës.

— Nuk vjen, — tha Bejtoja. — Është i sëmurë, ka ethe.

— Po a është i sëmurë vërtet?

— Ku ta di unë? Kokën e kishte të lidhur me peshqir. Na uroi pushka top dhe i vuri llozin portës, — shpjegoi Bejtoja.

— Nisemi! — urdhëroi Ali Koneci, duke parë orën e dorës. — Pa Dulejman Dusharaku ka kohë ta nxehtë grykën e armës njëherë tjetër.

— Më thertë mua! Ai shumë rrallë vjen në mbledhjen

e këshillit. Bile, edhe kur ka ardhur vetëm sa ka mbajtur vesh, s'e ka hapur qojën dhe jo të vejë në luftë! — tha Murat Bënça i zemëruar.

— Mos harroni parullën: «Lufta» dhe kundërparullën: «Liria!» — porosi ti për herë të fundit komandanti, Ali Koneci.

Ishte ende herët, kur çeta dhe njësi të dolën në njëshkolonë nga oborri i Bëncajve. Te porta e shtënisë Rukia përpiqej të shquante në errësirë fytyrat e diemve. Të martuarit nuk i pa fare, se kishin likur më parë. Zaiaste qafën për të parë Syrjanë, po në vend të tij dallonte vetëm nga mënyra e ecjes burrat e djemtë e fshatit dhe mërmërishte emrat e tyre.

— Abedini... Suleimani... Kadriu... Mitroja... Vasfiu... Bejtoja! Bejto! — i foli. — C'u bë Syrja?!

— Ja ku e ke. nënë Rukie.

I biri ishte një hap prapa Bejtos. futur në një pallto të aierë ushtarake, aë i arrinte gjer përfund opinave. Nuk i tha dot asnjë fjalë, se ata ecnin shpejt niëri nas tietrit për të mos prishur radhën. Arriti vetëm t'i hinte shoatullave me dorën e saj të voaël. Kin ishte si një përshëndetie lamtumire dhe në të njëjtën kohë një urim që i dilte nga shpirti:

— Dalshi faeëbardhë, o bij!

Maliskaja rrinte zgjuar, përgjonte. Nënër dritare lëviznin dritat e kandilëve, aë shquheshin vetëm nga afër, se binte dëborë e madhe. Duke ecur në ajurmët e niëri-tjetrit, ata lanë prapa krahëve mullirin dhe bënë poshtë luginës që dukej si një hon i thellë. Diku njëshkolona qëndroi. Murat Bënça, Ali Koneci, Behar Jata e Mitro Guri, që ishin në krye, këmbyen mendime për shtigjet, për pritën. U dëgjuan fjalët që kaluan gojë më gojë, si pëshpërime.

— Të dalë përpara Dulja me mitraloz!

Nga rreshti u shkëput një partizan me mitraloz në sup dhe eci duke gulçuar e duke çarë dëborën e pashkelur, që i arrinte gjer në gju.

Njëshkolona lëvizi përpara ngadalë, duke u përkundur dhe tragën që linte prapa e mbulonte shpejt dëborë, që binte shtruar e me fjolla të mëdha.

Nga kreu gjer në fund të rreshtit kaloi përsëri si pësh-përimë, brenda gjysmë minute, porosia e Ali Konecit:

– Mos harroni parullën: Lufta, Liria!

– Mos harroni parullën: Lufta, Liria! – ia përsërisnin partizanët njëri-tjetrit.

– Herën e dytë njëshkolona qëndroi më gjatë dhe një pjesë e partizanëve u shtrinë në dëborë, si në dyshek. Dremitën, gjersa skuadra e parë zuri pozicione përkundrejt postës, tregind e ca metra larg saj, nën ata shkëmbinjtë që dukeshin sikur i kishte vendosur njëri me dorë. Pastaj bënë përsëri tatëpjetë, duke çarë dëborën dhe errësirën e ngjeshur: Urdhrat vinin paprerë:

– Të dalë përpara korrieri!

– Të dalë përpara Bejtoja!

– Mbani qetësi!

– Mos u shkëpusni!

Beitoja vrapoi si sorkadhe, se e njihte shtëpun me pëllëmbë dhe mbërriti në fillim të rreshtit me një frymë.

– Do të rrih me mua, – i tha Behar Jata.

Më në fund posta u rrethua nga tri anë me një rrethim të ngushtë e të afërt, të dyfishtë. Pjesa më e madhe e çetës zuri pozita në vijë të parë. Të tjerët, së bashku me njësitin e fshatit, ishin më lart, në vijë të dytë, po edhe që andej plumbi hante, se nuk ishte më shumë se tetëqind metra largësi. Lumin e lanë të lirë, se kishte sjellë shumë ujë dhe ishte i pakapërcyeshëm. Italianët mund të tërhiqeshin vetëm nga ura e varur. Po edhe atë e vunë në shënjestër një mitralier e dy pushkatarë, njëqind metra larg, mbi një shkëmb që binte pjerrtazi në lumë.

Nuk pëoëtinte asajë; nata ishte e errët dhe binte vazhdimisht dëborë, butë-butë. Rrethuesit prisnin agimin, me nerva të tendosura, të heshtur, se e dinin që përpara tyre ishte armiku. Po, megjithëse agimi po vonohej dhe aty ishte errësirë e dendur, nga lindja regëtinte një dritë shumë e zbehtë, që paralajmëronte ditën e re.

Behar Jata e Ali Koneci ishin mid's skuadrave të sulmit dhe vijës së dytë, te vendi nga kishin kontrolluar për herë të parë postën ushtarake. Në krah të tyre rrinin shtrirë mbi dëborë, me fytyrën nga posta, Murat Bënça e Bejtoja.

Një fshatar me patickë e me një torbë mbushur me bomba u shfaq para tyre.

— Po mua pse më harrove, o kryetar? — pyeti ai me ajysmë zëri. Murat Bënça njohu Hyametin dhe nuk diti ç't'i përgjigjej. — Ku e kam vendin unë, o kryetar? — pyeti tjetri përsëri, me zë të ulët, po të eqërsuar.

— Ja, atje te Mitro Guri. Me të merru vesh, Hyqmet!

— Shyqyr që ia arritëm kësaj dite! — foli si me vete fshatari dhe u zhduk në errësirë pa asnjë zhurmë, si ndo një ketër.

— I shkreti! — psherëtiu Murat Bënça. — I janë vvarë tre djem të vegjël nga një bombë! Vjen për të marrë hakun!

Korrieri i çetës, që ishte dërguar nga Ali Koneci për t'u ndërlidhur me çetat e tjera, erdhi me një frymë, i dha një letër komandantit dhe tha se çetat kishin prerë linjal telefonike dhe kishin zënë pritë në të dy anët e xhadesë.

U mbuluan mirë me gunë dhe në dritën e çakmakut lexuan letrën që dërgonte shtabi i përbashkët operativ. Në të ishin shkruar me shkrim të keq, qati të palexueshëm, udhëzimet: *«Me të aguar, dërgojuni ultimatumin! Jepuni afat gjer në orën tetë! Po s'u dorëzuan, sulmojini! Krahët i keni të sigurt. Për çdo eventualitet, mbani lidhje të ngushta me ne! V.F. L.P. Zona e lirë. Shtabi operativ.»* Firma që e palexueshme.

4

Në mëngjesin e parë, kur luftonte drita me errësirën dhe i treste h'ijet e dendura, Bejtoja qëndronte përpara ushtarit që kishte shërbimin e rojës. Murat Bënça nuk ia ndante sytë, ishte në hall se mos ia prishnin jetimin dhe priste në ankth kthimin e tij.

Ushtari, me fytyrën të nxirë nga të ftohtët, i bëri shenjë me duar se ç'kërkonte bariu veshur me gunë aq herët.

- Një letër. Ultimatum! – tha Bejtoja.
- Ultimatum! – u habit ushtari me sy të çakërritur.
- Nga partizanët! – shtoi Bejtoja dhe ia lëshoi letrën në dorë.

Rojës i përvëloi pëllëmba, sikur i hodhën prush të nxehtë. Pa njëherë rrotull shkrepat krejt të zbardhur nga dëbora, që porsa kishte pushuar, dhe vrapoi në postë, duke shtrënguar me krahë vezmet dhe revolverin që i vareshin në bel. Marshalli e la ponçin përgjysmë dhe zgjoi togerin, që flinte në dhomën tjetër. Ishte një oficer bullafiq me mjekër të zezë, me bark të madh, që nuk i shkonte moshës së tij të re. Me sa duket, pinte shumë, se dyshemeja ishte plot me lloj-lloj shishesh bosh. Nga e papritura dhe nga tronditja nuk vinte re ku shkellte dhe shishet me «Kumel», «Triplisek», «Marsala a luova», e verë «Kianti», përmbyseshin me zhurmë. E lexoi ultimatumin me një frymë. Letra ishte shkruar nga Behari me një italishte të pastër.

– Kanë anglezë me vete, të poshtrit! – thirri i xhindosur dhe ngriti receptorin e telefonit.

– Alo-alo! Alo-alo! Alo!

Telefoni nuk punonte.

– Do të kenë prerë ndërlidhjen! – thirri, duke veshur çizmet e kuqe me mamuze. – Provoje ti njëherë! Bjeri ziles! Roje, kush e solli letrën?

– Një bari.

– Sille këtu!... Jo, prit! Po dal vetë! Jepni alarmin! Të gjithë nëpër vendet e luftimit!... Jo, prisni! Mos jepni alarm! – Ishte hutuar kaq shumë, sa urdhrat që jepte i anulonte në çast. Zinte kopsat, po duart i dridheshin dhe i linte zbërthyer. Zilja tringëllinte vazhdimisht: askush nuk përgjigjej. Më në fund, ngjeshi gjerdanin me revolver në bel, veshi kapotën, vuri edhe kapelën dhe e mblodhi veten. – Jemi në rrezik, marshall! Si do t'ia bëjmë? – pyeti, duke pirë një gotë me pije.

– Duhet të fitojmë kohë, zoti toger! – tha marshalli dhe kroi nishanin e zi me receptorin, që s'e hiqte nga veshi.

– Po. Kjo është e drejtë. Duhet të gjejmë mënyrën të fitojmë kohën, gjersa të na vijë ndihma. Nuk dimë sa forca janë. Po, gjersa kanë anglezë që i komandojnë,

domethënë i kanë marrë të gjitha masat për të na asgjësuar,

Të dy, as togeri e as oficeri nuk kishin ndër mend të dorëzoheshin pa luftë, megjithëse nëpër trup u kalonin rrëqethje.

– Ne do të luftojmë, marshall! Jemi tetëdhjetë e shtatë ushtarë të armatosur mirë. Nuk kapërcehen lehtë këta tela që na rrethojnë. Pastaj ndihma do të na vijë pa-tjetër.

– Nja dy posta janë dorëzuar pa luftë, – tha marshalli, duke i rënë ziles përsëri.

– Kanë pasur oficerë tradhtarë! – tha togeri dhe shtrëngoi ballin me duar, se nuk po gjente dot rrugë më të mirë shpëtimi. Pastaj ra në mendime, duke vështrua duart e fryra pa qime. Me të djathtën trokiste me nervozizëm në tavolinë, sikur i binte morsit për ndihmë. Ai fërkoj mjekrën, sikur ajo t'ia kishte fajet, dhe u zbeh në fytyrë. Iu duk sikur dikush zgjati kokën te porta, i thirri me zë të mbinatyrshëm: «Ej, toger, për ty kam ardhur!» Çuditërisht, balli iu mbush me djersë, sikur të kishte ndier erën e vdekjes.

– Ma sill këtu bariun që solli letrën! – i thirri rojës papritur.

Gjersa erdhi Bejtoja, ai e lexoi edhe dy herë letrën e shkurtër, ku thuhej qartë: «Jeni të rrethuar! E mira është të dorëzoheni që të shpëtoni jetën... Ky ultimatum ka afat gjer në orën tetë. Pas kësaj ore ju pret vdekja!...»

Përpara tij qëndronte një bari i gjatë flokëkashtë, me gunë e me kërrabë, si të gjithë barinj të asaj ane. Ishte i vrenjtur e i qetë dhe vështronte symprehtë e kureshtar shishet e përmbysura.

– Kush ta dha letrën? – e pyeti togeri me vështrimin e fiksuar në fytyrën e djaloshit që nuk shprehte asgjë.

– Partizanët, – u përgjigj Bejtoja gjakftohtë.

– Janë shumë?

– Ku e di unë?

– Ku janë?

– Këtu rrotull shkëmbinjve.

– Kanë anglezë me vete? Nuk pe asnjë të huaj?

– Ku t'i shihja unë në errësirë.

«Injorant», – tha togeri me vete dhe kroi mjekrën që i hante shumë atë mëngjes.

– Mirë, – tha më në fund. – Do t'u thuash të na japin afat gjer në orën dhjetë, sa të vendosë komanda me gjithë ushtarët. Prit!

Shkroi pak fjalë në një copë letër dhe ia dha.

– Domethënë, në orën dhjetë do të ngriani flamurin e bardhë? – pyeti Bejtoja.

– Va, via! Va, via! Va! – tha togeri me inat, duke ia bërë me dorë që të largohej. Kur doli bariu, pa orën dhe klithi sikur t'i kishte hyrë llahtaria në kockë: – Ora po shkon shtatë! Do të vijë vallë ndihma?! Shpejt, marshall. Lëre telefonin dhe lajmëro forcat të zënë pozicionet e luftimit! Unë do të jem te «Breda» në bunker!...

Rrethuesit i shikonin si në pëllëmbë të dorës veprimet e armikut. Panë rojën që vraponte, marshallin që vraponte edhe ai përpara kazermave, togerin me çizmet e kuqe që hyri në bunker dhe Bejton, që ecte përpjetë, me hap të gjatë e të shpejtë.

– Po vjen! – tha Ali Koneci, duke hequr dylbinë dhe psherëtiu i lehtësuar.

Murati pa për herë të parë me dylbi. Bejtoja përmes atyre xhamave të çuditshëm ishte kaq pranë, sa, po të zgjaste krahun, e prekte. I fortë, i lidhur, fluturonte si era. Sytë e Muratit qeshën.

– T'imi i xhaxhait! – tha i lehtësuar nga ankthi, me zë të ngrohtë atëror. I doli përpara, i preku kraharonin me dorë dhe e puthi në ballin e djersitur. – Hekur je, o bir, dhe pa cen! – i tha i gëzuar.

Bejtoja u dha letrën dhe u tregoi ç'i kishin thënë fashistët, ç'kishte parë në dhomën e togerit dhe përreth kazermave. Edhe në letër oficeri kërkonte të shtyhej afati gjer në orën dhjetë. Fiks në orën dhjetë do të dorëzoheshin me flamur të bardhë.

– Ka një hile këtu, – tha Murati me dyshim.

– Ka, – tha me bindje Ali Koneci.

– Nuk përjashtohet që njeriu i tyre t'i ketë lajmëruar më parë dhe tani ata presin ndihmën, – tha Behari.

Dërguan përsëri në shtabin operativ korrierin e çetës. Shtabi njoftoi që të prisnin gjer në orën dhjetë. Më tej s'kishin ç'të prisnin. Duhej të sulmonin patjetër.

Ora ecte ngadalë. Koha ngeli në vend. Partizanët mërdhinin shtrirë mbi dëborë. Të ftohtët i shponte si majë thike në shpatulla, në duar e në këmbë. Nga ora tetë maliskajasit u sollën bukë, djathë e qepë. Pasi hëngrën, mërdhinë më shumë, të ftohtët u hyri në palcë. E keqja ishte se nuk mund të luanin nga vendi dhe se hukatjet e duarve ishin sa për të gënjyer veten. Qielli ishte plumb e me siguri do të binte përsëri dëborë. Lum ata që kishin guna.

Kur ora shkoi dhjetë pa një çerek, Ali Koneci u zvarrit gjer te skuadrat e sulmit. Nga mënyra si hiqej zvarrë, Murat Bënça u bind se ai ishte ushtarak.

— Bëhuni gati, djema! — Me breshëri të dendur. Kur të jap unë urdhrin! — tha duke parë orën.

Akrepat mezi lëviznin. Ora dhjetë!... Dhjetë e një minutë! Flamuri i bardhë nuk po dukej kund.

— Zjarr! — urdhëroi prerë Ali Koneci dhe zbrazti maliherin. Pa arritur plumbi i tij te frëngjia e bunkerit, gjëmuar njëherësh të gjitha armët dhe sokëllimat. Ajri u mbush me tym baruti. Shkëmbinjtë e lartë morën një ngjyrë vjollce të errët. Plumbat çanë ajrin me vërshëllima të mprehta, me dy zëra. Mitralozi i Dules kryqëzohej me një tjetër, i lehtë edhe ai dhe të dy flisnin me një gjuhë. Nën këtë zjarr të dendur, italianët nuk guxonin të ngrinin kryet nga llogoret e të qëllonin. Shtinin vetëm ata që ishin në dy bunkerët, me dy mitraloza «Breda» që kërcëllinin me potere të madhe. Po nën atë zjarr, një skuadër e tërë me partizanë, e përbërë prej nëntë vetash, duke u tërhequr zvarrë dhe pa u diktuar, u hipi italianëve sipër llogoreve dhe i griu me bomba. Pesë ushtarë ia dhanë vrapit si të çmendur drejt urës. Njëri ngeci në mes të rrugës, u harkua prapa dhe ra në kurriz. Katër të tjerët arritën bishtin e urës me shpresën e madhe se kishin dalë nga rreziku. Po atje, nga afër, u goditën me breshëri mitralozi. Dy mbetën në vend. Dy të tjerët flakën pushkët e kapo-

tat dhe u hodhën në lumë. Ranë si dy kokrra arra, që i përlau lumi menjëherë dhe s'i nxori më.

Pas pak minutash të gjitha pikat e dobëta të postës u asgjësuan. Mbeteshin «Bredat» që lehnin si qen të tërbuar. Ali Koneci nuk vendoste t'i hidhte forcat në sulmin nërfundimtar, se e ndiente që do të kishte humbje nga breshëritë e mitralozave të rëndë italianë. «Bredat» nuk pushonin, kryqëzoheshin, i detyronin partizanët të groposeshin. Dukej ata përdroreshin nga mitralierë të zot dhe dreitoheshin nga njerëz me përvojë që kishin marrë pjesë në luftime, mbase edhe në Abisini, në Rusi, a në vende të tiera. «E vetmja mënyrë për t'i asajësuar, — mendoj Ali Koneci ndërsa shihte me dylbi, — është t'u hysh nga prapa. Po si? Në ç'mënyrë? Do të ketë vallë një shteg për t'u dalë nga prapa.»

Kur po mendonte kështu, korrieri i sollti lajmin se një autokolonë prej nëntë makinash e një autobлиндë po ajarnëronte nëpër xhade drejt pritës së cetave të tiera. Këtë e dëshmoi më së miri një predhë 75 m/m. që erdhi nga larg, nga xhadeja, vërsëlletu mbi kryet e luftëtarëve dhe shpërtheu në pyllin e diequr. Ajo u pasua nga të tjerat. aë, gjithashtu nuk shpërthyen në shenjë. Buçima e tyre ishte e fuqishme, dhe, aty ku shoërthenin, ngrihej mbi dëborën e bardhë një shtatërvan i lartë prej aurësh e dheu të zi. Edhe një mortajë e rëndë ajuante që nga xhadeja, por predhat e saj dreitoheshin nga çetat që kishin zënë pritës.

Italianët e kuptuan se po u vinte ndihma dhe morën zemër. Të mbrojtur nga «Bredat», të inkurajuar nga predhat e topave e të mortajave të rënda, nxorën tytat e armëve nga dritaret e kazermës e nga llogoret dhe filluan të qëllonin.

— U duhet ajetur ilaçi «Bredave» patjetër! — tha Ali Koneci dhe ufi kokën, se plumbi ia shurdhoi veshin me zukatien e mërehtë prej mushkonje.

Kur ngriti dylbinë, pa fare pranë dy veta, që fërkoeshin pas dëborës duke u hequr zvarrë në një rrëkezë që futej prapa kazermave. Njëri ishte partizan, po nuk e njohu, se iu zhduk menjëherë nga sytë. Tietri, që vinte pas duke hequr zvarrë një torbë të rëndë, dukej qartë që ishte ndonjë vullnetar maliskajas.

«Mirë e keni atë rrugë!» – tha me vete, u dha porosi skuadrave të sulmit që t'i kishin kujdes ata të dy në rrëkezë, dhe u zvarrit për te vendi i mëparshëm.

Bateria 75 ml dhe mortaja e rëndë nuk hodhën më predha në këtë anë. Ato gjuanin tani vazhdimisht shokët, që kishin zënë pritën në xhade. Ali Koneci, nga gjëmimet që vinin prej andej, e kuptoi se në pritë kishte filluar beteja. Me sa duket, këtë e ndien edhe italianët, se rraluan breshërinë. Ushtarët fshihnin kryet nëpër llogore dhe qëllonin në tym.

– Italianët e lëshuan veten, – u tha shokëve Ali Koneci. – Duhet të bëjmë një sulm, po kam hallin e atyre «Bredave». A i patë kush ishin ata të dy që kaluan nëpër rrëkezë?

– I pamë, po s'i njohëm. Ishin mbuluar me dëborë!

– Lajmëroni të gjithë shokët të hapin zjarr të dendur dhe të kenë kujdes dy shokët që po u venë bunkerëve nga prapa, – urdhëroi komandanti. Në ndihmë të tyre dërgoi tre djem të shkathët, njëri prej të cilëve ishte i armatosur me automatik italian.

Faqet e shkëmbinjve u ndezën përsëri nga krismat e pushkëve të mitralozave e të bombave të dorës. Gjëmimet që vinin nga xhadeja, ku po zhvillohej një betejë tërë tym e flakë dhe shpërthimet në postë, e bënin ajrin të shungullonte si në një shtrëngatë me bubullima. Kësaj shtrëngate iu shtua edhe sokëllima e burrave dhe e djemve të Maliskajës e të Malbardhës që vinin në ndihmë të partizanëve të armatosur me thika, me naxhake, me kosore e sakature. Nuk kishin armë zjarri dhe po vinin me armë të ftohta. Behar Jata i pa që po shkonin drejt vendit, ku mund t'i grinin «Bredat», kërceu dhe u turr drejt tyre, duke u thirrur të qëndronin. Po hajde e ndale ortekun që rrokulliset vërtik nga mali. I shqetësuar për fatin e tyre, vrapoi sa mundi përmes plumbave, që i kalonin mbi kokë. Vraponte e thërriste:

– Qëndroni! Qëndroni, shokë!

Ata qëndruan, po Behar Jata ndjeu një përvëlím në supin e djathtë. U lëkund dhe përpara tij u shuan në dëborë pesë-gjashtë plumba të mitralozit të rëndë italian.

Dredhoi e dolj jashtë rrezikut dhe u afrua tek fshatarët i egërsuar.

– Ku vini kështu, more shokë? – u tha, duke shtrënguar supin me dorën e shëndoshë.

– Në luftë! – thanë të gjithë me një gojë.

– Gjyzlykët! Ku i kam gjyzlykët! – u kujtua Behari, me vështrim të mjegulluar.

Nga ajaku që i rridhte përfund krahut të djathtë dhe skuqte dëborën e kuptuan se ishte plagosur. E ulën shesh, ia hapën këmbëshën e fanellën në grykë dhe i vunë një shami në plagë.

– Shpëtuam paq! – tha Behari, duke qeshur me sytë që i dukeshin si të verbër. – Po si do të bëj unë pa gjyzlykë!

5

Ata të dy që u zvarritën në rrëkezë, ishin Syrjai dhe Hyqmeti. Fshatari, i përvëlur në shpirt nga humbja e fëmijëve, nuk pranoi të bënte luftë nga larg, nga vija e dytë. Ai donte t'i shihte italianët në sy, t'u dëgjonte lebetitjet, t'u shihte gjakun dhe kockat e dërrmuara, prandaj nuk iu bind urdhrin të Murat Bënçës dhe shkoi përpara, te skuadrat e sulmit. Atje qjeti Syrjanë. Të dy, me miratimin e skuadërkomandantit, rrëshqitën nëpër vendet e mbrojtura që i njihnin me pëllëmbë. «Breda» i diktoi vonë, megjithatë iu qep, duke lëvizur tytën e zezë, aë vllte zjarr pa pushim. I kërkonte më të djathtë e më të majtë, heshte si një tinëzare një çast fare të voqël dhe përsëri i kërkonte me breshërinë e zjarrit. Po pikërisht në ato çastet e shkurtra të pushimit, çanin më tej. Kur rifillonte «Breda», ajendeshin në një arapë të mbrojtur, ku s'i hante plumbi. Pastaj u zvarritën në rrëkezë dhe aty i pa Ali Koneci. «Breda» i qëlloi edhe një herë me egërsi, ua shpoi kindat e palltove dhe pastaj i humbi nga sytë.

Ata ranë në një hendek, që kishin hapur vetë italianët, dhe u mbushën me frymë. Më në fund, mitralozi pikasi tre partizanët. që dërgoi për ndihmë Ali Koneci dhe në zvarriteshin në tragën e hapur prej dy të parëve. Hendeku gjarpëronte gjer te themelet e bunkerit, i mbuluar me dëborë të virgjër, të pashkelur.

— Po dal unë përpara që t'u hedh bombat! — tha Hyameti, me vetullat mbuluar me dëborë, i nxirë nga urrejtja.

— Unë po të vij pas aier te kthesa, se mos na ajuainë nga ajo anë e kazermës! — tha Syrjai dhe pa i habitur niërin kind të palltos shpuar nga pesë plumba. Ecën të kërrusur, me kërcime, si ketra, duke çarë dëborën në u arrinte përmbi gjunjët. Hyametit i gufonte zemra. Duke gjakosur buzët me dhëmbë, dukei sikur s'kishte asnjë ndjenjë tjetër, veç urreities. Megjithatë sytë i kishte të përlotur, mbase nga thëllimi, po mbase nga dhembja e pashlyeshme e humbjes së tre çunakëve. Mbërriti aq shpeit pranë bunkerit, sa u habit edhe vetë. Ktheu krvet e pa Syrjanë. aë zuri pozicion te kthesa e hendekut për të mbrojtur shokun. Ndërkaq, hynë në hendek edhe tre partizanët që dërgoi Ali Koneci. Hyameti nxori nesë bomba nga torba dhe i vuri përpara mbi dëborë. Të gjashtën e mbaiti në dorë. Që atje ku ishte, shikonte vetëm një kënd të hyries së bunkerit, të sipërmin. Ia hoqi me dhëmbë sigurecën bombës, nartit krahun dhe, me një pëzim të cmendur që e pushtoi të ajithin, duke ndalur frymën, e hodhi drejt e te trekëndëshi i hyries. Bomba plasi me një shpërthim të shurdhët. Hyameti nuk i pa partizanët, aë atë çast u hodhën në sulm, duke vrapuar me armët në duar e duke sokëllitur. E kishte mendjen vetëm te bombat aë flakte me shpeitësi, radhazi, njëren pas tjetrës, sikur donte të lironte sa më shpeit shpirtin e dërrmuar nga hidhërimi. Me sa dukei, në bunker duhej të kishte pasur arka me municion e bomba të paplasura, se, kur hodhi bombën e gjashtë a të shtatë, u dëajua një shoërthim i llahtarshëm. u tund dheu; bunkerit krisi dhe copëra çimentoje ranë që nga lart mbi dëborën e butë dhe mbi supet e tii.

Qëndresa e italianëve u thye. Pushoi edhe «Breda» tjetër. Partizanët e parë kapërcyen telat dhe ranë në sheshin

e kazermës. Megjithatë ende kërcisniq pushkët, mitralozat e lehtë, automatikët dhe, rrallë shpërthente ndonjë bombë dore.

Hyqmeti u ngjit me thonj në bregun e hendekut dhe hyri në bunkerin që lëshonte ende tym nga plasat dhe nga porta. Nuk ndihej frymë njeriu. Çdo gjë aty ishte bërë lëmsh. Muret ishin spërkatur me gjak. Ushtarakët ishin grirë si me thikë dhe nuk kuptoheshin sa kishin qenë dhe ku ishte trupi i njerit e ku i tjetrit. Ai pa vetëm një çizme të kuqe, të shqyer nga ciflat e predhave, me gjithë këmbën e njeriut brenda, të ndarë nga trupi përmbi gju. Donte të merrte mitralozin, po «Breda» ishte thyer e shkatërruar, me një plumb ende të pazbrazur në grykë, si dhëmb i prishur.

— Mirë! — tha me zë, duke e ndier shpirtin të gëzuar, të lehtë, të ngritur peshë, ndërsa sytë e vegjël, në atë gjysmerrësire, i dukeshin si dy zjarre të ndezura. Kur la bunkerin, pa italianët që dilnin nga kazerma e nga vrimat ku ishin futur, të çarmatosur dhe me duart lart. — Mirë! — tha përsëri me po atë ngazëllim dhe futi dorën në torbë, me mendimin e prerë që të merrte bombat e t'ua hidhte ushtarëve. E kishte thënë ai që atë ditë kur ia masakruan fëmijët se do të vriste çdo italian që do t'i shihte syri. Po atë çast, në të majtë të tij, pa diçka që i ngriu gjakun. — Obobo! — tha. — E paskan vrarë! — dhe iu drodh buza e përgjakur.

Syrjai dukej si i ngrirë mbi pushkën e shkurtër, me fytyrën zhytur në dëborë, me krahët lëshuar. E ktheu praptas, duke rënkuar, dhe ia pa fytyrën tërë gjak. Plumbi e kishte marrë nën kapelën partizane, më të majtë të ballit. Duhej të kishte edhe plagë të tjera në kraharor, se gjurmët e gjakut ishin mbi dëborë dhe rripat krahaqafë të gjerdanit ishin shqyer nga plumbi tamam aty ku bashkoheshin kryq. Hyqmeti, gulçoi dhe ia mbylli sytë, që kishin një shikim si qelq, të ftohtë e të palëvizshëm. Me dorën tjetër ia fshiu gjithë gjakun ende të pampiksuar në fytyrë dhe atëherë ia pa mirë në ballë shenjzën e vogël të plumbit, që i kishte rrëmbyer jetën e re.

«Iu bënë dy Murat Bënçës këtë vit, — tha me vete, du-

ke kafshuar buzën fort. — Dy vdekje, s'janë një!» — As tre s'janë një! — klithi si i egërsuar, se iu kujtuan fëmijët e vet.

Rrëmbeu torbën me bomba dhe u kthye rrëmbimthi. Po atë çast pa partizanët që kontrollonin robërit mos kishin armë xhepi me vete.

6

Korrieri që shpuri lajmin e asgjësimit të plotë të postës, solli lajmin e gëzuar nga prita, se edhe atje çetat e luftëtarëve e kishin shpartalluar krejtësisht kolonën armike, kishin djegur makinat dhe kishin zënë robër, midis të cilëve pesë oficerë. Tërë Maliskaja, Malibardha e Malidreja sikur ndienin erën e mirë të lirisë dhe erën e tymrave e të barutit që shpërndaheshin ngadalë në qiellin ngjyrë plumbi me fjolla të rralla dëbore.

Sheshi i madh përpara kazermave ishte bërë si ai lëmi ku vrapojnë kuajt. S'kishte mbetur pëllëmbë dëbore pa u shkelur. Gjurmet e partizanëve e të robërve ishin përzier dhe, vende-vende, bombat kishin nxjerrë mbi dëborë barkun e zi të tokës. Nëpër hendekët, rrëzë kazermave, pranë bunkerëve shtriheshin të vrrarët në pozicione nga më të habitshmet, me fytyrën e verdhë të vdekjes. Dëbora ishte plot me gëzhoja, me rripa, me gaveta, me kasete, me pushkë e me municione të papërdorura. Kazerma, me muret tërë vrima, me xhama të thyer e një pjesë të çatisë të rrëzuar nga ndonjë bombë, dukej si ndonjë varrezë e harruar prej kohësh. Të plagosurit tërhiqeshin zvarrë, rënkonin, ndonjëri qante, kujtonte nënën, duke lebetitur nga dhembjet e nga dëshpërimi dhe lutej për ndihmë, si përpara ikonës së Krishtit. Robërit, ca ulur, e ca në këmbë, duke u dredhur nga të ftohtët, shikonin të tmerruar partizanët dhe malësorët me guna, të armatosur me naxhake e sakature. Luftëtarët, të egërsuar, të tërbuar, me re-

volverë e me armë të ftohta në dorë, hynin e dilnin në kazermë, kontrollonin çdo skutë me imtësi, nxirrnin ndonjë ushtar të fshehur, duke e tërhequr zvarrë për jake si qen të ngordhur dhe grumbullonin armët, municionet e çdo gjë që hynte në punë për luftën. Pastaj kalonin përsëri përpara robërve me dhëmbët shtrënguar, me veshët që u buçisnin ende nga krismat dhe i vështronin me neveri e urrejtje, sikur do t'i shqyenin e do t'i varrosnin të gjallë.

Bejtoja me Hyqmetin, të pikëlluar nga vrasja e Syrjait, i ranë kazermës nga kreu gjer në fund, duke parë dhomat që i kishin kontrolluar edhe të tjerët më parë. Hynë edhe në dhomën e togerit që ishte tërë shishe, një pjesë prej të cilave ishin thyer dhe lëngu ngjyra-ngjyra i pijeve ishte derdhur në dyshe.

– Këtu më priti ai me çizme të kuqe, – tha Bejtoja, me sy të veshur nga tërbimi.

U bënë gati të dilnin, kur nën krevat, midis dërrasave të shqyera, panë një tufë flokësh. I hoqën dërrasat shpejt dhe thirrën të dy me një gojë.

– Dil, qen!

Ishte marshalli, i cili, me të dalë, kroi nishanin në faqe me gishtin e vogël. Një minutë më vonë ai hapi gojën i tmerruar.

– Mos! – thirri një partizan, që u dha te porta e shqyer. – Mos e vrisni! Nuk lejohet.

Po ishte vonë. Hyqmeti dhe Bejtoja ia zbrazën patickat në gojë.

– Po ka disiplinë, more shokë, ç'bëni kështu?! – thirri partizani me zemërim.

Ata nuk thanë asnjë fjalë dhe dolën përjashta. Ngritën të dy trupin e ngrirë të Syrjait dhe e vendosën pranë mitralier Dules e një partizani tjetër, të tre dëshmorë të asaj beteje. Partizanët u grumbulluan rreth tyre, u vunë diçka nën kokë, i mbuluan me batanije. I vështronin në heshtje fytyrat e dashura, me dhembje e me habi. Si rrinin ashtu, të shtrirë sa gjatë-gjerë, të qetë e të bukur. Pak më parë ishin gjallë, për krah tyre, shtinin me armë, qeshnin, bënin shaka. U dukej e pabesueshme që të ishin vvarë.

Po t'u thërrisnin: «Syrja! Dule! Gjike!» – ata do të ngriheshin patjetër dhe do të rrëmbenin armët.

Ali Koneci, i zbehtë, duke u lëkundur, numëroi robërit për të dytën herë dhe urdhëroi që vetë ata t'u ndihmonin ushtarëve të plagosur, t'i mbanin në krah e në kurriz, t'u lidhnin plagët. Kur fliste ai, robërve u kalonin mornica në gjithë trupin, fytyrat u merrnin ngjyrën e dheut, veshtronin qiellin me ankth, sikur kërkonin mëshirën e tij. Pastaj i urdhëroi të pastronin sheshin, të gjenin të vrrarët e tyre, ku ishin e ku s'ishin dhe t'i varrosnin vetë. Të gjitha porosinë e komandantit i plotësuan me zell, me shpejtësi, sikur të ishin makina e jo njerëz. Po, kur filluan të ngrinin të vrrarët e t'i varrosnin, i shtrembëruan fytyrat, u dëgjuan dënosa e ngashërime për shokët e vrrarë që bënë një jetë qeni e mbaruan si qen në një vend malor e të egër. Duke i mbuluar me dhé, sikur ndienin erën e vdekjes dhe prisnin nga çasti në çast t'i qëllonin nga prapa, në kokë. Ali Koneci u dukej si ujk dhe ata prisnin që ai t'u hidhej, t'i shqyente si një tufë dhen në vathë dhe t'i gremiste në gropën, që kishin hapur vetë, së bashku me të vrrarët e tjerë. Ngado që hidhnin sytë, shihnin vdekjen që sillej rrotull.

– Shihni në ç'gjendje ju katandisi fashizmi! – u tha Ali Koneci, ulur në një arkë me municion. – Dhe mos kini frikë! Robërit ne nuk i vrasim! Nisuni!

«Aman, o komandant, – tha me vete Hyqmeçi, me sytë veshur nga tërbimi. – Ç'i do këta qena! M'i lër mua t'i shtroj ndër këmbë e t'i pres!» – dhe e shtyu ushtarin e fundit me grykën e pushkës.

Robërit, me të dëgjuar fjalën e Ali Konecit, psherëtinë të lehtësuar. Vështruan njëri-tjetrin dhe pyesnin me sy në i kishin kuptuar mirë fjalët e komandantit. Po ai kishte thënë italisht: «Mos kini frikë! Robërit ne nuk i vrasim!» I kishte thënë me bindje, burrërisht. Fytyrat e tyre ndërruan çehre. Kishte lindur shpresa e blertë e jetës. Vdekjen nuk e shihnin më. Më tej filluan të pëshpërisnin me njëri-tjetrin.

– Xhuzepe, e pamë vdekjen me sy!

– Po, Mikele, e pamë!

Pastaj, më tej akoma, e ngritën zërin:

– Xhuzepe, shpëtuam!

– Po, Mikele, shpëtuam duke kaluar përmes vdekjes!

Dy partizanë i vunë robërit përpara. Atëherë Ali Koneci u ngrit dhe shkoi përsëri te shokët e vrarë. Mbi kryet e Syrjaft qëndronin Farudini e Samiu, të prerë nga dhimbja. Komandanti u lëkund mbi gjunjët e prerë.

– A e lajmëruat Murat Bënçën? – pyeti.

Asnjëri nuk u përgjigj. Aty ishin Mitro Guri, Abedin Kalemli, Kadri Kanani, Vasfiu, Bejtoja dhe këshilltarë e maliskajas të tjerë. Po asnjëri nuk foli.

– Po, – tha si me vete, – shkon vdekja dhe këput më të voglin, asllanin. Është e rëndë të shpiesh këtë mandatë. E kuptoj.

Murat Bënça nuk ishte aty. Ai kishte bërë tatëpjetë, duke luftuar gjer pranë postës. I pa partizanët që vërshuan brenda, pa edhe italianët, që ngritën duart, dhe u kthye te Behari i plagosur. Atë porsa e kishin hipur mbi mushkë dy fshatarë.

– Fitore e plotë, Behar! – i dha lajmin i gëzuar.

– Po, – tha Behari, – edhe në pritë po ndodh e njëjta gjë.

Ata u nisën për në shtëpi, duke kthyer kokën herë pas here nga posta. Krismat e armëve po rralloheshin vazhdimisht dhe, kur mbërritën te mulliri, nuk dëgjuan më të shtëna armësh.

– Po ty nga të erdhi plumbi?

– Nga «Breda». Rashë në vend të zbuluar.

– Po ata hajvanët nuk shihnin ku venin? – pyeti Murati me mllef.

– Në luftë vemi, thanë.

– Po në luftë nuk vihet ashtu, hyrja o burra! Po të mos ua prisje rrugën ti, do të kishim shumë të vrarë. A të dhemb plaga?

– Pak...

– E, ja, vamë. Atje ta laj me raki. Shyqyr që s'të mbeti plumbi brenda.

Në kohën që ata u nisën për në shtëpi, Ali Koneci po thoshte se ishte e rëndë të shpinte një mandatë të tillë. I

kuptonte maliskajasit që heshtnin si të ngurtësuar. Duroi gjersa erdhën çetat nga prita me gjithë robërit. Ishin më shumë robër se partizanë. Kishin edhe ata një shok të vranë në vig e disa të plagosur. Filluan të ngarkonin plaçkën e luftës në kuaj e mushka. Njëra nga çetat u caktua të qëndronte rojë, gjersa të bëhej natë. Kur shtrinë të vranin e fundit në vig, ai tha:

— Shokët do t'i varrosim nesër, në Maliskajë, — dhe mori rrugën e fshatit, i ndjekur nga dy shokë të shtabit operativ. Ecte me hamendje dhe pengohej shpesh, se mendjen nuk e kishte aty. Dëbora sikur i rrëshqiste nën këmbë, ishte shumë i lodhur, i dukej sikur nuk i kishte fuqitë e mëparshme dhe veshët i buçisnin nga krismat. Përpara i dilnin shokët e vranë, mitralier Dulja, Gjika, Syrjai, të tre djem të rinj, të vyer e trima. Më i riu ndër ta ishte Syrjai. Nuk i hiqej nga mendja koka e tij e vogël, vetullat kaleshe, faqet e kuqe si të ndonjë vajze të turpshme, krahët që dukeshin sikur i zgjateshin përditë, nga peshja e dyfekut. Ndiente shtrëngime në zemër, kur mendonte se nuk do t'i shihte më të gjallë.

«Si m'u vranë shokët kështu! Si nuk më zuri plumbi mua në vend të tyre!» — tha me vete me zemër të plasur.

Gjersa mbërritën në fshat, nuk u foli dhe nuk ktheu kokën t'i shihte shokët e shtabit që ecnin pas tij. Ata e kuptonin gjendjen e tij dhe bisedonin me njëri-tjetrin nën zë:

— Është i dyti për Murat Bënçën. E kemi të rëndë këtë mandatë, po sidomos të rëndë e ka Aliu.

— Të rëndë vërtet, po Murati do ta durojë. Është kockë e fortë.

— Sidoqoftë, njeri është edhe ai.

— Pikërisht, pse është njeri...

Kur arritën te shtëpia e Murat Bënçës, komandantit iu bë qielli sterrë. Një cipëzë ngrice ia veshi zemrën dhe nuk pati fuqi të kapërcente pragun. Dëbora në oborrin e madh ishte cep më cep me gjurmë njerëzish e kafshësh. Fëmijët luanin me topa dëbore. Nga magjëria vinte era e mishit të pjekur dhe zërat e gëzuar të grave. Murat Bënça, që i kishte parë partizanët nga dritarja, doli me fytyrë të qeshur, i përqafoi, i pyeti si dolën dhe i futi në dho-

mën e madhe të miqve, ku digjej një zjarr i madh. Në një qoshe flinte Behari, mbuluar me velenxë leshi.

— Plagën e ka goxha të madhe, — tha Murati me zë të ulët, që të mos zgjonte Beharin, po pa rrezik. Për partizanët mos kini merak fare. Do t'i shpërndajnë këshilltarët nëpër konakët. Edhe për robërit disi do të bëjmë.

U hodhi kutinë e duhanit dhe i pyeti:

— Epo, pa më tregoni mirë njëherë, si dolët? A na u vra njeri nga tanët?

— Po, — tha njëri nga anëtarët e shtabit operativ. — Na u vranë katër shokë.

— Hallall qumështi i nënave! — tha Murati dhe vështroi Ali Konecin, që ia kishte ngulur sytë prushit i menduar.

— Ti s'je mirë, komandant, — i tha me një shqetësim që iu mbërthye te cepat e buzëve.

— Jam mirë. Shëndoshë, — u përgjigj Ali Koneci me sy të fiksuar në flakët e zjarrit.

Zëri i tij i tingëlloi: Muratit i largët, i dhimbshëm. Fshihte diçka ai tingull i shurdhët.

— Kush ishin ata djem që u vranë? — pyeti rrëmbimthi Murat Bënça.

— Gjika, Dulja, Miti... — Ali Koneci iu pre fjala. Ngri-ti kokën. Në sytë e tij të zinj Murati pa lot. Nuk ishin lot që dalin nga thëllimi.

— Po tjetri... Kush ishte tjetri? — pyeti ai.

Ata heshtën me kryet poshtë.

Sytë e Muratit u drodhën dhe u picërruan, sikur ia vrau flaka e zjarrit. Luajti nga vendi dhe kockat sikur i kërcitën. Qëndroi ballë për ballë Ali Koneci, fare pranë tij, e vështroi gjatë, duke iu dridhur bebëza, dhe e pyeti me zë të ngrohtë:

— Unë kam tre djem atje, komandant... Cili u vra?

Ali Koneci mori frymë thellë, psherëtiu gjatë, vari kra-hët mbi shpatullat e fshatarit e mezi tha:

— I vogli!... Nuk e ruajta dot!

Murat Bënça hapi gishtat tërë nyja dhe i shtrëngoi gjunjët fort.

— I vogli, — tha, — Syrjai! Trimi i babait. Ku e mori plu-mbi, o komandant?

– Në ballë e në kraharor.

«Në ballë e në kraharor», – tha plaku me vete.

– Ku kështu? – pyeti pastaj.

– Pranë bunkerit.

«Pranë bunkerit», – tha përsëri me vete.

– Atje u vra?

– Atje. Ia dërgova ndihmën me vonesë. S'e ruajta dot. Më fal, Murat!

– Hallall, o bir! – tha dhe u ngrit e përqafoi dy të tjerët.

– Të rroni vetë! – e ngushëlluan anëtarët e shtabit operativ.

– Të rrojë Shqipëria! – tha Murat Bënça dhe atë çast pa nga dritarja Farudinin e Samiun që sillnin, së bashku me shokët, partizanët e vranë. U dëgjua një klithmë rrëqethëse, që e zgjoi edhe Beharin nga gjumi.

– Rukia! – psherëtiu Murat Bënça dhe doli në oborrin e mbushur plot me njerëz, me partizanë, me maliskajas, me kuaj e mushka të ngarkuara me të plagosur e me plaçkë lufte.

ËPuthi të vranët në ballë dhe qëndroi një copë herë për-kulur mbi fytyrën e të birit. E puthi edhe atë, tha diçka që nuk e mori vesh askush dhe e mblodhi veten. Ndjeu përbrenda në kraharor dhimbje, zjarr e dritë, përzier e bërë njësh. Nuk guxoi më njeri të qante e të vajtonte. E hoqi mënjana të shoqen, që s'i ndahej Syrjait. Ajo e prekte me dorë në ballë, në sy, në buzë e ligjëronte me pak fjalë:

– Të keqen, o bir!... U shoftë dushmani, o bir!

– Mblidhe mendjen! – i tha Murati me zë të butë, duke e ndier që Rukies i qenë prerë këmbët. – Dushmani e pagoi shtrenjtë gjakun e tyre. Bëj gjajret!

Ajo fshiu sytë me grushtin e vogël, mbuloi gojën me të e tha duke ngashëryer:

– Plumbat na rëmbejnë djemtë, po vrasin edhe nënat!

Murati ndjeu si u drodh trupi i saj, po ishte i sigurt se e shoqja do ta mbante veten, sa të kalonte vala e parë e hidhërimit. Dhe vërtet, ai nuk u gabua. Rukia hyri në dhomën e madhe plot me njerëz. Shokët e Syrjait ishin të përlotur. Me një hije të rëndë u ndau të gjithëve cigare.

Edhe Behar Jata ishte i përlotur. I rëndonte ajo vdekje piumb në zemër, se ai e kishte marrë Syrjanë dhe e kishte shpënë në çetë. I dukej sikur e kishte vvarë vetë. Rukia i dha cigaren e i tha:

– Behar i nënës. Të rrosh vetë, se dasmë pa mish s'ka. Pastaj iu drejtua të gjithëve: – Ja ku ju thotë nëna: s'kam për ta qarë, se Syrjanë e kam të gjallë!

– Burrneshë! – tha Behari i përlotur.

Të nesërmen i varrosën dëshmorët. Gjatë natës kishte rënë dëborë e madhe dhe i kishte mbuluar të gjitha gjurmët. Njerëzit shkelnin mbi dëborën e re, që vazhonte të binte me fjolla të dendura. Në atë dëborë të re ishin hapur katër varret. Të tria çetat ishin rreshtuar përpara tyre. Në të katër anët qëndronin maliskajasit, me fytyra të vrenjtura, të rrepta dhe dëgjonin fjalën e Behar Jatës, që u jepte lamtumirën e fundit dëshmorëve, duke u betuar se do t'ua merrnin hakun. Ishin aty të gjithë, Murati, Abedini, Mitroja, Kadriu, Bejtoja, Vasfiu, Hyqmeti... Kishte ardhur për herë të parë në varrezat, së bashku me burrat, edhe Rukia. E kishin vënë në mes dhe e mbanin nga krahët Farudini e Samiu. Kur mbaroi fjalën Behari dhe kur u zbraz breshëria e armëve, Rukia tundi grushtin e vogël:

– Rrofshi! Përparofshi! Shqipërinë e gëzofshi! – tha e përlotur.

Dëborë binte e dendur dhe shumë shpejt i mbuloi varret me shtresën e saj të butë...

Pas një jave, një ushtri e madhe vërshoi fshatrave të fushës e të rrzës së qytetit. Pastaj hyri maleve, gjer në kufijtë e Maliskajës. Një mëngjes të bardhë e të kthjellët, papritur, ushtoi mbi shpatet e maleve një aeroplan bombardues, që vinte rrotull si grabitqar e kërkonte diçka aty, përposh, ku tymosnin oxhakët e Maliskajës. U dëgjuan thirrjet e grave, që grumbullonin fëmijët e shastisur pas atij shpendi të çuditshëm e zhurmëmadh. Ato e dinin ç'ishte ai shpes i egër. Kishin parë në Luftën Italo-Greke. Me atë fluturim të çmendur midis majave të maleve, aeroplani filloi të bombardonte. Barinj të ndiqnin kuështarë bombat që binin nga barku i zi e shpërthenin në

tokë, duke hapur gropa të mëdha. Pesë shtëpi u hodhën në erë dhe një arrë e madhe krisi e ra mbi dëborë. Aeroplani bëri poshtë luginës dhe u zhduk, duke marrë me vete oshëtimën e vet. Njerëzit po bëheshin gati të dilnin, kur një predhë topi e kalibrit njëqind e njëzet e pesë erdhi nga larg me vërshëllimë të zgjatur, kaloi lart mbi çatitë e Maliskajës dhe shpërtheu në shkëmb. Toka u drodh si tërmet dhe ajri vibroi nga ai shpërthim i fuqishëm. Pastaj vërshëllyen predhat e tjera të kalibrave të ndryshëm. Bateritë e armëve të rënda do të ishin vendosur poshtë, në xhade, se që andej erdhi buçima e goditjes së parë. Maliskaja u mbulua me tym të bardhë. Aty ku shpërthenin predhat, tymi ngrihej nga gropa e madhe dhe lëpinte faqet e shkëmbinjtë mbuluar me dëborë.

Qitja vazhdoi gjysmë ore, pastaj maliskajasit dëgjuan uturimën e kamionëve që u larguan. Italianët u mjaftuan vetëm me bombardim. Nuk guxuan të futeshin midis maleve të rrepta. Shembën pesë shtëpi dhe vranë një plakë e dy fëmijë. Këshilltarët varrosën viktimat dhe strehuan ata që mbetën pa shtëpi. Gjatë natës ra përsëri dëborë e dendur, që zhduku gjurmët e bombardimit të egër e çnjerëzor. Që nga ajo ditë e gjer në behar të vitit 1943 në fshat nuk shkeli më këmbë italiani.

Maliskaja merrte frymë lirisht.

KAPITULLI I TRETË

1

Dimri shtrëngoi shumë në janar. Gati çdo ditë binte dëborë. Po nuk pati as erëra, as stuhi e as cikna të mëdha. Ishte dimër i butë në krahasim me ç'mbanin mend pleqtë. Që nga majat e maleve e gjer poshtë në lumë, shtrihej një bardhësi e ndritshme, që, edhe kur s'kishte d'ell, të verbonte sytë. Asgjë s'e trazonte heshtjen dhe qetësinë e Maliskajës, veç krismës së ndonjë pushke a çifteje, që dëgjohej në pyjet përreth.

Megjithatë, ditët e netët ishin të ndera, plot me ngjarje e me të papritura, siç janë ato, zakonisht, në kohë lufte. Këshilli Nacionalçlirimtar po hidhte rrënjë dhe po merrte trajtën e një pushteti të ri popullor. Ai merrej me strehimin e partizanëve, që shtoheshin vazhdimisht, me përgatitjen e luftëtarëve të rinj për t'i dëgjuar në çetë, me shtimin e radhëve të njësitit vullnetar. Vuri rregulla të prerë luftarakë dhe kritikonte e i dënonte, nganjëherë dhe rëndë, ata që i shkelnin ato me dashje. Ua mori anën edhe punëve të blegtorisë, të kullotave, të bujqësisë. Mori vendim dhe brenda dy-tri ditëve kazermat e postës italiane u kthyen në gërmadha të mbuluara me dëborë. Të gjitha tjegullat, qerestetë, çerçivetë, parvazet, dyshemetë, dyert e dritaret u ngarkuan në mushka e kuaj dhe me to u rindërtuan disi shtëpitë e bombarduara. Ngritën edhe

gjqin e popullit, në krye të të cilit ishte Vasfiu i gжатë, kundër spiunëve e tradhtarëve. I pari që u dënua nga ky gjyq ishte xherahu. Ai u shfaq papritur një të shtunë mbrëma dhe u strehua te Dulejman Dusharaku. Të nesërmen u hap lajmi: «Ka ardhur një xherah dhe, kush ka për t'i bërë djemtë synet, t'i bëjë sa më parë, se do të qëndrojë në Maliskajë vetëm dy ditë. Është pa harxhe të mëdha. Kërkon vetëm peshqirin e synetllëkut, pak mish e raki dhe asgjë tjetër.» Një pjesë e maliskajasve thanë «shyqyr», se kishin vite që s'kishin parë xherah me sy, djemtë po u rriteshin dhe, po të vazhdonte gжатë lufta, do t'u mbeteshin për ibret!

Xherahu ishte në të vërtetë infermier në spitalin e qytetit. Ishte burrë mbi të tridhjetat, bullafiq e qose dhe quhej Hasan Oçka. Kishte qenë në Malibardhë, në Malidre e në dy-tri fshatra të tjera të krahinës, duke brëdhur në mes të dimrit me republikë, me pallto të trashë prej stofi të shtrenjtë dhe me një valixhe të vogël, ku kishte briskun e mprehtë, garza e pambuk dhe dy-tri shishe me ilaçe. Mirëpo doli ndryshe puna e tij. Nuk arriti të bënte asnjë fëmijë synet. Korrierët i sollën një letër Behar Jatës që s'e kishte mbledhur ende veten nga plaga dhe banonte te Murat Bënça. Letrën ia dërgonte Qarkori i Partisë Komuniste. Në të thuhej:

Infermieri Hasan Oçka nuk është xherah, po spiun i rrezikshëm. Ka ardhur në krahinën tënde dhe mbledh informata për çetat partizane dhe për çdo gjë që ka të bëjë me punën e Partisë. Është dënuar me vdekje. Të gjendet dhe të pushkatohet, pasi t'i bëhet gjyqi...

Murat Bënça, që ende jetonte me kujtimet e Syrjait të vvarë, u habit nga ai lajm. Qyteti ishte dymbëdhjetë orë larg, po Partia kontrollonte çdo gjë, dinte çdo gjë! Sa të thella i kishte rrënjët ajo! «E fortë, — mendoj, — si malet!»

Hasan Oçkën e mori në pyetje Vasfiu i gжатë, që ishte ngarkuar me gjyqet.

— Infermier, — e pyeti duke ia qepur sytë, — pa na thuaj kush ta ka mësuar zanatin e xherahut dhe përse ke ardhur në këto anë? Ç'janë këto shënime që t'i gjetëm në fund të valixhes? Përse të hyn në punë çeta e Ali

Konecit, Çeta Plakë, çeta e Xhezar Šenishtit, çeta «Çlirimi»² Ië gjitha çetat i paske mbajtur shënim... Po këta kryetarë të këshillave nacionalçlirimtare ç'i do? Në Malibardhë, kryetar këshilli Gjon Toka; Malidre kryetar këshilli Jani Llënga; në Maliskajë kryetar këshilli Murat Bënça. Për krahinën përgjigjet mësuesi Behar Jata... Përse Behar Jata? Fol, i pandehur! Përse i ke mbajtur këto shënime?... Ti je spiun! Ti duhet të pushkatohesh. Gjyqi popullor i Maliskajës të dënon me vdekje.

Hasan Oçka dridhej si bretkosa kur sheh gjarprin me majzën e gjuhës përjashta. Tha vetëm:

– Ju vetëm më pyetët dhe ç'thashë unë, s'i dëgjuat fare!

– Nuk i duam spiunët e fashizmit të vihen në shërbimin e luftës sonë, – tha Vasfiu i gjatë, e shpuri në një përriua dhe ia shkreu patllaken në tëmtha...

Këshilli Nacionalçlirimtar i Maliskajës merrej me të gjitha, dhe me ato punët e vogla e të papritura që ka nevojë një fshat malor në kohë lufte.

Murat Bënça ishte në krye të të gjitha këtyre punëve të mëdha e të vogla, po të tëra me përgjegjësi. Çdo gjë ai e bënte me gjithë shpirt. Përpara Shqipërisë nuk vinte asgjë dhe kjo e bëri njeriun më të afërt, më të dashur e më të nderuar në Maliskajë e në tërë krahinën malore. Kur bashkëfshatarët ishin në hall, dhe halle ka shu në kohë lufte, shkonin drejt e te Murat Bënça. I hapnin zemrën, i tregonin plagët e saj dhe ai përpiqej, me aq sa mundte e si dinte, t'ua ëmbëlsonte, t'ua shëronte.

– Rrofsh, o kryetar! – thoshin maliskajasit me shpirt të lehtësuar.

Behar Jata lëngoi një muaj e gjysmë, gjersa iu mbyll plaga krejt. Erdhi një mjek nga qyteti, i qëndroi mbi krye dhe, kur u sigurua se s'kishte më asnjë rrezik, shkoi te të plagosurit e tjerë fshatrave të thella të krahinës. Ishte hequr shumë, tërë ditën lexonte komunikata, librin e Sami Frashërit për Shqipërinë, broshura për zhvillimin ekonomik të shoqërisë, për komunizmin. Ditën zhytej në lexim, kurse netëve të gjata e ndiente veten mirë midis Bënçajve, që grumbulloheshin të gjithë të mëdhenj e

të vegjël rreth zjarrit dhe dëgjonin muhabetet e shakatë e njëri-tjetrit.

Një mbrëmje dëgjoji një ligjërim ledhatues, të heshtur, sikur gruaja, që vajtonte në magjëri, ledhatonte një të vdekur. Vuri veshin dhe mezi arriti të dëgjonte ankimet e saj. Gruaja ankohej se nuk ia kishte plotësuar Syrjait të gjitha dëshirat për së gjalli. Fjalët e ligjërimit të zgjatur vinin të shkëputura:

– Si s'të dhashë qumësht atë ditë, unë e mjera?! Si s'të vura një kokërr arrë në xhep?! Si s'të thashë... Syrja... bir!...

Behari u mallëngjye shumë, sepse, atë çast, iu kujtua edhe nëna e tij. Rukijën e gjeti pranë vatrës, më gjunjë, përmbys. Ajo nuk e ndjeu. Ai ia pa shaminë e gremisur në qafë, flokët krejt të bardhë, ku lodronin reflekset e zjarrit, dhe nuk i foli. «Le ta nxjerrë dufin e hidhërimit», – mendoi dhe u kthye te velenxa e vet me thekë. Me siguri, kur ishte vetëm e s'e shihte njeri, ashtu ligjëronte edhe e ëma në qytetin e largët, përkulur mbi govatën ku lante ndërresat e tij, që mbanin erë biri e mali. Behari i dërgonte më të rrallë ndonjë letër me korrierët. I shkruante se ishte mirë, se ishte shëndoshur dhe bënte shaka për nuse. Nuk e kishte lajmëruar për plagën. Po nëna, me atë intuitën e jashtëzakonshme, e ndiente se i biri lëngonte nga plagët e rënda, diku nëpër male.

Një natë Murat Bënça u kthye shumë i lodhur dhe Bënçajt ranë herët për të fjetur. Ata, që nga dita që ishte plagosur, flinin të dy në një dhomë. Me të shuar kandilin, dhoma ra në heshtje. Behari, me sytë hapur, mendonte me siklet se si do ta gdhinte natën e gjatë, kur Murati shkrepri masatin për të ndezur cigaren dhe e pyeti nën zë:

– Behar! Të zuri gjumi?

– Jo.

– Si do t'i vejë filli kësaj bote? – pyeti Murat Bënça mbështetur në bërryl, me kokën e madhe në pëllëmbë. – Ai të dërgon Hasan Oçken xherah, infermier dhe të del spiun! Dërgon topa të rëndë e aeroplanë dhe të hedh shtëpitë në erë! Dulejman Dusharaku i bëhet strehë,

kurse në mbledhjet tona të këshillit s'vjen, bëhet i sëmurë. A thua, me gjithë mend, do të gremiset kjo botë tërë gënjeshtër e leqe, tërë padrejtësi e spiunë?

Behari u gëzua që plakut nuk i flihej. A shtyhej ajo natë e gjatë dimri pa muhabet? U ul gjunjazi mbi dyshek, hodhi krahëve velenxën e rëndë dhe filloi t'i fliste për botën e ardhshme, për komunizmin, ashtu si kishte lexuar nëpër librat e ndaluar, si i thoshte Partia dhe si e mendonte vetë:

– Kjo jetë do të marrë fund se s'bën, xha Murat. Këtë e ka thënë Marksi, Lenini, Stalini dhe Partia jonë. Dhe do të vijë një jetë e re... Jo, nuk do të vijë vetë. Do ta ndërtojmë ne, ti, unë, Farudini, Vafiu, Mitroja, Abedini, Bejtoja, Kadriu, punëtorët e fshatarët, me një fjalë, populli.

– E si do të jetë kjo jetë e re? – pyeti Murat Bënça, duke thithur thellë cigaren.

Duhani që i thatë trokë dhe lëshonte xixa. Në dritën e tyre Behari dalloi shpresën që regjetinte në sytë e kryetarit.

– Unë mendoj se do të jetë e mirë, e drejtë, pa kapitalistë e borgjezë, pa të pasur e të varfër, po të gjithë në punë të tyre, njësoj, njerëz!

– Sa mirë! Më duket si ëndërr!... O shoku Behar! – e ngriti zërin Murat Bënça, duke ndezur me masat një cigare tjetër. – Me gjithë mend beson në këto që thua?

– Si të mos besoj!? Kjo është e ardhmja e tërë botës: komunizmi.

– Është larg, thua? Do ta arrijmë?

– Larg, me siguri, po edhe afër. Do ta arrijmë apo jo, s'ta them dot. Po tashti për tashti detyra jonë është të çlirojmë Shqipërinë.

Murati thithi cigaren dhe mendoi se Behar Jata ishte djalë i mençur, të nxirrte nga balta e jetës, të merre për dore e të nxirrte në një lëndinë tërë dritë e diell. E shih? të thoshte, ja jeta e vërtetë, komunizmi! Puno, mëso dhe jeto jetën e vërtetë, të ndershmen, njerëzoren!

Murat Bënça ndezi cigaren e tretë dhe pyeti:

– O Behar! Po ç'deshi ai Hasan Oçka xherah te

Dulejman Dusharaku? Ë pyeta edhe Vasfiun e gjatë dhe mbloodhi supet. Ç'deshi atje? Pse s'erdhi te unë, te Mitroja në Mulli, te Abedini, te Kadriu e te këshilltarët e tjerë!

Murat Bënça u ul edhe ai këmbëkryq mbi dyshek, mbuloi supet me velenxë, se i mërdhinin, dhe zgjati qafën të dëgjonte përgjigjen.

– Ë kemi sqaruar këtë, o xha Murat! Frontin nuk duhet ta ngushtojmë, po ta zgjerojmë sa më shumë...

– Me Hasan Oçkat, – e ndërpreu Murati.

– Jo me spiunët si ai, po me patriotë...

– Edhe me Dulejman Dusharakun?

– Patjetër, gjersa e pranon luftën!

Murat Bënça qeshi nën zë, me ironi. Pastaj u shtri në dyshek, u mbulua mirë dhe iu lut Beharit, si ndonjë fëmijë, t'i tregonte për atë jetën e mirë e të drejtë që do të vinte, pasi të thyenin qafën armiqtë e huaj. Dhe Behari, që s'kishte gjumë, se shumicën e kohës e kalonte shtrirë, i lumtur që kryetari i këshillit i erdhi në shteg, filloi t'i fliste i frymëzuar për komunizmin e largët, për një kohë përrallore, ku s'do të kishte, në radhë të parë, tradhtarë, shfrytëzues, frikacakë, karrieristë, imoralë, dembelë, hajdutë dhe ku njerëzit do të jetonin me të vërtetë si vëllezër e të lirë, në jetë të jetëve.

– Ishallah e fitofshim, o Behar! – thoshte Murat Bënça si nëpër gjumë me mendimin të turbulluar edhe nga lodhja, se gjërat e mira për njeriun, sipas tij, vonoheshin shumë, dhe mbërrinin kur i ziu njeri vdiste. – Ishallah e fitofshim! – mëmëriti... dhe e zuri gjumi.

Natën e fundit, para se të largohej, si hëngri petanikun e jahninë e nxehtë me mish dhe si bëri gjithë ato shaka me Bënçajt, Behari u shtri në dyshekun e vet me një ndjenjë të zjarrtë dashurie për ata njerëz, që i ishin bërë nënë babë, motër e vëlla së bashku. «A do të mund të bëhem unë i tillë për ta e për të tjerët?» – mendoi i përdëlllyer, duke mbuluar kokën me velenxë. Megjithëse i plagosur, nuk e kishte ngrënë bukën kot. I ishte bërë krah celulës së Partisë dhe këshillit nacionalçlirimtar. Tani ai mund të largohej i qetë, se organizmat e Partisë e të

luftës ishin të gjalla, të forta, vetëvepruese. Në krye të celulës ishte një komunist i mirë, i drejtë, luftëtar e pa bujë, Abedin Kalemi. Edhe të tjerët ishin, pak a shumë, si ai dhe mund të ecnin me këmbët e veta në rrugët e vështira, plot rreziqe e me përgjegjësi. Me atë ndjenjë të gëzueshme, si një dehje e lehtë, priste të vinte agimi e të nisej krahinës malore, ku e prisnin gjithë ato punë. Ai e ndiente se edhe pa të të gjitha do të bëheshin, po vuante nga dëshira që, qoftë edhe në një pajtim gjaku të moçëm, në një ngatërresë kullotash, në një lindje a në një vdekje, të ishte edhe vetë. T'i ndante me malësorët të gjitha hallet, dëshpërimet, vuajtjet dhe gëzimet.

Murat Bënça shkoi në dhomë më vonë se herët e tjera. Mbase, dëshironte ta linte komunistin të rehatohej mirë para largimit. Hyri si një hije dhe pa asnjë zhurmë e ul në këndin e vatrës me shishen e rakisë në dorë. Kishte pirë pak. Mendimeve sikur s'po u jepte udhë. I vinte edhe keq që Behari do të ikte dhe kushedi kur do të rikthehej.

Po mendohej thellë për punët e luftës me sytë që i ndrinin në flakën e zbehtë të kandilit. E ndjeu që Behari largoi velenxën dhe zbuloi kokën tërë leshra të dredhura e të paqethura prej kohësh.

— Behar! — i tha. — Dua të të bëj edhe një pyetje të marrë. Kush e drejton, xhanëm, tërë këtë luftë?

— Partia! — u përgjigj Behari, duke iu afruar vatrës me velenxën krahëve.

— E di që e drejton Partia jonë, po kush?

— Komiteti Qendror.

— Kush është në krye fare?

— Sekretari politik.

— E dua me emër. Si quhet?

— Enver Hoxha.

Murat Bënça e përsëriti emrin me vete.

— Ky është ai Tarasi e Mali, për të cilin më ke folur?

— Po, shoku Murat.

— A më bëhesh shok dhe ta pimë nga një kupkë me plot për shëndetin e tij?

— Me gjithë qejf!

– Të rrojë e të mos vdesë kurrë për të mirën e këtyre maleve!

Të nesërmen, Murat Bënça u ngrit shumë herët nga një gjumë i parehatshëm. Doli në oborr dhe çdo gjë zbardhte, se kishte rënë dëborë e re një pash. «Si do ta çajë? – mendoj për Beharin. – Akoma s'e ka mbledhur veten, s'ka vuxhut, megjithëse plaga i është mbyllur e shëruar fare.» Zajoi Rukien që të bënte mëngjesin gati për komunistin. Po mëngjesin e kishin përgatitur Fatimja e Shirini, që ishin çuar para tij, a mbase s'kishin fjetur fare. Doli përsëri në oborr, i hodhi një sy ahurit ku blegërinin kecat e qengjat, pa mushkën që ishte ngatërruar nëpër dizgjinat, ndolli qenin e madh me gjoksin tërë lesh dhe e mbylli në stelë. Asqjë nuk i hynte në sy dhe nuk e kënaqte, megjithëse qielli ishte fare pa re dhe dita do të ishte e bukur, e shkëlqyer, me diell.

– Prite, babaqjysh! – dëgjoi prapa krahëve zërin e qëzuar të nipit të vogël dhe ndjeu topin e butë të dëborës që i ra në zverk.

– A, hileqar! – thirri ai dhe Driti vrapoi zbathur nëpër dëborë e hyri në magjiëri, duke u shqyer gazit, me duart ndër shalë, se nuk kishte arritur të bënte ujët e hollë.

Më në fund e nisën. Mushkën e kishin bërë qati djemtë dhe nuset kishin vënë mbi samar një jastëk mbuluar me një fije shajaku, që kishte endur Sadria në avlëmend. Më një krah varej torba, që Rukia e kishte ngjeshur me ushaimë. Samiu mbante kapistallin. Farudini kontrollloi për herë të fundit qenglën nën barkun e mushkës e tha:

– Gati, shoku Behar!

– Mos harruat ndonjë gjë, more djem? – pyeti Rukia e merakosur.

Behari nuk deshi të hipte në mushkë. Donte të provonte fuqitë, duke ecur në këmbë. Doli në rrugë, u përshëndosh me të gjithë pranë çezmës që këndonte me ujin e kristaltë dhe bëri tatëpjetë. Murati ia numëronte hapat. Ai nuk ecte si më parë. Qafën e hollë e mbante mënjanë, nga ana e djathtë, dhe nuk e drejtonte dot. Dukej sikur e

tërhiqte plaga që kishte marrë në sup. Po nga këmbët që i shpejtë.

— Kështu ka për të ecur tërë jetën, me qafën mënjane! — tha Murat Bënça si i hutuar dhe psherëtiu thellë. Pastaj pyeti: — A nuk ju duket kështu më i rritur e më burrë!

Dimri vazhdonte punën e vet shekullore. Zbraste dëborë pa fund dhe e gjithë kjo punë e tij dukej si një përrallë e zgjatur, që gjyshet u tregojnë nipave e mbesave. Megjithatë, ditë e natë, te Bënçajt kishte njerëz. Bënçajt bluanin te Mulliri i Mitro Gurit zahiretë e fundit, po shtëpia shpeshherë mbushej me partizanë, me komunistë që punonin në terren, me vullnetarë të rinj nga qyteti, me të plagosur, me korrierë shtabesh e këshillash. Rukia porosiste nuset e të bijat të mbyllnin gojën dhe gërryente me thonj fundin e magjes. Çdo gjë që kishte shtëpia u shtrohej partizanëve e ilegalëve, të cilët aty shuanin urinë dhe etjen, ndërroheshin dhe thanin rrobat pranë vatrës së pushuar, ku vazhdimisht rrinin ndezur kërcunjtë e mëdhenj ose thëngjijtë nën hi, të cilët, me dy-tri frymë, lëshonin flakën e bukur e të dashur. Shpeshherë Murat Bënça kthehej vonë nga Malibardha a Malidreja, ku vinte për të pleksur punët e luftës dhe që nga larg shihte dritë në shtëpinë e vet. Dëgjonte këngët që këndoheshin atje, i bëhej zemra mal dhe rruga i bëhej diell. Takonte Mitro Gurin te mulliri, e pyeste sa bereqet kishte bluar dhe si i kishte punët me njësitin, kthehej tek Abedin Kalemi dhe blinte ç'komunikata kishin ardhur nga Partia dhe a kishte ndonjë gjë të re në Maliskajë, i bënte zë Kadri Kananit si shkonte rinia dhe, duke parë dëborën e mjegullat e dendura, kthehej në shtëpi i këputur. Rukia, të bijat ose nuset a fëmijët ia prisnin ndër duar gunën e rëndë e të qullur që e flakte nga supet si leckë. Farudini a Samiu ia merrnin armët, ia fshihnin e i varnin në mur, pastaj plaku largonte nga porta e dhomës së miqve fëmijët e urtë që ndiqnin me sy kureshtarë ç'bëhej atje dhe hynte brenda me kraharor të ngritur prej gëzimit. U hidhte një vështrim mysafirëve, shikonte takëmet e luftës, që vetëtinin nëpër mure nga flakët e zjarrit e të

kandilëve, ulej në vendin e vet pranë vatrës dhe thoshte i gëzuar:

– U bë Shqipëria, ore djem, u bë!...

Një natë, porsa po bënte gjumin e parë dhe shihte ëndrra të trazuara, erdhën dhe e zgjuan. Brofi menjëherë, mbi dyshek, e njohu atë që e zgjoi dhe pyeti me zë të ngjirur:

– Ç'do, o Bejto?

Bariu ia kishte mësuar huqet e dinte tani si të sillej e si t'i fliste në raste të tilla. Vetë Murati e kishte mësuar që të mos e zgjaste e t'i thoshte troç, se ishte luftë e lufta s'donte shumë fjalë.

– Ka ardhur një çetë, xhaxha Murat!

– Po mirë, more djalë, zgjoi ata që flenë me nuset dhe thuaji këshilltarëve t'i ndajnë nëpër konakët...

– Nuk do të qëndrojnë këtu, xhaxha Murat. Janë për udhë e nguten. Kanë njëzet e katër orë pa ngrënë dhe kërkojnë një çikë bukë.

Murat Bënça u fryu thëngjijve, ndezi pishën dhe e pyeti:

– Cila çetë është?

– E Devollit.

Murat Bënça tha i dëshpëruar, ndërsa vishej.

– Me bukë jemi keq, o Bejto. Ti e di, kemi pak miell. Po ti thua se ata nguten.

– Nguten, xhaxha Murat, nguten.

– Do ta bëjmë kështu: ti bëj përpara e lajmëro Mitron e Kadriun. Të tjerët i lajmëroj unë, se i kam pranë. Dëgjo!... Hajt nis, s'ke ç'të dëgjosh më!

Hyri me pishë të ndezur në dhomën e djemve dhe u thirri:

– Forudin!... Sami!

– Baba! – i tha Fatimja nëpër gjumë. – Ata kanë një sahat që kanë ikur.

– Mirë, bija. Ngrëhuni, se mjaft u shëndoshët! Ku është ajo?

Të shoqen e gjeti në magjëri, duke i fryrë zjarrit, me shaminë gremisur mbi vetulla. I tha me zë të butë:

– E di ç'të bësh ti? Vër saçin dhe futi nuset të zënë

brumë për tre lakrorë. Kanë uri djemtë e Devollit. Toka e tyre është fushë. Ka yshyr shumë. Janë mësuar të hanë të zinjte. Hanë shumë, piellin shumë, po edhe luftojnë e writen shumë! Kam qenë andej kur isha i ri.

Rukia vuri duart në kokë e mermëriti:

— E zeza unë për djemtë! Maajja ka vetëm dy gisht miell. — S'kishte më shumë se për dy lakrorë, po atij i tha: — Mirë, mos ki merak!

Binte dëborë. S'kishte të mbaruar ai dimër. Po Murat Bënca, duke zbritur te mulliri, ku ishte grumbulluar çeta, thoshte me vete:

— Bereaaversën! Ke ardhur i butë këtë mot! Bjer, bjer, o i bardhë!

Dhe në ecie e sipër vinte re si llamburinën dritat e mekura nënër dritaret e Maliskajës. Mos i kishte kotur ajumi bashkëfshatarët e lodhur pranë vatrave dhe i kishin harruar kandilët e nishat ndezur? Jo. Këshilltarët e kishin bërë nunën mirë. Njerëzit ishin zqjuar për t'u dhënë një çikë bukë devollinje trima e të lodhur, aë nqushin e nuk pranonin të hynin nëpër shtëpitë mikëoritëse. E merrte me mend se si vinin rrotull nëoër ashefët e ftohtë pleatë arindavecë, naarkuar me shkarpa, burrat, aë nuk kultonin asaië nga nunët e shtëpisë, aratë e nusët e shkathëta, aë tundnin krahët si kopanë mbi magjet e iastagaçët dhe i vinte mirë aë Këshilli vepronte. Ai ishte i sigurt se në atë shtëpi ku llapëtinin dritat, të gjithë të rriturit ishin zqjuar nga ajumi i ëmbël i dimrit. Burrat sillnin drutë. Pleatë thvenin shkarpat e thata, që zjarri të merrte flakë sa më shpejt. Gratë zinin brumë në magje, hapnin petët, i tëhollonin shpejt e shpejt, kurse më të rejat e vaizat e pamartuara skuqnin icin me gjizë, me presh, me qepë, e me ç'kishte shtëpia. E dinte ai se të gjitha ato, me një kujdes të jashtëzakonshëm, i shtronin petët në tepsia, u vinin përsipër saçin e nxehtë dhe u aëndronin përsipër, që të mos ua rrëmbente zjarri e t'ua digjte. Të gjitha këto i merrte me mend Murat Bënca dhe, me të mbërritur te mulliri, u tha devollinje të gjatë e të uritur:

— Prisni edhe pak, o djemtë e xhaxhait!

Një çunak pesëmbëdhjetë-gjashtëmbëdhjetëvjeçar, që

rrinte ulur mbi gurin e mullirit, pyeti me një zë prej babajshyshi:

– E sa do të presim, o xhaxha?

– Sa të rritesh zotrote.

– Po në qoftë se unë thahem si bari i Devollit?

– Do të të ujisim, o trimi i xhaxhait, dhe do të të rritim, se qenke vërtet i vockël, mashallah!

– Po mua më hahet bukë, o xhaxha!

– Po lakrorka a të pëlqen?

– Vdiqa! – tha djali i ri dhe u mbështoll rreth gurit të mullirit si ngjala kur bie në grep.

Brenda më pak se dy orëve u poqën gjashtëdhjetë e ajashtë lakrorë. Devollinjtë i bënë shuk me duart e mëdha dhe filluan t'i shqepnin në ecje e sipër, ashtu siç ishin, të ngrohtë e të nxehtë, duke perënduar sytë nga kënaqësia. Ai partizani i voqël tha me gojën plot:

– Po i bëkan të mirkë, bre! Tamam si lakrorka e nënës!

Dritat e zbehta u shuan një nga një dhe Maliskaja ra në gjumë. Bejtoja ndiente ende kundërmimin e ëmbël të lakrorëve. Murati ia dëgjoi psherëtimën dhe e pyeti:

– Ç'ke?

– Dua të iki me ta.

– Që të hash lakrorë?

– Të luftoj... Xhaxha Murat, unë do të iki!

– Mbylle gojën! E di unë kur do të ikësh. – Zëri i tij ishte i prerë, i ashpër. – Mos ma hap më këtë muhabet! Të kam thënë.

– Xhaxha Murat...

– Hesht!

I erdhi keq që i foli ashtu. Te çezma e shtëpisë, para se të ndaheshin, i vuri pëllëmbën mbi flokët e gullur dhe i tha me zë të butë:

– Do të shkosh, o Bejto, do të shkosh. Po më parë xhaxhai do të të martojë. – Kishte ca plane të cuditshme Murat Bënça, që nuk ia tregonte njeriu. – Të martohesh, pa të shkosh. – përsëriti.

Gjeti ndaj të adhirë edhe Abedin Kalemin që ishte i heshtur, po shumë i shpejtë nga këmbët.

– Hë, Abedin? – e pyeti.

– I përcolla gjer në Malibardhë, të sigurohesha që arritën mirë dhe që të mos na hapet ndonjë fjalë, sikur këtu s'ka parti.

– Je i mençur e i zoti ti, Abedin.

– Mos më mburr, Murat, allahile. Më duket sikur kam mbi kokë një rreth me gjemba e me hithra.

2

Ata të dy e donin njëri-tjetrin dhe i vetmi njeri, që dyshonte për dashurinë e tyre, ishte Murat Bënça. Ai i kishte parë disa herë të dy te çezma, në kopsht, te lumi, në pyll. I diktonte, tundte kokën me dyshim dhe kishte njëherësh dy ndjenja. E para, më e forta, i thoshte: «Murat, mos bëjnë ndonjë gjë të pabërë?!» E dyta, më e urta dhe e arsyeshmja, i thoshte: «Ishallah rregullohen vetë!»

Një ditë i pa tek rrinin si dy zogj në një degë, nën arrën e madhe. Pikonin çatitë, pikonte sqepi i shqiponjës prej guri, shkrinin pa u ndier dëborërat. Poshtë ferrave, mbi dëborën gati të shkrirë, lëshonin aromën e ndezur manushaqet. Ata të dy ishin rritur me atë aromë dhe u pëlqente shumë të largonin dëborën e të ngjeshnin hundën mbi vjollcën, që ende s'kishte hapur fletët, po që kundërmonte e paralajmëronte pranverën. Në atë gjendje i pa Murat Bënça për herë të fundit. Të dy gremisur me ftyrën e ngjeshur përfund rrënjëve të manaferrave.

«S'është djalë i tillë Bejtoja, s'bën turpe. Kurse ajo, çupa e xhaxhait, është nga Bënçajt!» – mendoi ai dhe i la të qetë vajzën e djalin, duke bërë sikur nuk i vu-ri re.

Ndër mend i erdhi një mendim shumë i largët. Rinia e vet, kur mbledhte manushaqet nën dëborën e shkrirë. Sa vjet kishin kaluar që atëherë? Jeta përtërihej çdo pranverë dhe barinjte ndiqnin aromën e ftohta të këndshme e të papërsëritshme.

Ata të dy vazhduan dashurinë e aromave të manushaqeve, pa i thënë asnië fjalë njëri-tjetrit, pa u dredhur, po me një buzagaz të lirshëm.

– Sikur u bë vonë, o fëmijë! – tha Murat Bënça dhe u zhduk në shtëpinë e madhe.

– Bejto, – i tha Shpresa, duke shkukur një kërcyell manushaqeie, – të pëlqen puna e korrierit?

– Punë e rëndë dhe pa duk, pa bukë!

– Pse nuk ikën?

– S'më lë xhaxhai! – Ai ia vuri manushaqen e njo në leshra dhe i tha: – Kur shpie lajme me rëndësi, zemra më bëhet mal dhe të gjitha majat e maleve më bëhen diell!

– Ti je i mirë, Beito. Shpie lajme të aëzuara!

– Shpie edhe të hidhura. Prandaj nuk dua të merrem me këtë punë.

– Ik! – i tha Shpresa.

– Ku të vete? S'më lë xhaxhai! E di c'më tha një ditë? Martohu, më tha, pastaj të dalësh partizan! Ke parë ti? Ka mendje më vete xhaxha Murati.

Shpresa sikur e vështronte përbrenda Beiton, që fliste me shqetësim. Nuk donte aio aë Beitoja të mernte malet. Kot i tha «ik». Me mend përsëriste: «Ku do të vesh, o xhan, pa mua? Me cilën do të martohesh ti? Mua po më pëlqet zemra për ty! Ç'janë këto llafka që thua, o Bejto!? O Beito!... O xhan i mirë!»

Dëbora ishte lëngëzuar kreit. Vende-vende malet i kishin kthyer briniët diellit dhe thaheshin me nge në rrezet e tij. Burrat e mençur shkrihnin dëborën dhe kthenin tokën me damalua. Thoshin me dëshpërim të madh në shoirt: – E paktë je dhe e mirë! Po të mbjellim në kohë. Po kush do të të hajë, o dreq, maliskajasit apo dushmani?!

Murat Bënça e la nunën dhe i pa të rinjtë me hurdët noulur nëpër rrëniët e manaferrave.

– Manushaqet! – nëshpëriti dhe nga larg i erdhi një zë mbushur me psherëtima të aëzuara. Era e mirë e luleve të para të pranverës i zajoi kujtimet e rinisë. Nuk e kishte marrë Rukien me dashuri. Për herë të parë e pa

natën e martesës, në dyshek. Iu duk shumë e vogël. Po ajo kishte qenë grua e madhe. Çdo vit i fali fëmijë të mirë, të shëndetshëm, i qëndroi qiri mbi kokë dhe kurrë nuk iu ankua, për asgjë, edhe kur atë e rrëmbente pija dhe sikur lajthiste.

«E mirë je, o grua! – tha me vete, me mendtë e rroi-tura nga gëzimi i dridhjeve të bukura të pranverës. E pa mbesën me gjithë Bejton gremisur përmbi lulet e para e të mira. Ndjeu një kënaqësi të lehtë në shpirt dhe përsëriti dy herë vetëm një fjalë: – Ishallah!... Ishallah!»

Bejtoja nuk i ndahej Shpresës. Po edhe ajo nuk i ndahej. Venin nga venin dhe gjithnjë afroheshin. Ata kujtonin se afrimi ishte i natyrshëm, pa asnjë shkak. Po Fatimja e Shirini, gra të mençura e me përvojë, i thoshin njëra-tjetrës duke gjasur:

– Mbaroi kjo punë, o Fatimkë!

– Mbaroi. Të trashëgohen!

Rukia mblidhte mjekrën e vogël me grusht, u hiqte vërejtjen nuseve me një lëvizje të kokës dhe thoshte me sytë nga tavani i zi:

– Ishallah bëhet kjo punë!

Sadria merrej me krehërat e sovajkat. Ende vazhdimisht shajakun e fortë, që, sipas, saj, s'kishte për të pasur vdekje kurrë dhe e shihte të bijën me sytë xixë. I thoshte me mend, pa fjalë: «Hap sytë, o e zezë!»

Të gjithë, edhe ai Driti i vogël, e kishin marrë vesh. Kurse ata të dy, Bejtoja e Shpresa, u merrnin erë manushaqeve dhe kujtonin se bota hante bar...

Maliskaja priste pranverën me gëzim të madh. Rridhnin strehët e shtëpive dhe kullonin ujërat e maleve. Nëpër brinjët e tyre të thella dëborë nuk donte t'ia dinte nga rrezet e diellit. Ngjishej mirë e mirë, duronte edhe be-

harin e nxehtë. Dulejman Dusharaku dilte çdo mëngjes për gjah dhe asnjëherë nuk kthehej bosh. Ia varte në qafë lepujt e thëllëzat e malit Garipit dhe bënte tutje pyjeve për derra të egër. Kthehej në shtëpi si xhind, çante derrin në bark me thikë të mprehtë dhe pinte me krushkun, gjersa bëhej tapë. Vinte Bejtoja dhe e thërriste për mbledhjen e këshillit. Ai çakërrqejf nga gjuetia e nga rakia, thoshte:

– Thuaji kryetarit se do të vij, por jo sonte. Kam sebeb të madh. Kam krushkun Hysen Hyseni. Të na falë Murati me këshillin e tij. Të rrojë e të përparojë.

Në të vërtetë, ai villte helm. Që kur i dhanë partallet si kryeplak, nuk i shihte dot me sy asnjërin prej tyre. Më të riun, Bejton, që vinte dhe e lajmëronte, sikur donte ta hante me dhëmbë. Djali e ndiente tërbimin e ish-kryeplakut, i thoshte me të mirë që të vente medoemos në mbledhje, ai fërkonte shalët me pëllëmbë dhe i binte një avazi:

– Të rrojë Murati me gjithë këshill! Të na presë pak, o Bejto, se ti e sheh ç'bëhet këtu! E sheh kush është në krye të vendit? Krushku Hysen Hyseni, që të merr gjak në vetull! Gëzuar, krushk! Me plot! Armiku kokëtatëpjetë! Murat Bënça i mblidhte të gjitha fjalët, që thuheshin me shpoti për këshillin nacionalçlirimtar të Maliskajës. Dhe i peshonte mirë.

U këshillua me Abedin Kalemin. E pyeti:

– Si t'ia bëjmë këtij qeni, o Abedin?

Abedini u mendua gjatë, siç mendohej gjithnjë, edhe kur ishte në hall, edhe kur s'ishte. Më në fund i tha:

– Qen është vërtet. Po Partia na porositi, o Murat, që të mos nxehemi, t'ua shpjegojmë rrugën tonë e t'i bëjmë për vete. Në ardhshin, mirë. Në mos ardhshin, në djall të venë me gjithë armikun e huaj. Puna është, o Murat... si të ta shpjegoj? Të vijnë të gënjerit me ne. Më kupton? Fshatarët tanë, hallexhinjtë, si ne.

– Mirë. Të kuptova!

Dha e dha, e më në fund i shkoi në shtëpi Dulejman Dusharakut. I tha thjesht:

– S'je mirë, Dulejman. Na le në baftë! Armiku po na

prish! Zotrote si i ke punët?! Je me popullin a me cilin je?!

– Me popullin, Murat! Kush mund të më ndajë mua nga populli?

– Po kemi bërë çka mbledhje të këshillit e zotrote s'na ke begenisur!

– Ia kam thënë Bejtos arsyet! Kam pasur krushkun e madh mysafir. Hysen Hysenin!

– Të të rrojë, Dulejman! Po Shqipëria mbi të gjitha!

Murati shtrëngonte rripat e armëve dhe ikte, duke biseduar me vetveten:

«Ç'bëhet kështu?! S'jam unë në rregull, apo si është puna?! Pse s'vjen në mbledhje ky njeri?! Ç'bën për luftën?! Përgatiten të martojnë fëmijët. Mirë bëjnë, se duhen dasmat edhe në kohë luftime! Po përse ky këshilltar përpiqet të na e hedhë?! Përse nuk vjen në mbledhjet tona e të thotë fjalën e vet?! Përse?!»

Nuk i jepet shpjegim pyetjes së vet. Mblidhej këshilli, jepte e mernte, po ai nuk e kuptonte qëndrimin e Dulejman Dusharakut.

– Të shkarkohet! – thoshte Abedin Kalemi me vetullat përpjetë.

– Domosdo! – e përkrahte Mitro Guri.

– Kush nuk punon për popullin, askujt s'i duhet! – thoshte Kadri Kanani dhe sytë e tij ngjyrë kafe ndize-shin si xixa.

– Të përjashtohet, po më parë t'i thuhet.

– Mirë. T'i thuhet!

Vente përsëri Murat Bënça. E mernte me të mirë, ia vërtiste poshtë e lart, i thoshte: – Kjo luftë është, Dulejman. S'ka tjetër! – Kurse ai ia dridhte me marifet. – Kemi marrë një vendim, zoti Dulejman! Do të të përjashtojmë.

– Bravo ju qoftë!

– E kemi me gjithë mend.

– Bravo ju qoftë!

– Jam i ngarkuar nga këshilli popullor të të them se je i përjashtuar, për arsye se nuk punon për popullin fare...

– Bravo ju qoftë, këshill...

– Po me cilin tallesh zotrote?

- Me asnjëri...
- Talleh ti, talleh! Po do të të dalë nëpër hundë, Dulejman!
- Jo, xhanëm! Na trembe!
- Nëpër hundë të ka për të dalë. Po mbledhe veten e bëhu me popullin fukara! Mos ik nga populli, se do ta pish, Dulejman!

Në fillim të prillit për herë të parë Dulejman Dusharaku pranoi se hiqte dorë vetë nga Këshilli Nacionalçlirimtar. Murat Bënça ndjeu menjëherë erën e keqe të përçarjes. Të parët që u përçanë, ishin Xhemollarët. Vetë plaku Xhemo lëngoi tërë dimrin dhe nuk dihej në do ta nxirrte pranverën, po djemve u hyri grindja. Ziheshin sidomos Sulejmani me Vasfiun, ndërsa i madhi, Dalipi, përpiqej t'i pajtonte dhe herë bëhej me njërin, herë me tjetrin. Më në fund, ata u ndanë, zuri secili kasollen e vet me atë grusht plaçkash që kishin dhe nuk i folën njëri-tjetrit.

Kështu iku pranvera e vitit 1943, mbushur me krismat e luftës, që ishte zgjeruar në të katër anët e atdheut. Dhe hyri korriku i nxehtë, me ditët e gjata e të përzhi-tura dhe me netët e shkurtra plot yj vezullues. Punët e këshillit nacionalçlirimtar u shtuan e s'kishin të sosur. U bënë të rënda, të vështira, delikate, sidomos që kur do'i Balli Kombëtar me çetat e tij ku bënë pjesë çifligarët, tregtarë të mëdhenj, intelektualë reaksionarë, klerikë anti-popullorë, hajdutë e kriminelë të zakonshëm, po dhe patriotë të ndërshtëm, sidomos fshatarë të gënjyer nga krerët.

Një mbremje korriku, më të perënduar të diellit, kur bulkthit heshtën të lodhur dhe gjinkallat grindavece shpoin ajrin me britmat e çjerra, papritur u shfaq në Maliskajë një çetë e vogël.

Murat Bënça po prashiste qepët në kopsht. La shatën dhe me sy të picërruar vështroi nga njerëzit e armatosur, që shkundnin kumbulla e dardha, sikur të ishin në mall pa zot. Midis tyre dalloi Dulejman Dusharakun, Nezir Topallin, Hysen Hysenin dhe nja dy a tre bashkëfshatarë.

«Këta janë ballistë, - murmuriti. - Po ç'duan këta në Maliskajë? A nuk e dinë që Këshilli ynë po bën vitin që

është krijuar dhe maliskajasit e kanë dhënë fjalën njëherë?»

Vija e ujit i lagu këmbët e z bathura. Toka e çarë, e etur, aë mezi i kishte rritur aepët e duhanin, e thithte ujin menjëherë nën kërcejtë e shkurtër, me maja të zverdura e gati të thara. Murati drejtoi ujin aë doli jashtë lehës, dhe, kur ngriti kryet, pa Dulejman Dusharakun që mbështeti dorën te gardhi i kopshtit.

– Si u ngrvse, Murat?

– Shyqyr! Po zotrote?

– Ja, na erdhën mysafirë. Është një cetë nacionaliste e Ballit. Duhet ta shpërndajmë nëpër konakët. Ti si kryetar...

Murati kroi qumazin dhe e ndërpreu aetësisht:

– Unë jam kryetar i këshillit nacionalçlirimtar. Strehoj vetëm partizanët.

– Po edhe këta luftëtarë janë. Nuk i sheh?

– Për të parë i shoh, po s'kam dëgjuar të hedhin ndo një pushkë kundër fashistëve.

– Kur të vijë koha, do ta hedhin dhe do të dalin në ballë.

«Paske qenë thëngjill i mbuluar, Duleiman Dusharaku», – tha me vete Murat Bënça dhe për një cast s'diti nga t'ia mbante. Behar Jata dhe shokët e tjerë të Partisë, i kishin thënë të treqohej i matur e i kujdesshëm me ballistët, se midis tyre kishte edhe njerëz të mirë, të ndershëm, patriotë që donin me të vërtetë të luftonin armikun, po ishin aënjver nga shpifjet dhe helmi ballist. Kushedi sa herë i pat thënë Behari aë këshilli të punonte për t'i bindur ballistët e thjeshtë e të mashtruar, t'i veçonte nga krerët reaksionarë, të punonte me mend në kokë e me qjakftohtësi, dhe, vetëm kur krerët të vinin aurë në qerre e të aëllonin prapa kraheve, vetëm atëherë t'u bihej në lule të ballit.

Të dy burrat u hëngrën një copë herë me fjalë, njëri matanë gardhit me feste të zezë, me kravatë, me kilota, me cifte në sup e me bastun në dorë dhe tjetri këtej, me këmbët zhytur në baltë e me shatë. U acaruan, vështronin vëngër dhe vlonin përbrenda nga urrejtja. Megjithatë, flisnin të përmbajtur.

... – Këtë kohë paske pritur zotrote, që të dilte Balli, prandaj i bëre bisht këshillit.

– Epo koha të mëson, o Murat. I duruari, i fituari. Murati fliste drejtpërdrejt dhe hapur. Dulejmani përdorte fjalë të zgjedhura, që ishin tërë shpoti. Po të dyve u dridheshin flegrat nga inati e zemërimi. – Dhe koha do ta tregoië kush lufton për Shqipëri e kush për të tjerët, – tha Dulejman Dusharaku.

– Akoma me këto profka merresh zotrote? Po këto i kam dëgjuar që vjet! Tamam kështu thonë dhe fashistët italianë.

... – Po ja, ta marrim më shtruar, – ngriti zërin Dulejman Dusharaku. – Kush i bëri qërmadhë ato pesë shtëpi e kush i vrau ata të mjerë dimrin që shkoi?

– Aeroplanët fashistë, e jo unë, – e ndërpreu Murati, duke shtrënuar bishtin e shatës aq fort, sa iu zbardhën noçkat e aishtërinjve dhe iu frynë damarët.

– E ç'fituam?! Asgjë!

– Pak të duket. Gjithë Shqipëria është hedhur në luftë e po i dërmon fashistët. Edhe në Maliskajën tonë: një kazermë e shkatërruar, gjithë ata robër, gjithë ato armë e plaçkë lufte. Pak, ë?

– Po yt bir, Syrjai, ndjesë pastë?!...

– Atë mos e zër në gojë! Mos e zër!

Në atë kohë se nga ia behu edhe Abedin Kalemi. Ai po vinte një mullar me bar pranë plevicës, buzë gardhit aë e ndante nga fainji. Kishte parë e dëgjuar çdo gjë dhe ndërhyri menjëherë:

– Po ndani çifligjet? Mirë bëni. Po halli është se Murati s'ka asajë, kurse zotrote, Dulejman, ke boll. Dë-qajoje moshatarin, se po të flet mirë, urtë e me mend. Sot, mbi të gjitha, është Shqipëria, Dulejman, e jo pasuria.

– Po unë. qafsha Garipin, në e kam me të keq. As që mendoj për pasurinë...

– Atëherë ktheja pushkën fashizmit, – e ndërpreu Abedin Kalemi, i qetë si gjithnjë. – Një kusht ka sot: lufta kundër zaptuesit.

– Po kështu do të bëhemi shkrumb e hi, more vëllëzër! Shkrumb e hi! Do të shuhemi nga faqja e dheut dhe s'do t'i dëgjohet më kurrë zëri Shqipërisë! S'do të ketë Shqipëri e shqiptarë po gërmadha e varreza! S'i bihet murit me kokë, o Murat, o Abedin! E ç'jemi ne përpara Italisë e Gjermanisë? Një hiç! Prandaj ta ndalim dorën sa nuk është vonë, t'u themi mjaft atyre që po na marrin në qafë dhe, kur të vijë koha, dimë ne si e hedhim në det Italinë.

Dulejman Dusharaku nuk i linte as Abedinin e as Muratin të flisnin. U tundte bastunin, shkumëzonte, i binte gardhit me arusht. Më në fund, Muratit i kërceu damari i trashë në lule të ballit.

– Këto janë shpifje e dredhira... Ti aenke i nëntëdhjetë e nëntë hileve, Dulejman Dusharaku! Mua s'më ke shok në këtë rrugë dhe çetën tënde degdise ku të duash. Unë s'të ndihmoj!

– Drejt, Murat! – tha qetë Abedini.

Dulejman Dusharaku buzëaeshi me diallëzi. Në bebëzat e qullura të syve i shkrepën shkëndija tërbimi.

– Sa për çetën, e rreaulloi vetë. As që kam fare nevojë nër ty e për këshillin tënd. E mbaj në konakët e mi. Nxënë ata edhe dy çeta. Jo nië. Ne do të zgjedh'm këshillin tonë. Po ja ku po të paralajmëroj se rruga jote të shpie në vëllavrasje.

– Ti po përcan Maliskaiën, Duleiman! – i tha Abedini, po Duleimani eci pa kthver kokën. Ai shkonte drejt ballistëve. aë hanin frutat ende të papjekura mirë.

Murat Bënca ishte turbulluar aq shumë, sa i preu me shatë katër-pesë bisacë zarzavatesh. Pastaj mendoi se nuk do të ishte keq të hvnte në shtëpi. Veshi çorapet e llastikat, mori pushkën dhe përatoi te dritaria nga dukeshin mirë ballistët. Ashtu bëri edhe Abedin Kalemi.

Për habinë e tyre, çeta nuk u shpërnda nëpër konakët. Nië orë më vonë, kur airi i mbrëmies u bë i brishtë, ajo u larava nga Maliskaja. Që atë natë dërqan Beiton për të lajmëruar Komandën e Vendit se nië çetë balliste u duk për herë të parë në fshat dhe se ishte bërë nië bisedë e papëlayeshme me Dulejman Dusharakun, i cili ishte he-

dhur përfundimisht me Ballin dhe do t'i hante telashe të mëdha Maliskajës. Para se të ndaheshin, plaku i Bënçajve pyeti:

– Eoo, ç'i thua kësaj, o Abedin?

– S'kemi ç'të bëjmë, o kryetar, – u përriaj sekretari.
– Partia na thotë që të nërhoiqemi t'i hedhim në luftë. Po erdhën mirë, po nuk erdhën, më qafë paçin veten. Po të pënjerit duhet t'i bëjmë me vete. Ata do të vijnë. Krerët, po nuk erdhën, më qafë paçin veten!

– Jo, more!

– Kështu është, Murat, si të them unë!

4

Plaku Xhemo vdiq papritur dhe i la djemtë në skamje e në grindje. I madhi përpiaei t'i afronte vëllezërit, po ata as emrin nuk donin t'ia dëqjonin njëri-tjetrit.

– Do të të bëj givq edhe ty, si xherahut! – i thoshte Vasfiu Sulejmanit. – Po lidhesh me Ballin. Turp të kesh! Ç'të duhet t'i shtrish dorën Duleiman Dusharakut? Nuk e sheh ç'po bën? Kërkon të të gënjejë me ca lekë të fëlliqur e me një qrusht miell.

– Je kaluar ti, vëlla. Vetë Ali, vetë kadi! S'të qajnë kalamajtë. Po mua së shpeiti më bëhen shtatë! Duan të hanë e të vishen! S'më del asaiëkundi dhe mos kujto se nuk më vjen turp, kur zgjat dorën për të lypur.

– Po jo të shitësh...

– Hait, mos më cai kokën! S'dua të t'i shoh sytë! U bëre ti të më mësosh! Ke vënë një kobure në brez e çoc të duket vetia!

Suleimanit i erreshin sytë, rrëmbente ç'të ajente dhe matej t'i binte të vëllait. Atëherë ndërhynte Dalipi e i këshillonte me zë të ulët:

– Po me ngadalë, more vëllezër, se s'keni nër të ndarë çiflliaiet! Ia, ta marrim shtruar. Ti, Vasfi, kot na përmend xherahun, se shtënia jonë as ka pasur, as ka sniunë. Ç'kujton ti, se bëhesh spiun po të marrësh borxh kur je keq?

– Bëhesh!

– Vasfi! Mbyll gojën të them, se jam vëllai më i madh! Jam në vend të babait tani! Dhe do të më dëgjosh se s'bën! Lëre Sulejmanin në hallin që e ka zënë; sa t'i rriten fëmija, pa edhe ai do të rregullohet. Nuk do të lypë tërë jetën. Ti je më i vogël. Ti duhet të na dëgjosh. Mos hap sherre, se u bëmë gazi i botës! Edhe ti, Sulejman, hë të keqen vëllai! Me urtësi zgjidhen këto punë, jo me hosten e me revole në dorë!

Pò të gjitha këshillat e tij i merrte era. Ata s'e dëgjonin, grindeshin, sa s'thereshin dhe, pastaj, nuk i flisnin njëri-tjetrit me ditë të tëra.

Në korrik ndodhën edhe dy ngjarje njëra pas tjetrës, që i ndanë vëllezërit përfundimisht. Ishin ngjarje shumë të papëlqyera, të hidhura, të pleksura me mjeshtëri nga armiqtë. Sulejmani po kthehej në Maliskajë me një mushkë të ngarkuar. Kishte qenë në qytetin e largët, që mbante dymbëdhjetë orë në këmbë. I lodhur nga rruga e gjatë, nuk i pa ata që ia prenë udhën në mes të një pylli të dendur me pisha. Ecte me kokën poshtë, duke menduar se edhe atë ditë e kishte nxjerrë nga halli Dulejman Dusharaku. Ai i kishte dhënë mushkën për të shkuar në qytet dhe po ai i kishte dhënë borxh një tufë me kartëmonedha.

– Kur të çlirojmë Shqipërinë, do të të fal një tufë me dhen dhe arën në mes të korijes! Udhë të mbarë dhe bëju të fala andej nga shtëpia e krushkut. U thuaj që Hysen Hyseni është mirë me shëndet! – e porositi Dulejman Dusharaku, duke i dhënë Sulejmanit të gjitha ç'i kishte kërkuar.

Tani ai e kishte bërë pazarin dhe mendohej sa para kishte harxhuar për ushqimet e veshmbathjet e sa i kishin mbetur në kuletë.

«Shumë para, – thoshte me vete. – Është shtrenjtuar jeta. S'ka duk leku fare. Për një çikë pëlhurë të të zhvatin kështu? Po gjene mirë, o Mahmudi. Ç'më kërkove, ta bleva! Do të gëzohesh, moj e shkretë, se do të kesh me se ta mbështjellësh lyrekun.»

Ai e donte shumë të shoqen, me një dashuri të heshtur e të thellë. Mahmudia e kishte shpirtin të pastër, ishte e

urtë, punëtore dhe e bukur. Ia dinte huqet mirë dhe kurrë nuk i jepte shkas që ai të rrëmbehej, sa të ngrinte dorën kundër saj. Përkundrazi, me veprimet e matura dhe me ato që i thoshte, e zbuste shpirtin e tij të trazuar. I kishte falur gjashtë fëmijë dhe po i përgatiste të shtatin, duke ia mëkëmbur të gjithë, ashtu me mundime e me skamje të madhe. I vetmi argëtim dhe e vetmja kënaqësi për atë familje të varfër, ishin ata fëmijë veshur dosido, me fytyra të hequra e të rraskapitura. Babai kishte menduar edhe për ta kësaj radhe. Të rriturve u kishte blerë nga një palë opinga llastiku, që t'i kishin për dimër, më të vegjëleve u kishte marrë një grusht me sheqerka. Do të gëzoheshin të zinjte, se s'kishin parë sheqerka me sy që kur kishin lindur.

«E duruar je, o Mahmudi. U ke bërë ballë si trimëreshë sëmundjeve të tyre, urisë, dimrit dhe luftës.»

Këto mendonte, kur u gjend përpara pesë njerëzve të armatosur, me yjet e partizanëve në kapele.

— Vdekje fashizmit, shokë! — i përshëndeti me grusht, i gëzuar që mund të pinte një cigare duhan e të bënte një copë herë muhabet me partizanët.

— Nga vjen? — e pyeti njëri prej tyre, që ishte i parruar prej kohësh dhe kishte një mjekër pis të zezë.

— Nga qyteti.

— Ç'kemi andej?

— Fashistë dhe shtrenjtësi të madhe.

— Po si të quajnë?

— Sulejman Xhemollari.

— Nga je ti? Nga Maliskaja?

— E, a mos qofsha.

— Po në atë mushkë ç'ke ngarkuar?

— Ca gjëra të vogla për shtëpi. Mushkën ia kam marrë një miku. E njihni Dulejman Dusharakun? Jo? Është burrë i mirë, bën sevape për fukaranë.

Ata të pesë u panë sy në sy dhe vështrimet e tyre nuk i pëlqyen Sulejmanit. E nuhati të keqen, po me vonesë. Dëgjoi krismën e sigurecave dhe mallkoi veten që s'kishte me vete asnjëlloj arme, as thikë.

Ai me mjekër të parruar i tha:

– Na fal, po mushkën do të ta marrim, se kemi nevojë të madhe.

– Si do të ma merrni? S'është imja...

– Edhe ato që ke mbi samar do të t'i marrim.

– Po unë s'jam tradhtar...

– S'të tha njeri që je tradhtar, po ballist edhe mund të jesh. Partizanët janë në hall. Na duhen hajvanë, na duhen ushqime, veshmbathje. Na duhen edhe para. A ke para me vete?

Nuk pritën që Sulejmani të fliste. I futën duart nëpër xhepa dhe ia rrëmbyen kuletën.

– Po daleni, more shokë, ç'bëni kështu? Unë jam fukara njeri. Të tëra këto i kam borxh. Kam një karvan me fëmijë.

– I k tani, se do ta hash edhe ndonjë plumb! Të ardhka keq për mallin e s'të vjen keq për partizanët, që po bëhen copë maleve. Oj, edhe na gënjen. Na thotë se s'qenka mushka e tij!

– Për perëndi në ju gënjej!

– Hajt, mbytu me gjithë perëndinë tënde!

– Për ideal, shokë! Për këtë qiell...

– Aq më mirë atëherë. Ti i pari duhet të na ndihmosh!

Ata ikën dhe Sulejmani e kuptoi që kjo ishte një arabitje në mes të ditës. Iu kuitua mbledhja për zaje-dhjen e këshillit, kur kishte kërkuar armë. «E përse? – mendoi. – Për t'u bashkuar me këta grabitaqarë, hajdutë e plaçkitës? E di, janë gjakosur me italianët, por edhe të zhvatkan në mes të pyllit. Ç'më gjeti! Ç'më gjeti! Po halli i mushkës.»

Ndjeu në shpirt një ftohtësirë ndaj partizanëve dhe ndaj gjithçkaje. «Dhe ai Vasfiu im kërkon të më nxjerrë në aiq mua, – mendoi. – Ja kujt duhet t'u bësh gjyq, o Vasfi!» – gati sa nuk thirri me zë dhe filloi të nxitonte që të arrinte sa më parë në shtëpi, si çdo njeri që e plaçkitin dhe e lënë me gisht në gojë.

Lajmi u përhap menjëherë dhe në zemrat e disa maliskajasve fryu një thëllim i ftohtë dyshimi. Dulejman Dusharaku u pikëllua në sy të Sulejmanit:

– Po si kështu, more bir, të plaçkitën, ë!... Edhe mushkën ta morën? Kaq të poshtër të jenë, xhanëm! Bën vaki, bën vaki! Gjetkë kanë bërë edhe gjëra më të mëdha. Thuaj shyqyr që shpëtove kokën, pa për mushkën hiç mos u bëj merak! Ja, pra, doli fjala ime, e sheh? O po ky millet do shkuar në hu!

– Unë s'di me se të ta shpërblej këtë mirësi, – i tha Sulejmani i dëshpëruar në kulm.

– S'ka gjë, Sulejman, s'ka gjë. Ti eja me Ballin, pa të tëra rregullohen.

– S'kam përse të mos vij, gjersa lufton për Shqipëri.

– Ashtu, bir, të lumtë. Mbushja mendjen edhe Dalipit, edhe Vasfiut.

– Dalipi edhe bindet, po Vasfiu është i krisur.

Kur e mori vesh lajmin e grabitjes, Murat Bënça nuk e besoi dhe tha me vete: «Sulejmani, o ka parë ndonjë ëndërr, o ka lajthitur, se ashtu është ai, gjysmë i marrë, gjersa ka rrahur edhe të atin.»

Po, kur bisedoi kokë më kokë me Sulejmanin, u bind që ngjarja kishte ndodhur vërtet. U mblodh këshilli, u vu në dijeni Komanda e Vendit, e thirrën edhe Sulejmanin në Komandë:

– Mos të kanë bërë sytë, more shok? Mos vuan nga ndonjë sëmundje? Mos ngrihesh natën nëpër ajmë?

– Unë s'marr vesh nga ato që thoni ju. Unë pashë pesë partizanë me yll në kapele. Njëri ishte me mjekër pis të zezë... Një tjetër ishte, ja, kështu si unë.

– Ata nuk mund të jenë partizanë. Partizanët nuk plaçkitin. Nuk janë partizanë, se ne, edhe grabitjen më të vogël, e dënojmë rëndë, bile edhe me pushkatim, – u munduan ta bindnin në Komandën e Vendit.

«S'qenkan partizanë, po ç'janë atëherë?!» – i thërriste një zë përbrenda Sulejmanit. Ishte në mëdyshje dhe s'dinte nga t'ia mbante. Edhe besonte edhe nuk besonte, po, sido që të ishte, i qe thyer diçka përbrenda.

Pastaj ndodhi ngjarja e dytë, e tmerrshme, që e lidhi përfundimisht me Ballin Kombëtar. Kjo ishte rruga qorre, prej së cilës Sulejmani mund të dilte vetëm me dhimbje të mëdha shpirtërore.

Nuk kishin kaluar veçse katër ditë, kur një natë dikush trokiti në kasollen e Sulejmanit.

– Kush është? – pyeti Mahmudia, që kishte vënë fëmijët për të fjetur dhe po bëhej gati edhe vetë për të rënë në dyshek.

– Hape! – u dëgjua një zë burri. – Jemi partizanë.

– Po s'e kam Sulejmanin këtu.

– S'ka gjë, Mahmudi. Ne pak do të rrimë dhe do të ikim.

Gruaja ngurroi nja dy minuta. Ata e thirrën përsëri me emër dhe atëhere ndezi kandilin dhe e hapi derën.

Ishin pesë veta me yje në kapele. Hynë rrëmbimthi dhe kërkuan diçka për të ngrënë. Mahmudia shkoi në magjëri dhe ata dëgjuan zhurmën e lugëve e të sahanëve. I hodhën një vështrim dhomës së varfër, në tavanin e së cilës ishin varur vargje me qepë e pipërka. Në një qoshe flinin një grumbull kalamajsh gati lakuriq, se nata e korrikut ishte e ngrohtë. Mahmudia u kthye pas pak dhe u lëshoi përpara ushqime. Pastaj, në heshtje, mbuloi fëmijët me një shkorsë.

– Ku është Sulejmani? – pyeti njëri prej tyre.

– Nuk e di. Ai nuk më tregon kurrë se ku vete. Me siguri me shokët tuaj do të jetë, – u përgjigj Mahmudia, me përlësi, pa i vështruar në sy.

– Ishte me ne. Tashti është bërë kundër nesh, por do ta pësojë, – tha ai me mjekrën e parruar dhe e përcollti gruan me sy të ndezur nga epshi.

– Kishte të drejtë ai. Qenka alamet femre, tërë vithe e gjoks...

– Kujdes, o babam, – e këshilloi njëri nga shokët.

– Më thonë Telat Toska mua. Ju prisni radhën! – dhe u shkeli syrin.

– Eshtë malësore, ajo, Telat...

– E, ore, e! S'i ha macja cironkat! – tha mjekroshi, fshiu buzët me pëllëmbë, përplasi gjuhën pas qiellzës dhe shkundi shpatullat.

Mahmudia diçka po rregullonte përkulur mbi vatër dhe nuk e pa atë që hyri si hije. Po shpejt ndjeu në bel duart e tij të forta. Ai ia tha troç se ishte e bukur dhe dëshironte

të flinte atë natë me të. Përjashta lehnin qentë dhe Mahmudisë iu kujua që nuk e kishte lëshuar qenin e vet.

— Ç'bën kështu, o i poshtër! — klithi ajo dhe rrëmbeu nga vatra një hu të ndezur.

Telat Toska e lëshoi menjëherë dhe u zbraps për t'u mbrojtur. Mahmudia i qëndroi ballë për ballë, me hurin që lëshonte flakë e tym, gati për ta qëlluar.

— Jashtë, zuzar! — dhe e nxori në oborr. Aty lëshoi qenin e egër që hungëroi si bishë. Me siguri kafsha kishte çakërritur sytë e shtrembër dhe i kishte nxjerrë dhëmbët e fortë, po nuk dukej, se ishte errësirë. Atëherë dolën edhe ata katër të tjerët, me armët ngrehur, të hutuar e të trembur nga klithmat e gruas.

— Qërohuni, o të pashtër! Si s'keni cipë! Dhe i thoni vetes partizanë! Ah! Kur s'është Sulejmani këtu! — thërriste Mahmudia e vendosur për të mbrojtur nderin gjer në fund, duke i ndjekur nëpër oborr, ndërsa ata s'dinin si të mbroheshin. Edhe qeni kishte filluar t'u hidhej nëpër këmbë. Mund të qëllonin, po s'dihej ç'ndodhte më tej. Dikush lëshoi një zë nga larg:

— Ç'ka ndodhur? Përse ziheni?

Atëherë ata ua mbathën këmbëve nëpër errësirë, të ndjekur nga qeni që lehte me tërbim...

Mahmudia e tronditur i vuri llozin portës, hodhi drurin e ndezur në oborr dhe shkoi te fëmijët. I puti e i lëdhatoi duke u dredhur nga gjëma që mund të kishte ndodhur. Atje sa s'i pushoi zemra: mendoi se ç'do të bënte Sulejmani, kur të kthehej e të merrte vesh ç'turp i kishte ndodhur asaj me ata pesë partizanë. Me fëmijët në gji, ia plasi të qarit me lot të mëdhenj e të turbullt. Më të rriturit u përmendën nga ngashërimet e saj dhe e pyetën:

— Ç'ke, nënë? Përse qan!

— Flini pëllumbat e mi! Flini! Nëna s'ka gjë!

Me sy të enjtur nga lotët e gjeti të nesërmen Sulejmani, që u kthye nga stani, ku kulloste tufat e dhenve të Dulejman Dusharakut. Mahmudia nuk u tremb, se nuk ishte frikacake dhe, me mbytkë në fyt, ia tregoi fill e për pe gjithë ngjarjen, pa i fshehur asgjë. Sulejmani u

zverdh dhe sytë e errësuar i lëshuan shkëndija prej inatit e zemërimit. Nuk i tha gjë, se e dinte që Mahmudia ishte e ndershme dhe nuk e turpëronte, po u nxeh aq shumë, sa iu mblodh një lëmsh në grykë, dhoma iu rrotullua, toka iu bë e ujshme dhe iu përzie gjithçka. Një kohë të gjatë foli me vete përçart, si ata njerëzit që janë në hallë të madh dhe e humbin toruan. Bënte ca lëvizje të çuditshme të duarve e të buzëve, fytyra e bukur u prish dhe dhëmbët i kërcisnin sikur çante arra. Pas pak filloi të ulërinte, duke ardhur vërdallë për të gjetur diçka që ta bënte copë-copë. Po nuk shihte nga sytë asgjë. Mahmudia e dëgjonte e hutuar, e topitur dhe nuk kuptonte gjë prej gjëje nga ato që thoshte ai.

Me shfrime të tilla që, zakonisht, i nxjerr një njeri që ka në shpirt një turbullirë të madhe, doli nga kasollja si furtunë. Atë çast, po ta shihnin vëllezërit, fqinjët dhe ata që e njihnin, do të mendonin patjetër se Sulejman Xhemollari ishte çmendur.

E gjeti Murat Bënçën në oborr, tek mprichte draprin me grijë. Dielli binte pjerrtazi dhe drapri shkëlqente aq shumë, sa të vriste sytë. Me ta parë, Murati u ngrit instinktivisht si ndonjë i ri. Ai e kuptoi menjëherë nga fytyra e shprishur se Sulejmanit do t'i kishte ndodhur ndonjë gjëmë e madhe.

«Vdekje, – mendoi. – Ndonjë nga fëmijët... ose Vasfiu! Mos ka vrarë Vasfiun ky i marrë?!»

Po, kur Sulejmani ia tregoi me një frymë ç'i kishte ndodhur Mahmudisë me ca «partizanë», iu duk se gjëma ishte më e madhe dhe më e rëndë se vdekja. U bë sterrë në fytyrë dhe rënkoi. Lëvizi dorën me nervozizëm dhe drapri reflektoi një dritë verbuese. Dësh preu gishtërinjtë me të.

– Të kam pasur si baba, – i tha shpejt Sulejmani, duke iu marrë fryma. – Të kam dëgjuar e të kam rënë pas, se më je dukur trim, i ndershëm, i drejtë dhe i mençur. Po tani, ja ku po ta them, jo vetëm që s'vij më me këshillin, jo vetëm që do të shkoj me Ballin, por edhe do të luftoj kundër atyre të tuve, që s'janë gjë tjetër veçse ca hajdutë e, me nder, gjyvende.

Murat Bënça e la të zbrazej gjer në fund, pa e ndërprerë, se e ndjeu që, po të ndodhte një turp i tillë në familjen e Bënçajve, ashtu do të vepronte edhe ai dhe ashtu do të fliste, rëndë e shturur. Po ai ishte i bindur dhe i sigurt se ata të pesë nuk ishin partizanë. Partizanët ai i kishte njohur prej kohësh, i dinte ç'bij nënash ishin e çfarë ndershmërie kishin. Ua kishte hapur shtëpinë kat e kat, duke filluar që nga Behar Jata, kishte ngrënë me ta dhe kishte luftuar së bashku me ta. Ata bënë një luftë të shenjtë dhe s'kursenin as jetën për Shqipërinë. «Nuk janë të tillë partizanët, jo, Sulejman! Ata të pesë që të kanë rënë më qafë ty, janë me siguri ndonjë bandë hajdutësh e imoralësh, po kurrë partizanë, kurrë! Mos i ngatërro ata horra të ndyrë me bijtë e Shqipërisë që kanë mbushur malet.»

Mezi ia gjeti anën bisedës. Më në fund i tha me zë të rëndë, që shprehte dhimbje:

— O Sulejman! Ky është një hall i madh dhe ke të drejtë të tërbohesh! Po ja ku po ta thotë Murati ty, mblidh mendjen, se ata s'janë partizanë.

— Janë me yll në kapele. E thonë me gojën plot që janë partizanë. Është po ai mjekroshi që më plaçkiti në pyll. Nuk dua të dëgjoj më për ta. Këtë turp të madh do të ma lajnë vetëm me gjak! — tha Sulejmani, nxori shkumë nga goja dhe u largua linkthi, duke tundur krahet e fuqishëm.

Në shtëpi vëllezërit desh u vranë. Dy më të mëdhenjtë u vunë njësh kundër Vasfiut që thërriste:

— Mos shkoni me Ballin, se ata të pesë kam për t'i gjetur unë me njësitin! Unë do t'ua bëj gjyqin dhe me dorën time do t'i pushkatoj.

— Si do të vrasësh shokët e tu! — i thërriste Dalipi, që ishte nxehur aq shumë për herë të parë në jetë.

— S'janë shokët e mi, po të atyre ku shkoni ju! Mosni, o vëllezër, se e përçatë shtëpinë dhe fshatin. Dhe përçarja sjell gjak, vëllavrasje...

— Pse? Pushkën do të përdorësh ti kundër nesh?

— Po janë vrarë, more, edhe babai me djalin, edhe vëllai me vëllanë, se është luftë e madhe, e shenjtë. Kush

shkon kundër popullit e Partisë sonë, mbaron si qen! Ja, tani e kanë radhën ata të pesë!

U vranë e shkuan, po të mos kishin ndërhyrë atë çast fqiniët që mbërritën të alarmuar dhe më në fund i ndanë...

Pas disa ditësh u mor vesh e vërteta. Behar Jata i dërqoi celulës së Partisë dhe këshillit nacionalçlirimtar të Maliskajës një letër të gjatë, ku shkruante se fashistët dhe ballistët, për të marrë nëpër këmbë ndershmërinë dhe moralin e lartë të partizanëve dhe për t'i amiqësuar ata me fshatarët, kishin krijuar tek-tuk ndonjë bandë kusaresh e kriminelësh, të cilët plaçkisnin, çnderonin, bile, edhe vrisnin në emër të «çetave partizane». «Andej nga anët tuaja, — shkruante Behar Jata, — vepron një bandë e tillë. Në krye kanë njëfarë Telat Toska. Ata e plaçkitën Sulejman Xhemollarin dhe po ata donin t'i bënin gjëmën së shoqes. Mbajnë në kapele yllin partizan me qëllim mashtrimi, që t'i bëjnë njerëzit të besojnë se me të vërtetë janë partizanë. Njërin prej tyre e vramë në një përpjekje. Një tjetër e zumë të gjallë, të plagosur rëndë dhe, para se të vdiste, na tregoi diçka për krimet e Telat Toskës.» Më në fund, Behari porosiste celulën dhe këshilltarët që të merrnin masa të forta, të sqaronin popullin dhe me çdo kusht ta asgjësonin bandën, duke i zënë të gjallë ose duke i varur në vend!

Gjëja e parë që menduan të bënin komunistët e këshilltarët e fshatit, ishte të sqaronin me letër në dorë vetë Sulejmanin. Që atë çast u nisën Murat Bënça e Abedin Kalemi. Po nuk i gjetën në shtëpi as Sulejmanin, as të vëllanë, Dalipin. Ata kishin shkuar me çetën balliste që komandohej nga Hysen Hyseni.

— Do të ngordhin si qenat! — tha Vasfiu i zemëruar.

— Mos fol ashtu ti, Vasfi! Mos u rrëmbe, more djalë!

— e këshilloi me të mirë Abedin Kalemi. — Ata s'kanë faj!

— Si?! S'qenka faj të vesh me çetën e Ballit?!

— U gënjyen! U mashtruan!

— E pastaj? — pyeti Vasfiu i bërë tym.

Po sekretari i celulës i foli përsëri me të mirë:

— Lajmëro Mitro Gurin, mblidhni njësitin dhe vërjuani

pas bandës së kriminelëve! Këtë të bësh ti! Kjo është punë me mend! Me vëllezërit e tu merremi ne.

Dhe ashtu bënë. Njësitë, ditë e natë, ndiqte gjurmët e fshehta të tre kriminelëve me «yje» në kapele.

5

Bënçajt i mblidhte vetëm nata. Tërë ditën e ditës merreshin me punët e shumta që kishte hapur behari. Duheshin prashitur misri. Duheshin ujitur perimet e pemët e kopshtit. Duheshin mprehur drapërinjtë, se gruri ishte më të pjekur e së shpejti do të fillonte korja. Duheshin mprehur gërsërët e të fillonte qethja e dhenve. Dhe kështu, që pa dalë dielli e gjersa perëndonte, Bënçajt bëheshin qull në djersë, këputeshin nga lodhja dhe vetëm nata i mblidhte. Po edhe ajo shpeshherë ishte e ngarkuar me punët e mëdha të luftës. Partizanët ishin shtuar shumë, çetat ishin bërë batalione dhe flitej se, së shpejti, do të themelohej edhe brigada partizane. Bënçajt zgjoheshin, hynin e dilnin me kandilë e me pisha të ndezura, largoheshin për dy-tri ditë, se nga venin nëpër mbledhjet e ndryshme të krahinës dhe, sa ktheheshin, i viheshin punës me gjongël, që të arrinin kohën e humbur. Si hanin darkën e thjeshtë, zakonisht bukë me fasule, me gjizë e qepë ose përsesh me dhallë, bënin një copë herë muhabet për punët e nesërme dhe për luftën, vinin veshin se mos vinin korrierët a luftëtarët dhe dremisnin pranë vatrës, duke prehur gjymtyrët e lodhura.

— Si e bënë kështu edhe ata ditëzinj vëllezër! — tha papritur Rukia, që i vetëtinin shtizat nëpër gishtërinjtë. — U ndanë fare dhe prite kur të vrasin njëri-tjetrin.

Të gjithë e kuptuan për cilët vëllezër e kishte fjalën Rukia.

— S'kan faj ata, jo. I ka tjetërkush! — tha Murat Bënça duke hapur gojën përgjumësh. — A i shtruat dyshëkët? Se na i mbylli sytë, i uruari!

— Po përse nuk i thoni atij që i paska fajet t'i lërë rehat? A shkohet jeta pa vëllazëri? — pyeti Rukia e menduar dhe u hodhi një vështrim Farudinit e Samiut, që bisedonin me zë të ulët. «Ja sa mirë, — mendoj për djemtë e vet, — lënë kokën për njëri-tjetrin. Kurse Xhemollarëve u hyri grindje, me të mbyllur sytë i ziu Xhemo! Ah, po babai është shtylla e shtëpisë! Vetëm ai i bën zap djemtë!»

Nuset bënë punët e fundit të natës. Fatimja lante enët, Shirini zinte brumë, që ta kishte gati në mëngjes. Atyre u vinte keq veçanërisht për Mahmudinë.

— Është shtatëzënë, e shkreta, në të tetin. Ma tregoi vetë, — tha Fatimja, duke psherëtirë.

— Me ato që i ngjanë, ka rrezik ta dështojë! — tha Shirini edhe ajo me të psherëtirë.

Murati shkoi për të fjetur në dhomë me kalamajtë. U ngritën edhe Farudini me Samiun dhe u bënë zë grave të mos vonoheshin, se punët e shtëpisë s'kishin të mbaruar. Rukia mbuloi zjarrin me hi dhe i tha Shpresës, që pas-tronte pushkën e Muratit:

— Lëre atë dyfek, o bijë, se do të na bësh ndonjë të pabërë. Shko fli!

Po atë çast trokiti dera dhe hynë katër djem të terrenit, dy prej të cilëve ishin plagosur lehtë në këmbë. Bënçajt u kthyen përsëri në dhomën e zjarrit, rregulluan të plagosurit, u dhanë përshesh me qumësht dhie të freskët, u shtruan dyshekët. Murati nuk i kishte parë ndonjëherë ata djem, po të gjithë ata që vinin në shtëpi të tij, ai i quante si bijtë e vet. I kishte nisur Behar Jata me porosi që të plagosurit të dërgoheshin menjëherë në spitalin partizan. Farudini e Samiu bënë gati mushkat, Shpresa i bëri zë Bejtos dhe të plagosurit u nisën që atë natë.

— Ku u plagosën këta djem? — pyeti Murati.

— Me sa duket, italianët po përatisin ndonjë operacion, — shpjegoi njëri prej tyre. — Hynë papritur në një fshat, ku ishin të dy shokët tanë dhe desh i zunë të gjallë. I mbrojtën fshatarët dhe u shpëtuan jetën. Këtu te ju na ka dërguar shoku Behar. Do të qëndrojmë disa ditë, gjersa të vijë edhe ai.

Pastaj biseduan për çetën balliste të Hysen Hysenit dhe

për qëndrimin e Dulejman Dusharakut. Sipas tyre, Murat Bënça kishte vepruar drejt e me mend në kokë, meqë ishte ballafaqimi i parë. Biseduan edhe për djemtë e Xhemolla-rëve dhe për bandën e kriminelëve.

– Njësiti ynë po i ndjek me Mitro Gurin në krye. Do ta lënë kokën, do ta lënë, – tha Murat Bënça.

Djemtë e terrenit thanë se kishin ardhur për punë, për të sqaruar popullin. Njëri do të merrej me rininë, prandaj i duhej patjetër Kadri Kanani që përgjigjej për të. Tjetri kishte porosi të veçantë nga Behari që të shtrohej në muhabet serioz me Dulejman Dusharakun e me Nezir Topallin, se ata e dridhnin bishtin, mund të përçanin fshatin dhe të dëmtonin punën e mirë të këshillit të Maliskajës.

– Mirë, të gjitha këto do të bëhen. Po tani merrni një sy gjumë, se nata është e shkurtër dhe po gdhihet, – u tha Murati.

Vërtet po gdhihej. Këndonin gjelat. Djemtë u shtrinë në dyshek, kurse Murati doli në oborr, se po e thërrisnin.

– Kush është? – pyeti.

– Hape! Jam unë, Sulejmani.

– Çfarë do, more Sulejman?

Muratit iu drodh zëri nga gëzimi. «Erdhi, – tha me vete, – erdhi! Sikur e dija që do të vinte.» Dhe hapi derën.

Drita e pishës, që mbante në dorë, i ra Sulejmanit në fytyrë. Murat Bënça u step i vrenjtur. I porsaardhuri ishte i armatosur dhe në krye të festes së bardhë i dukej shqiponja e madhe.

– Si kështu? – pyeti sikur s'dinte gjë. – U bëre ballist?

– S'kam kohë të të jap shpjegime. Kam ardhur për punë të ngutshme, – tha Sulejmani pakëz i turbulluar. – Atë që ta kam thënë, e bëra. Në fund të fundit, e sheh vetë. U shkrova ballist.

– Po përse, more Sulejman? Ti sikur ishte me Partinë?! Ti sikur ia ke dhënë fjalën këshillit?! Ama, ç'burrë! Shkon nga të fryjë era. Po të kanë gënjyer, more Sulejman.

Murati e merrte me të mirë. Në zërin e tij ndiheshin

tinguj dashmirë, si prej babai. Po tjetri s'përkulej në mendimin e vet:

– Nuk më kanë gënjyer. S'më gënjen dot njeri mua. As mua, as tim vëlla.

– Pse? Edhe Dalipi u bë me Ballin? – bëri sikur u çudit përsëri Murati.

– Jemi vëllezër. S'ndahet vëllai nga vëllai, se e çan ujku...

– Po ti je ndarë me Vasfiun.

– Atë nuk e kam vëlla, – tha i vendosur Sulejmani.

– Medet! – ia bëri Murat Bënça me keqardhje, po edhe me zemërim të përmbajtur.

Sulejmani nuk e shihte në sy. Thoshte i zymtë:

– Ato që më punuan partizanët, s'ka zot që i duron...

– Nuk t'i punuan partizanët, po fashistët e ballistët. Është një bandë që ka mbetur me tre veta, se dy e gjetën vendin. Edhe ata të tre, atë mjekroshin që quhet Telat Toska, ne do t'i zëmë e do t'i varim për krimet që kanë bërë. Të kam ardhur në shtëpi me gjithë Abedin Kalemin, po s'të kam gjetur. S'e kam as letrën me vete, se e mban sekretari i këshillit. Ta lexosh që të bindesh, more...

– Nuk më duhen këto. S'u besoj më fjalëve.

– Po janë të vërteta, more djalë. Thirri mendjes! Jak në vete! Thuaj edhe Dalipit e kthehuni në shtëpi...

– Ç'bëjmë ne, e dimë vetë. Është puna jonë.

– Po ç'bëni, more të mjerë?! – tha me dëshpërim Murati. – Keni edhe një karvan fëmijë. Ti ke edhe atë të zezën Mahmudi me barkun gjer te goja. Kush do t'ju ushqejë, more derëzinj?!

– Balli Kombëtar, – u përgjigj Sulejmani me bindje. – Kur të çlirohet Shqipëria, do të më japin tokë e bagëti. Që tani ma kanë taksur arën në mes të korijes dhe tufën e dhenve. Të mos ishte Dulejman Dusharaku, unë do të kisha ngordhur me kohë.

Sulejmani fliste shumë dhe nuk i dëgjonte këshillat e Murat Bënçës, që ishte nxehur e sikur s'e mbanin këmbët. I përplaste mbi gurët e kalldrëmit dhe fiiste me zë të lartë, duke sharë e mallkuar Ballin Kombëtar, që i gënjente njerëzit me lajka e me profka.

– Çfarë?!... Çfarë the?! – pyeti duke zgjatur qafën.

– Këtë porosi kam. Komunistët që ke brenda të largo hen nga Maliskaja një orë e më parë, se ata janë pa cipë, duan të na plaçkitin, të na çnderojnë e t'i vënë zjarrin fshatit...

– Çfarë?!... Çfarë?!... – thërriste Murat Bënça me qafën e tendosur, sikur të ishte shurdhuar.

– Kam porosi nga komandanti Hysen Hyseni të të them që komunistët të ikin menjëherë, përndryshe Balli s'ka asnjë përgjegjësi për atë që mund të ndodhë. Çeta ka rrethuar fshatin dhe, në qoftë se nuk do të ikin, do të hapë zjarr mbi ta dhe se çfarë mund të ndodhë atëherë, një përëndi e di.

– A, kështu qenka puna! – tha Murati me ironi. – Po na kërcënoka Balli. Po i vë thikat majë më majë! Kërkon vëllavrasje!... Epo mirë... Dëgjo këtu!

Murati mendoi ta shante keq e ta çarmatoste Sulejmanin. Po me se? Armët ishin brenda, të varura në mur. Pastaj e dinte që bashkëfshatari ishte i gënjyer.

– Dëgjo këtu, shko dhe i thuaj Hysen Hysenit të bëjë si të ketë qejf. Po të dojë, le të hapë zjarr. Mural Bënça nuk i përzë komunistët nga shtëpia. I mbron me kokën e vet e të fëmijëve të vet. Ndryshe, i thuaj, bën tradhti. E more vesh?

– Po, – tha Sulejmani, i bindur që më parë se këtë përgjigje do të merrte.

– Ik tani! S'kam më. Por, po të ndodhë gjë, vetëm për ty do të më vijë keq, se do të shkosh për dhjamë qeni. Sulejmani u gëlltit.

– Ik! Ç'pret! – i thirri Murati.

U gëlltit përsëri e tha:

– Kam edhe një porosi të fundit nga Dulejman Dusharaku. Ma tha mënjane, në vesh. «Po u bëre me Ballin Kombëtar, do të të japin menjëherë gradën kapiten, dy rroga të mira si kapar dhe shpërblime të ndryshme...»

– Ik, mbytu, se të lashë top në vend! – u shau Murati, duke kërcitur dhëmbët. Ngriti pishën e ndezur, e flaku në mes të oborrit dhe shtoi me përbuzje e më

zemërim të madh: – Nuk luftojmë për grada e shpërblime, more tutkun, po për lirinë e mëmëdheut.

Sulejmani iku. Atëherë Murati pa qiellin me yj të rra-liur e me hënën e plotë, të bardhë qumësht. Së shpejti do të dilte dielli dhe do ta thante vesën. Ishte ende mu-gëtirë, po çdo gjë dallohej gjer përposh lumenjve, ujërat e të cilëve fështërinin butë. Koka e Malit Shqiponjë dukej gjithnjë sikur kishte ngulur sqepin në qiell. Ajo priste e para rrezet e diellit dhe lajmëronte agimin, që vonohej gjatë gjersa binte greminave e honeve. Në ajër nuk sillej asgjë, veç paralajmërimit se dita do të ishte e nxehët. Murati shoi pishën që lëshonte tym dhe i zgjoi të gjithë, Bënçajt e djemtë e terrenit.

6

Pas pak, Murati, Farudini, Samiu dhe dy djemtë e tërrenit zunë dritaret e shtëpisë me pushkët ngrehur. Fëmijët dhe gratë e tronditura zbritën në katua duke mallkuar, pa arritur të ngrinin shtrojat.

– Po nuk goditën ata, ne nuk duhet t'i qëllojmë, – tha njëri nga djemtë e terrenit. – Apo jo, shoku kryetar?

– Mirë, – u përgjigj Murat Bënça, duke dëgjuar qenin e vet që lehu sikur ra në gjah. Nga lehja e tërbuar e kuptoi se ballistët po i afroreshin shtëpisë tinëzisht, si hajdutë. Ishte tërë sy e veshë dhe nuk i shpëtonte as gurgullima e vijës së ujit, që rrëshqiste mes barishteve të kopshtit. Papritur një zë çau mugun, po fjalët nuk i kuptuan, se nuk vinin të qarta. Murati nxori kryet nga dritarja dhe ngriti veshët. Nga zhurmat e lehta të hapave dhe nga rrokullisja e gurëve, e kuptonte mirë se në ç'monopat ecnin ata, në ç'kryqëzim udhështash ndaheshin në formacion luftimi, në ç'shteg do të zinin pritrat dhe ku do të qëndronte Hysen Hyseni dhe Dulejman Dusharaku, në qoftë se do të ishte me të.

«Me siguri, – mendoj, – shtabi do të rrijë prapa shkëmbit, ku s'e ha plumbi, do të presin të krekosur komunistët që t'u dorëzojnë armët dhe mua do të më thonë: «Me ty, Murat, s'kemi gjë.» Po nuk e dinë ata që edhe unë jam anëtar i Partisë Komuniste? Ç'hajvanë njerëz!»

Zgjati qafën dhe pa një ballist të gjatë, me pak kurriz, që i kishte qëndruar përkarshi mu në grykë të pushkës.

«Mirë, – tha me vete i gëzuar. – Paskeni edhe Garipin. Shumë mirë. Po bën ai për luftë, more edepsëzë? Shih si rri, guaku! Hajde teveqel, hajde!»

Djemtë diçka thoshin midis tyre, po ai ishte zënë me mendimet e veta dhe nuk i dëgjonte.

«Ti më urren, Hysen Hyseni, edhe ti Dulejman makuti, se s'jam në një mendje me ju dhe më përbuzni, se jam i varfër e s'ju nënshtrohem. Po, sidoqoftë, jam më i fortë dhe zemrën e kam në kraharor, kurse ju e shkëlni me çizmet fashiste. Ptu, jezitër! Pëhra!»

Kryetarit ia preu mendimet një zë i fortë:

– O Murat Bënça! Nxirri komunistët!

Muratit i krisi diçka në kraharor.

– Po daleni, more burra, ta pleqësojmë njëherë, – u thirri nga dritarja.

– S'ka ç'të pleqësosh më. Një rrugë ka.

Muratit i vinte të pëlciste nga inati.

– Po mirë, ja dolën. Ç'do t'u bëni?

– Asgjë. Vetëm të ikin nga Maliskaja.

– A do ta mbani fjalën që s'do t'u bëni ndonjë të pabërë? – i pyeti Murati, që ndientë t'i shkallmohej gjoksi.

Këtë herë iu përgjigj Dulejman Dusharaku, të cilin e njohu nga zëri. Në tingujt e tij kishte gëzim e mburrje:

– Me besa besë, Murat!

Murati ndjeu një peshë të rëndë në shpirt.

– Jam në hall se mos m'i prishni! Ku të mbytem unë pastaj?

– Mos ki merak, Murat! Jam unë Dulejmani që të flas.

– Epo u bëftë! Le të vijë njëri nga ju t'i marrë!

– Po të dërgoi Garipin. Ke besim te Garipi im?

– Kam. Si s'kam?!...

Dulejman Dusharaku vazhdoi të thoshte se ishin shqip-

tarë, vëllezër dhe nuk mund kurrësi të përdornin armët, ndërsa Murati, i shkathët si ndonjë i ri, pa fshehur gëzimin që ndiente, u tha djemve:

– Farudin, Sami! Pas meje! Oburrani, djem, pa frikë! Ju të dy, o trima, – iu drejtua shokëve të terrenit, – po krisi, na mbroni! Le që s'ka për të krisur!

Dolën të tre në oborr me të shpejtë dhe ia hoqën llozin portës. Geni pushoi. Djemtë mbajtën vesh. Murati pa nga plasat e derës Garipin me kurriz, avdall e mendjelehtë, që ecte përpara duke u lëkundur. Një hap pas tij vinte i pasigurt një ballist me pushkën në dorë. Nuk ishte maliskajas. Veshur mosmëkeq, me rrobë shajaku zhele-zhele, me qylaf tërë zgjyrë e pa shqiponjë, do të ishte me siguri ndonjë hyzmeqar, të cilin ose e kishin gënnyer me premtime, ose e kishin marrë me zor. Kur mbërritën te vija e çezmës, Garipi tha me zë të lartë:

– Xha Murat! Erdha unë!

– Hyr, Garip, hyr! Ja ku i ke.

Porta u shty me këmbë dhe Garipi zgjati qafën. Nuk mori vesh ç'u bë, vetëm ndjeu që pushka i ra nga dora dhe revolveri i fluturoi nga brezi. Vetëtimthi pa sytë e ndezur të Murat Bënçës dhe grykën e një naganti, që iu mbështet në tëmth. Kur pa Farudin e Samiun me pushkët ngrehur, lebetiti diçka pa kuptim. Ballisti tjetër e hodhi pushkën, pa asnjë rezistencë dhe tha me hidhërim:

– Dreq kjo punë! S'vritet vëllai me vëlla! Na morën më qafë! Kjo kokë i ka fajet, – dhe i binte me grushta.

– Tani ec përpara, Garip! – e urdhëroi Murat Bënça.

– Aman! Mos më vrisni!

– Nuk të vras, po bëre si të të them unë! Ec!

Ajo që ndodhi pastaj ishte e çuditshme, disi e pabesueshme dhe e rrezikshme, po e vërtetë.

Ato dolën të pesë, me përjashtim të djemve të terrenit që ishin gati të qëllonin nga dritaret. Përpara ecte Garipi me duart lart dhe lebetitej, dyllë i verdhë:

– Mos qëllo, o baba! Bëju zë të mos qëllojë njeri, se kaq e pata unë!... Baba... o baba!

Thërriste e vështronte i tmerruar tytën e nagantit, që ia kishin mbështetur në kokë. Në kampin e ballistëve u

ndie një tronditje e thellë. Të gjithë lëvizën nga vendet. Dulejman Dusharaku nxori gjysmën e trupit përmbi shkëmb. Kur u bind se ai që thërriste ishte i biri, u lemerit dhe goja iu shtrembërua:

— Mos ma prish Garipin, Murat! E kam të vetëm! Unë s'të ngas, vetëm djalin, aman!

— Baba... o baba! Më more më qafë, o baba! — vazhdonte të thërriste Garipi, nga frika e dëshpërimi.

Nxori gjysmën e trupit nga shkëmbi edhe komandanti i çetës, Hysen Hyseni. Koka e madhe, me leshra të dendura, filloi t'i dridhej. U pa sy në sy me krushkun dhe u tmerrua më shumë nga pamja e tij. Dha alarmin me zë të lartë:

— Mos qëlloni, more derra! Të mos qëllojë njeri, se për Abaz Ali, jua ha gurmazë!... O Murat Bënça, e kam dhëndër, o Murat. E kam bir edhe unë! Mos ma prish! Kërko ç'të duash!

Farudini, Samiu dhe Murati mbanin gishtërinjtë të këmbëzat e armëve gati për t'i shkrehur, po u vinte dhe për të qeshur, me gjithë njëfarë pasigurie që ndienin, se ishin të zbuluar.

Më në fund, qëndruan përpara shkëmbit. Garipi mezi mbahej më këmbë. Ballisti tjetër s'kishte asnjë shenjë frike a tmëri, shante e mallkonte dikë nëpër dhëmbë dhe vështronte kokën e madhe të komandantit, nxirë në fytyrë nga inati.

Murat, shumë i vëmendshëm, thirri me zë të vrazhdë:

— Tani jepni urdhër të afrohen këtu një e nga një të gjithë dhe të dorëzojnë armët!

Kaloi një mërmëritje si fëshfëritje e butë gjethesh. Murati pa Sulejmanin që hodhi pushkën në sup dhe u zhduk në çast si një vetëtimë. «Ai derr s'e dorëzon, — mendoi, — Mirë bën! Po do të arratiset, hajvani!»

— Ja ku janë komunistët, — tha. — Nuk janë dy. Dyqind ishin në fillim. Tani janë shumë. Jemi shumë e s'keni ç'të na bëni! Ne do të fitojmë!... Hë, pra, ç'prisni! Hidhni armët! Hidhe ti i pari dhe komandanti! Dëgjuat?

Dulejman Dusharakut iu tha gjuha dhe u kapërdi me ankth. Filloi të dredhonte, tha diçka për «nderin» e për

«turpin» e shqiptarit, po sytë e tmerruar të Garipit vështro-
nin herë tytën e nagantit, herë të atin dhe kërkonin
ndihmë. Bëri disa hapa dhe e lëshoi pushkën përdhe.

– Po ç'kujton ti, Murat, se ne me gjithë mend do të...

– Hidh edhe revolen! – urdhëroi Murat Bënça, duke
ia prerë shkurt hesapet.

Me të hedhur ai revolen, Garipi psherëtiu gjatë-gjatë,
i lehtësuar shikur të ishte një kacek i madh me frymë.

– Keq kështu, keq, – tha me hidhërim Hysen Hyseni.
– Të çarmatosësh patriotët nacionalistë! Po, unë këtë nuk
e quaj çarmatim. Po të duhen armët e mia për luftën
kundër fashizmit, i dorëzoj vetë me dëshirë. Urdhëroni! –
dhe hodhi automatikun italian fringo të ri, revolen me
sedef dhe dylbinë.

U zbeh krejt e tha me vete: «Dardha e ka bishtin pra-
pa! Gjejmë armë të tjera.»

Fill pas tyre, njëri pas tjetrit, njëzet e tre fshatarë, me
kokat e buzët varur, i vunë armët me kujdes njërën për-
mbi tjetrën.

– Tani, Garip, ti shko ku të duash! Je i lirë! – i tha
Farudini, duke i rënë me pëllëmbë në gungën e kurrizit.

Djali hapi krahët i gëzuar dhe nuk lëvizi nga vendi.

I fundit që u afrua për të dorëzuar pushkën, ishte
Dalipi i Xhemollarëve.

– Turp të kesh, Dalip! Ti ishe me ne, fami! Jariisht. Ç't'u
desh që u lidhe pas qerres të tjetërkujt? – i foli ashpër
Murat Bënça, kur ai po matej të dorëzonte armën.

– Nga halli... Por edhe u gënjem, – rënkoi ai pa e
vështruar në sy, i skuqur nga turpi. – Dhe na futën datën.
Na thanë se italianët do të na përvëlojnë, se partizanët
të punojnë qindin, se...

– Po ti, more Dalip i ke parë vetë me sy si sillen e si
luftojnë ata, përse u beson llafeve të botës? E shikon në
ç'gjendje të vështirë e vë veten njeriu, kur u beson gë-
njeshtrave? Po ti s'ke ndonjë faj të madh. Atë që bëre,
s'ke për ta përsëritur kurrë. Prandaj, mbaje pushkën! Mba-
je, mbaje! Dhe lajmëro atë kokëkrisurin, tët vëlla, të mos
marrë arratinë e të mos bëjë ndonjë budallallëk, po të

kthehet në shtëpi, se edhe ai s'ka faj. Thuaj se jemi miq të vjetër, një janë Bënçajt e Xhemollarët.

'Dalipi ia nguli sytë për t'u bindur në i kishte Murati me gjithë mend ato fjalë aq të mira. Po, plaku fliste i preokupuar dhe Dalipi e hodhi pushkën në krah dhe qëndroi pranë togut të armëve, duke mermëritur diçka kundër vetes e Sulejmanit.

Fshatarët e tjerë kishin ngrirë si qirinj prej akulli. Murati u bëri zë Farudinit, Samiut e shokëve të terrenit të ngarkonin armët dhe u drejtua nga fshatarët.

– Ç'të bëjmë me ju tani? Shkoni nëpër shtëpitë dhe vëriini gishtin kokës! Mos merrni veten më qafë, mos qëlloni Partinë Komuniste e Lëvizjen Nacionalçlirimtare, po qëlloni fashistët që na kanë robëruar dhe tradhtarët! Kush të dojë, le të shkojë te partizanët, atij ia kthejmë armët. Ikni tani, se ju mbeti gruri pa korrur dhe ju presin gratë e kalamajtë e mjerë me gojën hapët.

Fshatarët filluan të largoheshin dy e nga dy e tre e nga tre. Eonin të lehtësuar dhe bisedonin:

– Ç'e pësua me keq!

– Vetë i patëm fajet!

– Unë nuk qëlloja kurrë kundër tyre!

– Pse unë do të qëlloja?! Po janë vëllezërit tanë, more!

– U bë lëmsh dynjaja! S'di i ziu njeri nga t'ia mbajë! Hall andej, hall këtej!

– Ç'plak trim e i zoti i gojës! Po ata, djemtë e tij duhet të ishin, se ngjanin shumë nga farka.

– Mirë e kishte plaku. Jepuni këmbëve, se na u ronit gruri në arë!

– Cilin të besosh, o byrazer?! Të dy palët thonë se luftojnë për Shqipëri!

– Vallahi, do shkuar me partizanët!

U bënë gati të largoheshin edhe Dulejman Dusharaku e Hysen Hysni me nja dy-tre të tjerë. Po Murat Bënça i ndali:

– Daleni ju, – u tha me inat. – Ju do t'ju dërgojmë të jepni llogari në Komandën e Vendit!

– Po unë, o xhaxha? – pyeti Garipi, i hutuar.

– Ty të thanë një herë; je i lirë!

Dielli kishte kohë oë kishte dalë dhe përvëlonte. Poshtë, si përherë në behar, gumëzhinin butë lumenjtë. Në qiell, mbi kryet e Malit Shqiponjë ishin mbërthyer ca re të mëdha vertikalisht. Lart ato ishin krejt të bardha, kurse poshtë vinin qiithnjë e më të errëta.

– Kështu është kjo botë, bardhezi, – tha njëri nga djemtë e terrenit, me vështrimin e menduar lart në qiell.

7

Hysen Hysenin dhe Dulejman Dusharakun i mbajtën në Komandën e Vendit njëzet e katër orë. Gjatë asaj kohe i këshilluan disa herë se veprimtaria e tyre ishte e dëmshme për luftën antifashiste dhe i porositën të hiqnin dorë. Komisari i Komandës së Vendit, një dialë i ri nga avteti që kishte ndërprerë studimet e larta jashtë shtetit dhe ishte kthyer menjëherë në atdhe me thirrjen e Partisë, me durim të madh e me urtësi, u shpjegoi qierë e aiatë detyrat që u dilnin patriotëve nacionalistëve të vërtetë.

Hysen Hyseni dhe Dulejman Dusharaku, si dredharakë e mashtrues që ishin, rrahën ajoksin me arushte, bënë be e rrufe se e kishin bërë atë faj pa ndëraienie e me mendjelehtësi. Thanë qiithashtu se armët i kishin dorëzuar me plot dëshirë, kërkuan të falur dhe u zotuan për çka kishin më të shtrenjtë se do ta ndreanin gabimin me venra, duke mbajtur paskëtaj anën e luftës së nonullit. Po në kokë bluanin të tjera mendime të kobshme dhe, kur mbeteshin vetëm, tërë qenia e tyre ndizei nga ndienia e verbër e hakmarries së padrejtë. Po edhe nga frika që u kishte hyrë në palcë. Komisari i porositi që të marrnin rrugën e popullit, se, përndryshe, nuk do t'i falnin më dhe i la të lirë.

Të lehtësuar prej ankthit të pushkatimit, megjithëse

në darën e frikës së vazhdueshme, që i ndiqte në çdo hap, u kthyen nëpër shtëpitë e tyre, duke ndier në shpirt më shumë peshën e fyerjes që u kishin bërë Bënçajt. Ecnin të trishtuar, pa e pasur ende të qartë se ç'do të bënin në të ardhmen. E ndienin se ajo kohë që i kishte mbajtur në pëllëmbë të dorës dhe i kishte vënë në krye të vendit, ishte kthyer kokëtatëpjetë e në një barrë shumë të rëndë për ta.

Para se të ndaheshin, bënë një copë herë muhabet, nën zë, megjithëse ishin midis pyllit e askush nuk i dëgjonte.

Hysen Hyseni i tha krushkut:

— Tani për tani duhet të qetësohemi, të mbledhim mendjen. Unë do të shkoj që tani te krerët e Ballit dhe do të njoftoj se ç'duhet bërë. Mbase, ky rasti ynë mund të përdoret edhe për propagandë me shkrim. «Pa shikoni komunistët si çarmatosin patriotët e vërtetë!» Më kupton? Ti, i dashur Dulejman, sillu ca kohë, siç thua vetë, urtë e butë e tigani plot, që edhe mishi të piaet, edhe helli të mos digjet! Garipin ma dërgo menjëherë, se mos pësojë gjë djali. Le t'i bëjë pushimet tek unë.

— Sikur të ndodhë që ata ta marrin pushtetin vërtet, siç e kanë marrë Bënçajt në Maliskajë, për ne çdo gjë do të marrë fund, — tha Dulejman Dusharaku, duke u dërdhur nga zemërimi e nga halli.

— Nuk e besoj, se s'kemi për ta lënë.

— Me sa duket, nuk i kemi bërë të gjitha ato që duhen bërë, — tha Dulejman Dusharaku i dëshpëruar.

— Për këtë ke të drejtë.

— Duhet goditur prapa krahëve, në befasi, kur janë duke luftuar me italianët. Vetëm ashtu mund t'i shfarosim.

— Për Abaz Ali, ke të drejtë!

Heshtën pak dhe rifilluan.

— Në fund të fundit, shpëtuam kokën, — tha Hysen Hyseni. — Dhe kjo është më e rëndësishmja. Thuaj shyqyr që edhe Telat Toska s'po u bie në dorë.

— Të themi edhe njëherë shyqyr që të mos e zënë

të gjallë, se, po e zunë, ai do të tregojë dhe, kudo që të futemi, ne do të na pushkatojnë.

Ndienin një pështjellim të madh frike, inati, hidhërimi e zemërimi. Sundonte urrejtja dhe hakmarrja.

– Epo, i dashur krushk, mirupafshim! Shqipëria e shqiptarëve.

– Vdekje tradhtarëve!

Ata nuk e zunë në gojë fare dorëzimin e armëve, se u vinte rëndë nga njëri-tjetri. Po, si mbeti vetëm, Dulejman Dusharaku atje e mbajti mendjen për një kohë të gjatë. E kuptonte se ishte vënë në një gjendje të mjeruar e poshtëruese. Kur të përhapej laimi se ishte dorëzuar pa çak, pa bamp, me siguri maliskajazit do të talleshin me të, dhe jo vetëm ata, po tërë krahina. Sa më tepër i afrohej fshatit, aq më shumë ndiente një si shtypje në anën e majtë të kraharorit. «Ah, Murat Bënça, kurrë s'kam për të ta falur!» – mërmëriste. Ai do t'i duronte edhe poshtërimin më të ulët, edhe gjunjëzimin, edhe pështymën në fytyrë, sikur të kishte aenë në një vend të fshehtë vetëm për vetëm me Muratin. I kishin ndodhur disa herë raste të tilla, po ato s'i dinte njëri. Kurse Murat Bënça ia mori fytyrën në mes të sheshit. I fyer e i plagosur rëndë në sedrën e njeriut, që është mësuar t'i thonë «lepe», kurdiste orën e hakmarrjes mizore: «Do t'ia aiej sërën. Do ta zhduk, do t'i pushkatoj atë e këshilltarët, fëmijët e tii, farefisin, ku të ketë Bënçai të gjallë dhe do të vë nderin në vend. Do ta paqauj mirë Telat Toskën, do t'i fal kullota me tapi, do t'i jan në tani një tufë me dhen, do t'ia mbush aesen me para flori, vetëm ta vrasë Bënçajn e madh dhe këshillin e tii.»

Me këto mendime të marra, me këtë urrejtje që po i hante shpirtin, kaloi përpara mullirit, ku bluhei guri i ri. Ishte drekëherë, vapë e madhe dhe ae bërë null në diersë. I pari e pa Mitro Guri nga dritarja e vogël, ndër-sa i afrohej jazit.

– Po kthehet Dulejman Dusharaku, – tha disi i hutuar. Në çast shfryu e shtoi: – Qeni! C'ë kanë lëshuar këtë aen! Përse nuk i futën një plumb? Të kisha aenë unë në vend të Muratit, s'ë kisha dërguar fare në Ko-

mandën e Vendit. Ia kisha punuar qindin këtu. Ah, kur s'u ndodha unë!

Abedin Kalemi e Kadri Kanani zajatën kryet te dritaria dhe e panë Dulejmanin ulur më bisht, buzë jazit, duke larë fytyrën e qafën e dërsirë me ujin brisk të ftohtë.

– I paska varur veshët, – tha Bejtoja.

– Qenka bërë për t'i nxjerrë një bejte, – qeshi Kadriu.

– Unë çuditem përse e kanë lëshuar, – nguli këmbë Mitro Guri, duke shtrënguar nofullat e forta.

– Politika e do. – tha Abedin Kalemi qetë. – Ta shohin bota se ç'gjellë është...

– Pse? S'e di bota? – pyeti mullisi.

– Po ka edhe nga ata që kujtojnë se kushedi ç'është dhe ia krehin akoma bishtin, e nderojnë dhe e dëgjojnë.

– Pikërisht për këtë ta kishin oëruar.

– Më mirë është kështu, Mitro! Ne fitojmë, Balli humbet.

Dulejman Dusharaku, si u freskua mirë e mirë, fshiu fytyrën e qafën me shami dhe vështroi me vëmendie mullirin. Aty për aty i lindi një mendim: «Vend i mirë për pritë. Nuk e kisha vënë re më parë?! Ata të këshillit mbliidhen shpesh këtu. Edhe ai qeni i madh i Bëncaive këtu vien e këtej kalon për në Komandë të Vendit. Këtu ta zërë pusinë Telat Toska me shokët e tij. Është si mënjane fshatit, kanë nga hyjnë në mulli pa u diktuar dhe kanë nga tërhiqen.»

Mendimet e kobshme ia prenë Mitro Guri e Bejtoja. në dolën duke tërheaur zvarrë thasët me miell. Dulejman Dusharaku e kishte humbur edhe ndjenjën e kohës dhe i pyeti nga e keaja:

– Si u adhitë?

– Qenke liruar zotrote? – e pyeti me ironi Mitro Guri dhe vuri thesin në samar të mushkës, që ishte lidhur pranë portës.

– Epo, s'kishte ndonië arsye të më mbanin, gjer sa i dhashë armët me dëshirën time, për të ndihmuar luftën e popullit, – u përrijig Dulejman Dusharaku.

– Ahaa! – e zgjati zërin tallës Mitro Guri. – Për të

ndihmuar luftën e popullit! Me këtë ua paske hedhur. Po s'ha ariu marauzhga.

Dulejman Dusharaku s'e dëgjoi, se atë çast u hodh matanë jazit duke kërcyer si dhi mbi gurët e mëdhenj e të lëpirë nga ujët. Por e ndjeu se ata po i hidhnin thumba e po talleshin me të.

Dolën nga mulliri edhe Abedini me Kadriun e qeshën një copë herë gjersa e ngarkuan miellin. Pastaj Bejtoja i vuri mushkat përpara dhe mori udhën nga spitali partizan. Abedini nxori fletoren dhe shënoi diçka, me sa dukej sasinë e miellit që u dërgohej të plagosurve. Mitroja filloi të kaliste gurin rezervë që përvëlonte nga dielli, ndërsa Kadri Kanani bluante me mend vargjet e bejtes së re për Ballin Kombëtar.

Dulejman Dusharaku ecte si i kërrusur, me kryet poshtë, se ishte një copë rrugë shumë e përpjetë. Po s'e kishte vetëm nga e përpjeta e nga vapa e madhe atë ecje. Mundohej t'i fshihej vështrimit shpotitës të bashkëfshatarëve që korrnin grurë, prashisnin misrin, ujisnin kopshtet e shinin nëpër lëmenj. Kaloi edhe përpara shtëpisë së Bënçajve. Murati gdhendte damalugun, me të cilin do të kthente hamulloret. Për ta forcuar, e kishte mbështetur te kanati i portës së hapur. Me sa dukej, porsa e kishte pastruar, se arma shkëlqente nga rrezet e diellit. I kaloi dy metra pranë, po Murati as i foli e as e ngriti kokën e bardhë, megjithëse e njohu që atje tej, matanë arrës. Vetëm dy metra larg ishin nga njëri-tjetri, po gremina që i ndante ishte shumë e thellë dhe e pakapërcyeshme.

– Hajt! Hajt! Hajt! Hajt! – ngacmonin maliskajasit kuajt nëpër lëmenjtë pranë shtëpive. Po Dulejman Dusharakut i dukej sikur ngacmonin atë, për ta tallur. E shpejtoi hapin, dhe, gjersa mbërriti në shtëpi, veshët i buçisnin:

– Hajt! Hajt! Hajt! Hajt!

– Tani mbyllni portën me lloz dhe më lini vetëm!
– tha me të hyrë në oborrin e madh dhe i ngjiti dy e nga dy shkallët, pa e lënë të shoqen t'i gëzohej kthimit të tij të papritur. – Garip! – i thirri të birit. – Hipja

kalit dhe nisu që tani në qytet! Këtu është rrezik të qëndrosh.

E shoqja, që s'merrte vesh kurrkund se ç'po ndodhte në Maliskajë e përtej saj, ngjiti shkallët si mace dhe vuri veshin te dera e odës së miqve, ku qe kyçur Dulejmani. S'kuptoi asgjë nga ato që thoshte i shoqi. Dëgjoi përplasjen e rafteve kërcitjen e divanit, zhurmën e diçkaje që u thye dhe e kuptoi që i shoqi ishte në kulm të mllëfit.

Tha me vete: «Ç'bën kështu, si i marrë? S'thua shyqyr që u ktheve shëndoshë!» Dhe zbriti t'u jepte porosi hyzmeqarëve, të cilëve u qëndronte mbi kokë si xhebrail Emini.

— Më ngadalë, sojsëzë, se është i sëmurë efendiul — u bërtiti.

8

Murat Bënça nuk e dinte që banditët, të paguar mirë nga Dulejman Dusharaku e nga një oficer i SLM-it, veshur si partizanë, po mundoheshin ditë e natë ta fusnin në pritë e ta linin top në vend. Po edhe banditët nuk e dinin se kryetari i këshillit dhe njësitit i armatosur po vinin rrotull t'i shtinin në dorë e t'u bënë varrin. Muratin e kishin njoftuar se Telat Toska me ortakët e tij ishin parë dy-tri herë rreth Maliskajës dhe ai kishte vënë në dijeni këshilltarët e njësitin që të kishin kujdes, të rrinin gjithnjë të armatosur, të ngrinin kurthe shtigjeve e monopateve nga hyhej në fshat. Edhe vetë nuk e ndante pushkën nga supi dhe, nganjëherë, i ndiqte djemtë e njësitit, u tregonte vendet më të përshtatshme për pritë. Dhjetë ditë Maliskaja jetoi e rrethuar me roja të forta. Të njëmbëdhjetën armiqtë ranë në kurth vetë, te mulliri. Ishte gati në të gdhirë. Hëna llapste dhe qielli ishte xham. Ata e nuhatën rrezikun me vonesë. Dy bënë

përpjetë jazit, Telat Toska iu drejtua mullirit, duke qëliuar një breshëri me automatik. Nuk arriti të futej brenda, nuk e kuptoi nga i erdhën plumbat dhe në ishte plagosur apo jo. Ndjeu se arma iu rëndua dhe nuk e mbante dot as me dorën e majtë e as me të djathtë, ndërsa kofsha i përvëlonte, sikur e kishte në zjarr. Pastaj dëgjoi krisma të tjera që erdhën nga tri drejtime, i zbuloi pritit, se ishte rritur midis tyre, po nuk qe në gjendje të luante asnjë gisht. U tërhoq zvarrë katër-pesë metra, gjer te vija e jazit, duke kafshuar strallet me dhëmbë. E ndjeu vdekjen dhe donte të pinte ujë para se të jepte frymën e fundit. As atë s'e bëri dot. E lanë fuqitë dhe si në kllapi pa hije njerëzish që reflektoheshin në jaz dhe që përkuleshin mbi të.

— Ah! S'kam më frymë! S'kam auto...ma.... tikun! — tha fjalët e fundit dhe humbi krejt ndjenjat. Dikush e ktheu përmbys dhe ia pa gojën mbushur me gurë stralli.

— Ai është, mjekroshi! — tha Mitro Guri.

Telat Toskën e kishin qëlluar në tri drejtime.

— Është gjallë akoma, këрма, — tha Vasfiu dhe ia mbështeti grykën e pushkës te buzët e hapura e të shtrembëruara.

— Mos e qëllo! — i thirri Murat Bënça dhe Vasfiut i ngriu gishti në këmbëzën e pushkës.

— Mua më takon! — tha Vasfiu. — Ky i prishi Xhemollarët!

— Jo! — thirri prerë kryetari.

— Ai është bërë shoshë, xhaxha Murat, — vazhdoi Vasfiu, duke u bindur. — S'ka zot që e shpëton. Më mirë t'ia heqim njëckëz, që t'i dalë shpirti sa më shpejt.

— Jo, të thashë, more bir. Na duhet i gjallë dhe ishallah shpëton që të marrim vesh kush e ka futur, kush e ka paguar.

Ata flisnin kot, se kryebanditi kishte marrë vërtet fund, ashtu si edhe dy të tjerët që kishin rënë, njëri mbështetur me kokën në shkëmb, tjetri mbi një manaferrë aty pranë.

— Abedin, — tha Murat Bënça i gëzuar, — shkruaj

një copë letër se ky hesap u mbyll dhe jepja Bejtos ta shpjerë në Komandën e Vendit që tani.

Ndërsa Abedini shkruante në dritën e agimit, Kadri Kanani solli nëpër duar një kapelë me yll të të vrarëve dhe tha i habitur: «T'ëmën, ç'punon armiku! Ta fut gjarpurin në gji. E jo, këta s'hyjnë në këngë. Edhe sikur të dua unë, si pranon ajo. Ptu!»

Pas ndonjë ore te mulliri u grumbulluan shumë fshatarë, një pjesë për të bluar, të tjerët për të marrë vesh ç'kishte ndodhur e ç'qenë ato krisma. Përkuleshin mbi fytyrat e banditëve për t'i njohur, mblidhnin buzët me neveri dhe bisedonin me njëri-tjetrin.

– A këta janë ata që bënë zullume? Shih, shih! Veshur tamam si partizanë. Epo, ku ta dijë i varfri njeri se janë hajdutë e kriminelë? Për perëndi, edhe mua të më urdhëronin në shtëpi, do t'i prisja si tërë djemtë e maleve.

– Këta i grabitën dhentë në stan Arifit nga Malibardha.

– Kanë bërë zullume edhe në Malidre. Vranë një të zi Rifat për hiçmosgjë!

– Këta grabitën edhe të ziun Sulejman, që s'i ndihet zëri fare. Lëre, i përçanë Xhemollarët. Ishin djem të mirë.

– Ja si është puna e njeriut. Vjen tjetri si mik e të del armik. Hajde, botë, hajde! Ec e merre vesh po deshe.

– Domethënë kjo Italia fashiste kurvë ishte e kurvë mbeti, gjersa gjen njerëz të tillë.

– Këtu kanë gisht edhe ballistët.

– Epo gjyvendeja me gjyvende do të vejë.

– Duhet të hapim sytë, se në këtë dynja, armiku i përdorka të gjitha dhe të punoka qindin.

– Ju lumtë pushka që i qëruat këto plehra!

Midis tyre ishte edhe Dalipi, që, me një urrejtje të thellë në fytyrë, vështronte një për një të vrarët. Murat Bënça e hoqi mënjanë:

– Shko e i thuaj atij hajvanit të kthehet në shtëpi.

– S'e di ku është o Murat...

– E ku do të futet? Këtej rrotull e ke.

– E kam kërkuar e s'e kam gjetur.

– Rri ti, Dalip, se mezi ecën. Je dhe i sëmürë. Ia gjej unë strofkën, – tha Vasfiu.

– Hap sytë, djalë, me të butë, se edhe ti bëhesh nganjëherë kokëkrisur si yt vëlla, – e këshilloi Murati. – Thuaji të vijë ti shohë me sy këta myteberë, se vetëm ashtu bindet ai. Gjynah të robtohet maleve. Ta gjesh si derrin dhe sa më parë, se i mori më qafë kalamajtë. Dhe t'i thuash që të dërgova unë. T'i thuash që është i falur nga Partia e nga këshilli. Apo jo, o Abedin?

– Sigurisht, – u përgjigj Abedini dhe përpëliti kapakët e rëndë të syve.

– T'i thuash edhe këtë: sido që të jetë puna, ne kemi besim te Sulejmani, – përfundoi Murat Bënça. Pastaj urdhëroi që të vrarët të mbeteshin aty, të mos u merreshin as armët dhe Mitroja të caktonte rojat. – Kështu, o Mitro?

– Mos ki merak, kryetar.

– Të vijë Sulejmani e t'i shohë me sy, pastaj i varrosim!

9

Vasfiu i giatë u nis që atë çast për të kërkuar Suleimanin. E kishte vëlla më të madh se veten dhe e kishte respektuar kurdoherë si njeri që mbante peshën kryesore të shtëpisë. Vërtet pas vdekjes së të atit punët u ngatërruan aq shumë, sa ai u nda me të, u grindën keq dhe desh u vranë. Ç'është e vërteta, kur ndiqte bandën e Telat Toskës, e kishte kërkuar disa herë pyjeve, të dendura e maleve me kreshta të larta. Ja, ashtu siç po e kërkonte tani. Shkoi fshatrave fqinje, yeti barinjtë nëpër stane, po gjurmët nuk ia ajeti. Dyshoi se mos qe lidhur me ndonjë repart ballistësh. Jo, ai ishte ndarë me Ballin. Dyshoi se mos kishte shkuar ndër fa-refis të largët, se tjetërkund s'kishte nga t'ia mbante.

I shkoi mendja për keq atij dhe Dalipit: «Mos ia hoqi vetes nga dëshpërimi, nga turpi e nga ajo rrugë qorre, në të cilën e futën pa dashjen e tij?»

Mbrëmjeve Vasfiu kthehej vonë, i lodhur e i dëshpëruar. Mahmudia e pyeste tërë ankhth:

— E gjete, të keqen motra?

— Jo, moj Mahmudi. Sot nuk dola nga fshati, — e gëniente për t'i dhënë zemër. — Po do ta giejmë se s'bën!

I dhimbsej ajo, se ishte gati për të lindur. I dhimbse-shin sidomos nipërit, se s'ishte asnjëri për punë. Vetëm të hanin dinin, të qanin dhe të sëmureshin. Sa ngrihej njëri nga shtrati, binte tjetri.

Nganjëherë bisedonin me Dalipin nën zë.

— Si e pësuam kështu? Nga na erdhi kjo mynxyrë? S'i kemi bërë askujt ndonjë të keqe, që ta pësonim në këtë mënyrë, kaq të poshtër!

— E, vëlla, vëlla! S'më dëgjuat mua! — psherëtinte Vasfiu, tundte kokën dhe thoshte me vete: «Ti i ke fajet i pari, se je më i madhi.» I vinte keq ta rëndonte me fialë dhe e mernte me të mirë: — lku e shkoi ajo. Dalip. Të tëra të këqijat na i futi në shtëpi ai derr Dulejmani! Po ja, sikur ka ardhur edhe Sulejmani, — dhe gati qante, kur e shihte të vëllanë që ishte bërë ato ditë tamam si plak...

Tërë atë ditë e tërë atë natë, duke kalur përmes pyllit të diegur e të heshtur, që dukej ende sikur lëshonte tym, Vasfiu e ndjeu më shumë mërzinë. Zbriti poshtë brigjeve të larta e të theoisura të lumenive dhe u nait nërsëri në majë të një breaoreve. mbjellë me misër. Më tej, duke kaluar përmes hamulloreve të shkretuara, ia qepi vështrimin e morehtë malit, në majën e të cilit rrinte madhështore shqiponja prej shkëmbi. I lindi një fije shprese. « Si nuk më shkoi mendia më parë», — mendoi. Dhe, vërtet, atje e gjeti të vëllanë, të tretur, të parruar e të dobësuar, sa mezi mbahej në këmbë. E ajeti përfund këmbëve të shqiponjës, aë, nga afër. s'ishte gjë tjetër vecse një grumbullim shkëmbinësh të thenisur, tërë quva të thella, të errëta, të gërryera nga shekujt, plot lagështirë e kocka egërsirash.

Sulejmani kishte jetuar aty që atë ditë kur u arratis, duke menduar se jeta, ndoshta, ishte një zhgënjim pa skrupull. Ai me dëshirë rrëmbeu pushkën dhe u lidh me partizanët, por ja që një ditë ata e grabitën dhe donin t'i bënin turpin më të madh. A mund të rrinte më i qetë midis tyre? «Ata sikur më thanë vetë, mendonte, shko Sulejman, lidhu me Ballin, lidhu me Dulejman Dusharakun, se ai të fal ara, kopshte, baqëti, lidhu, se është patriot, lufton për lirinë e shqiptarëve. Po ç'ndodhi në të vërtetë? Një mëngjes desh krisi pushka midis maliskajasve, vëllezërve të një gjaku, përse? Për dy komunistë. Po ata s'kishin përse të qëndronin në fshat gjersa Sulejmanit i kishin sjellë gjithë ato fatkeqësi. Prandaj Sulejmani shkoi t'i nxirrte jashtë fshatit. Por ndodhi ajo që ndodhi dhe ai nuk mund të qëllonte kundër Murat Bënçës, as që i kishte shkuar ndër mend që t'i kthenë pushkën atij dhe as ato ditët e netët e arratisjes nuk mendoj ta bënte një krim të tillë. Po, duke ndier rrezikun dhe dobësinë e ballistëve, iku dhe erdhi e u fut në barkun e Malit Shqiponjë. Tani çdo gjë i dukej neveritëse, e hidhur farmak dhe pa asnjë rëndësi. Tani çdo gjë, veten, jetën dhe vdekjen, i shikonte me një mospërfillje të çuditshme. Vetëm filli, midis kreshtave të rrepta, nën atë diell flakërues, me pushkën në dorë, pa ditur nga t'ia mbante, rrinte e dëgjonte edhe zhurmat më të vogla, si ai çjapi i egër përçor.

Natën, kur dielli mbushej me yj, e merrte malli për fëmijët dhe për Mahmudinë. Atëherë bëhej i arsyeshëm; i matur, i urtë, siç bënte rrallë në jetë. I dukej sikur ata kishin mbetur midis flakëve dhe kërkonin ndihmën e tij për t'i shpëtuar. Mahmudisë i rridhnin lotët çurg nga ata sytë e butë e të trembur. Kalamajtë, që të gjashtë, lebetiteshin dhe kërkonin babanë, e kërkonin me ngulm. Atëherë ai mendonte se gjëja më e mirë ishte të kthehej në Maliskajë, në shtëpi, te fëmijët, te gruaja shtatzënë, t'i vihej punës, të korre atë copëz arë ku ronitej gruri, të jetonte si të gjithë maliskajasit. Ç'fitonte

që rrinte në guvat si një kafshë e egër? Kjo s'kishte asnjë kuptim. Kjo ishte marrëzi e kaluar marrëzisë. Po këto mendime, porsa kujtonte ngjarjet e hidhura e të shëmtuara që kishte pësuar, bëheshin shkrumb e hi dhe ai rrinte atje në guvë, duke qeshur me qesëndi dhe duke shtrënguar pushkën, i zemëruar në kulm me qiellin e tokën, me njerëzit, me jetën, me veten. Pastaj ngjishte fytyrën midis barit, që mbante erë zhumbricë, dhe mërmëriste. «Të vdes! Më mirë të vdes! Të vdes e të shpëtoj një herë e mirë!»

Në një kllapi të tillë e gjeti në mesnatë Vasfiu. Ai brofi meniëherë në këmbë, kur dëgjoi zhurmën e qurëve që rrokulliseshin dhe hapat e një qenieje të gjallë. Nuk e dinte në ishte njeri apo egërsirë. Kishte dëgjuar se në ato guva strehoheshin arinj. Zuri vend prapa një shkëmbi dhe shtrëngoi pushkën. «Ah! Sikur të jenë ata që më bënë qiemën!», – mendoi si në ethe. Nën shai-ponjë sundoi disa çaste një heshtje e thellë dhe ai, duke mbaitur frymën, vuri veshin për të përgjuar më mirë. Papritur, shumë afër tij, dëgjoi zërin e të vëllait, që thirri:

– O Sulejmaaan!

Grykat e honeve të thella, u zgjuan përnjëherësh nga aiimi i rëndë i mesnatës. Në ato lartësi jehona vazhdoi qiatë. Ishte heshtje e plotë dhe dëgjohej shumë aartë si përplasej greminave e përcillej larg e më larg, duke u përsëritur:

– O Sulejmaaan... O Sulejmaaan!... O Sulejmaaan!...

Më në fund diku u përpi, diku u mbërthye, mbase u mbvt në ujërat e lumenive duke lënë pas një tingull rraaethës, të zgjatur, gati të shuar, si psherëtima e nje-riut që vdes:

– Aaa... aa... a!

Suleimani e njohu nga zëri, u ngrit mbi shkëmb dhe i vuri siurrecën armës.

– Vasfi! – thirri me zë të dridhur. – Ti je, vëlla?

Silueta e tij dukej në sfondin e kaltër të qiellit si një selvi.

– Unë jam, o vëlla.

U përqaftuan dhe ashtu të përqaftuar qëndruan një

copë herë, duke i shtrënguar fort supet njëri-tjetrit. I kishte marrë malli dhe nuk shqiteshin dot. Pyesnin si ishin me shëndet, si kalonin, ç'bënin, si ishin fëmijët, gratë grunjërat. Pastaj u ulën, ndezën cigaret dhe për një kohë nuk folën.

— Na ranë këmbët duke të kërkuar. Ku qenke futur kështu? Na shkonte mendja për të keq, — i tha, duke ia ledhatuar gjurin si padashur.

I harruan qortimet, grindjet, sherret dhe çastet kur desh u vranë.

— Po ç'dreqin bën këtu?

— Ja, siç më shikon, rri kot e lëpij këmbët si ariu, kur s'ka ç'të hajë, — u përgjigj Sulejmani dhe psherëtiu thellë me mllef.

— Është budallallëk të fshihesh kështu. E nga kush fshihesh?

— Nga njerëzit...

— Pse? Ç'të kanë bërë njerëzit?

— E paktë të duket të hynjë natën për të të çnderuar gruan?

— Ata e gjetën vendin, Sulejman. I vramë ne, maliskajasi, Murati, Mitroja, Abedini, unë, Kadriu, Bejtoja, te mulliri, ndaj të gdhirë. Ishte ai mjekroshi, Telat Toska. Janë banditë të paguar nga fashistët e nga ballistët. Ja kështu, kurse ne, Xhemollarët, u përçamë. — Sulejmani shtrëngoi pushkën dhe u afrua për të parë të vëllanë në sy. I dukej si çudi dhe nuk u zinte besë fjalëve. — E di që s'më beson. Hajde e shihi vetë. Atje janë kufomat...

— Ç'poshtërsi e ç'budallallëk! Sa poshtë ka rënë dynjaja! Po si kështu? Atëherë del që unë paskam qenë hajvan me gjithë lecka, — tha Sulejmani me urrejtje e me tmerr.

— Armiku na e bëri këtë të keqe.

— Po Murat Bënça ç'thotë? — pyeti Sulejmani.

— Thotë që të kthehesh në shtëpi, je i falur, pra ndaj ngrehu të ikim dhe mos ki frikë.

— Nuk kam frikë. Nuk u arratisa nga frika, — e ndërpreu Sulejmani, pa luajtur nga vendi, duke parë

horizontin pa anë e fund. I rraskapitur nga ato që dëgjonte prej gojës së vëllait, psherëtiu me kokën varur mënjanë dhe me fuqi të prera. Ndjeu aq ligështi, sa iu duk sikur nuk do të ngrihej dot në këmbë. Tani çdo gjë ishte përmbysur në ndërgegjen e tij. Kishte mbetur vetëm ndjenja e turpit. I vinte turp nga vetja, nga Murat Bënça, nga shokët, që i kishte prerë në besë padrejtësisht, i gënjer edhe nga lëmoshat e nga premtimet e Dulejman Dusharakut. — Turp! — tha. — E si t'u dal përpara? Ç't'u them? Si ta katranos këtë punë të ndyrë që bëra?...

— Sulejman! — e ndërpreu Vasfiu. — Xha Murati më porositi të të them se ka besim te ti. Prandaj ngrëhu të vemi në shtëpi, te njerëzit e dashur, te arat, te bagëtitë, te lufta jonë.

Sulejmani, i prekur, po dhe i revoltuar me vetveten, tha:

— Sigurisht, është mirë që ka besim xha Murati, është shumë mirë dhe këtu s'ka përse të rri më. Po s'kam fuqi, o vëlla! Prit pak, sa të mbledh veten! Prit edhe pak, o Vasfi, se jam zbrërthyer fare, E di çdo të thotë besim? Ai më beson, edhe ti, edhe gjithë luftëtarët, edhe Behari...

Papritur hodhi cigaren dhe kërceu në këmbë. Zerra i rrahu fort dhe u pushtua i tëri nga një ndjenjë e pazakontë, që s'e kishte provuar ndonjëherë, nga një ndjenjë e ngrohtë, e mirë, Ajo e shtyu të mblidhte fuqitë e drobitura, të ecte përpara e të dëgjonte me ëndje si rrokulliseshin gurët, nën këmbët e tyre. Pastaj e shpejtuan hapin të dy, ndjenë erën e agimit të parë që u freskonte fytyrat dhe, kur zbritën në luginë, Sulejmani filloi të kuptonte se arratisja e tij kishte qenë një gjë e kotë dhe pa kuptim.

Me atë ndjenjë të pastër, që kishte diçka prej agimit të kuq, mbërritën te mulliri i Mitros. Sulejmani i njohu banditët, trupat e të cilëve ishin bërë shoshë nga plumbat. Qëndroi një copë herë në heshtje me nofullat mbërthyer përpara kufomave të ngrira.

— Ky me mjekër është ai, — tha me neveri.

– Po, Telat Toska. Ç'e do! S'e zumë dot të gjallë të merrim vesh emrat e atyre që i paguanin.

Mitro Guri i pa nga dritarja e mullirit. U gëzua që ai u kthye, po nuk donte t'i shqetësonte vëllezërit, që bisedonin me dashuri. Tani edhe kufomat do t'i varroste shpejt e shpejt, se gropën e kishin hapur djemtë e njësitit në një përrua të thatë.

– Përse s'i kanë groposur? – pyeti Sulejmani.

– Po ja pra, i lanë kështu, me armë e me veshje, që t'i shikoje ti e të bindeshe.

Kur arriti në shtëpi dhe Mahmudia e fëmijët, që u zgjuan njëri pas tjetrit, e rrethuan me mall e dashuri, iu duk sikur ra në gjirin e lumturisë... Dhe i erdhi të qante.

Pastaj doli edhe dielli i nxehtë. Sulejmani shkoi te kryetari i këshillit. Do t'i kërkonte të falur për atë që kishte bërë dhe do ta pyeste se ç'punë duhej të bënte për luftën.

U nis me një lehtësi të çuditshme në shpirt. Po me ta parë plakun, që punonte në kopsht, sikur iu prene gjunjët, dhe s'i bënë më këmbët. Murat Bënçavuri re nën vetullat e kreshpëruara ngurrimin dhe druajtjen e tij. Buzëqeshi lehtë e tha me zë të butë, sikur s'kishte ndodhur gjë prej gjëje:

– Hajde, Sulejman, hajde! S'ka njeri tjetër këtu. Vetëm ne Bënçajt jemi...

Porta iu zgjerua. Ai hyri lirshëm dhe iu hodh në qafë.

KAPITULLI I KATËRT

1

Behar Jata, shtrirë nën hijen e arrës, lexonte një broshurë të Partisë, shtypur me shaptilograf në birucat ilegale të qytetit, ku ai kishte punuar gati një vit, para se të dilte maleve. Vapa kishte rënë dhe gjethet e mëdha fëshfërinin butë e lëshonin një erë të mirë. Gratë e Bënçajve i vunë përpara një sahan me kumbulla gjatore dhe, si e panë që lexonte, u larguan në heshtje. Tërë krahina malore, për të cilën ai përgjigjej përpara Partisë, ishte tani një zonë krejt e lirë. Luftimet zhvilloheshin larg, në dyert e qytetit që mbante një ditë rrugë më këmbë. Megjithatë, lufta ndihej kudo, në Maliskajë, në Malibardhë, në Malidre dhe në çdo fshat të malësisë. Bëhej luftë e ashpër, e vështirë, e ndërlikuar, për të ndriçuar mendjet e njerëzve, për t'i lidhur me Luftën Nacionalçlirimtare përfundimisht, për të mbajtur pastër vijën e Partisë dhe për të demaskuar e qëruar tradhtarët, spiunët, hajdutët, kriminelët, këpushat që pinin gjak në udhë e sipër. Tani në çdo fshat kishte komunistë, në mjaft prej tyre celula dhe organizata të rinisë komuniste. Punët ishin shtuar shumë dhe Behar Jata ku gjendej një natë s'gjendej natën tjetër. Megjithëse shëndetlig pas plagës që kishte marrë dimrin e kaluar, u qëndronte punëve mbi krye, ishte tërë energji, sytë e tij, me

të cilët sikur shihte të ardhmen, shkëlqenin në syzet me xham të trashë. Për të ardhmen e atdheut bënte fjalë broshura që lexonte. Do të vinte ajo, me siguri, me luftë, me beteja të ashpra klasore dhe me djersën e popullit.

Para se të perëndonte dielli, u kthye edhe Murati, hipur mbi mushkë. Prapa e ndiqte me këmbët e shpejta Rukia e palodhur. Ishin veshur të dy me rroba të reja, që Behari s'ua kishte parë ndonjëherë në trup. Mbi fustanin me pala, ajo kishte veshur jelekun, rrahur me fije të verdha si ari. Stofin ia kishte punuar në vegjë e kunata, Sadria, kur do të martonte Farudinin, kurse rrahjen me fije si ar e kishte punuar vetë me një shije të hollë. Murati ishte me xhamadan të bardhë, me këmishë të bardhë me mëngë shumë të gjera, dhe nën të i dilte fanella prej leshi, edhe ajo e bardhë, pak në të verdhën e rosës. Edhe leshrat i kishte krejt të bardha. Kjo bardhësi i kishte hije plakut, dukej sikur buronte nga shpirti i tij i kulluar. Behari mendoi se populli ishte një artist i mrekullueshëm. Edhe në veshje derdhte ndjenjat e dëshirat e tij për të bukurën, për jetën.

Murat Bënça e pa djaloshin në hijen e arrës këtej gardhit dhe e përshëndeti, duke ngritur dorën lart. Palët e gjëra të këmishës, u hapën dhe Murat Bënça iu duk si një shqiponjë e rebeluar, që përgatitet të fluturojë.

«Shqiponjë e vërtetë», — mendoi Behari dhe u puth buzë në buzë me pleqtë që kishin qenë për të bujtur te vajza e martuar në Malidre.

Murati ngriti bucelën me ujë dhe e pyeti:

— Si je me shëndet?

— Mirë. Shumë mirë. Po ju këtej?

Ndërsa pinte ujë, plaku vështronte kokën e Beharit që e mbante pak mënjanë, sikur ia tërhiqte supi i djathtë. «Është tretur djali dhe qafa ashtu i mbeti», — mendoi i mallëngjyer.

— Për ty kam ardhur kësaj radhe, xhaxha Murat. Kryesisht për ty.

— Për mua?

— Po.

Murati u ul pranë tij dhe ia nguli vështrimin, për ta

kuptuar nga shprehja e fytyrës arsye. Po s'kuptoi gjë. Behari i vuri pëllëmbën mbi gju dhe tha:

– Kam biseduar me celulën dhe me shokët e Qarorit. Shokët mendojnë se ti i ke të gjitha kushtet për të hyrë në Parti...

– Çfarë the?! – u habit plaku, duke zgjatur qafën e shëndoshë.

– Të bëhesh anëtar i Partisë Komuniste të Shqipërisë.

– Pse? S'jam unë anëtar i saj?

– Jo.

– Si kështu?! Unë jam kryetar i këshillit të Maliskajës...

– Kryetar je, shoku Murat, por jo komunist, domethënë jo anëtar...

Murat Bënça ngriti dorën. Pala e gjerë e këmishës iu hap.

– Si s'qenkam komunist unë që e fillova i pari luftën në Maliskajë?! – Behari e kuptoi se bisedën nuk e kishte filluar si duhej, po s'kishte si ta rifillonte përsëri.

– Çudi e madhe kjo punë! – vazhdoi Murati, duke shikuar me vëmendje Beharin se mos bënte shaka. Jo, ai s'bënte shaka. I thoshte të vërtetën. – Me gjithë mend e thua që unë s'qenkam komunist?! Po kush është komunist në Maliskajë? Kush qenka bërë para meje anëtar i Partisë?

Behari u mundua ta qetësonte, t'ia ulte shkrimet e papërmbajtura.

– Xhaxha Murat, ka ca rregulla. Ti me shpirt je komunist, po, që të bëhesh anëtar partie, ka ca rregulla, si të ta shpjegoj, ka ca ligje, norma.

Behari i shpjegoi me urtësi e me durim se ç'ishte Partia Komuniste dhe ç'detyra e të drejta kishin anëtarët e saj. I foli për rregullat e rrepta, për parimet bazë e të palëkundshme, për disiplinën, konspiracionin dhe për idealet e atyre që hynin në Partinë Komuniste të Shqipërisë.

Murat Bënça e dëgjonte i përqendruar, duke tundur herë pas here kokën e rënduar nga mendimet, pa e

ndërprerë. Ishte burrë i mprehtë dhe i kuptonte punët e rëndësishme.

— Këto janë kryesoret, — tha Behari, pa ia hequr pëllëmbën nga gjuri, sikur me atë lidhje maste pulsën e Muratit. — Ti të gjitha këto i ke në karakter, në zemër, në gjak. Të tjerat i mëson me kohë, ngadalë-ngadalë e me durim, edhe shkrimin e mëson, edhe leximin. — Murati psherëtiu gjatë në fjalët e fundit dhe futi mustaqen në gojë. — Shkurt, i ke të gjitha kushtet që të hysh në Parti.

Murat Bënçës i pëlqyen të gjitha ato që tha Behari për të. Dashurinë e besnikërinë ndaj Shqipërisë e Partisë dhe ndershmërinë e drejtësinë ndaj njerëzve i kishte thellë të rrënjosura në shpirt. Nuk pyeste as për sakrificë, as për gjakun e vet. Nuk pyeste as për shtëpi e katanandi. Të gjitha ishte gati t'i shkrinte, ashtu siç i kishte shkrië gjer tani, veten, djemtë, nipërit...

Vetëm një djalli i trembej, një djalli me brirë që i dukej i tmerrshëm e i pamundshëm: shkrimi e këndimi. E kishte provuar njëherë dhe ishte tmerruar.

I ndodhi nja dy vjet të kaluar, kur ishte te një farëfis i tij i largët në qytet. Nipolli që ulur nën dardhë dhe po shkruante detyrat në pllakë me plumç. Murati e soditi një copë herë dhe pastaj e pyeti:

— Çfarë shkrove ashtu, o nipçe?»

«Ja dëgjoje, gjysh i Maliskajës: O malet e Shqipërisë!»

Murati ia mori pllakën dhe e vështroi i habitur.

«O malet e Shqipërisë!» — belbëzoi.

Nipçja ia pa pllakën që e mbante për së prapi, qeshi dhe e pyeti:

«Di shkrim, o gjysh i Maliskajës?»

«Jo.»

«Ke qejf të mësosh?»

«Shumë.»

«Hajde të të mësoj unë.»

«Ja, ja! — qeshi Murati, — Po a është vështirë?»

«Është cackëz, o gjysh i Maliskajës, po për mua që jam i vogël, jo për ty.»

Murat Bënça u ul me pllakën në gjunjë. Plumçi iu

fsheh në gishtërinjtë e trashë. Çunaku ia vuri pëllëmbën e butë mbi dorën e tij të ashpër dhe ia drejtoi duke i mëshuar:

«Këtej ktheje, këtej e jo andej. Andej shkruhet arabisht! Ngjite lart, mos e ul poshtë, se del gaxhimixhi! Lart, o gjysh i Maliskajës, lart! Merr vesh ti? Shqip po të flas, — thërriste nipçja si mësuesi i vet, duke u shqyer gazit me pazotësinë e gjyshit të Maliskajës, që e donte fort, se ishte i mirë dhe i sillte nga fshati i largët arra, vezë, rrush e pula.

Murat Bënça u ngrit dhe e lëshoi plumçin mbi pllakën e gurit.

«Kjo dreq, — tha, — qenka më e rëndë se pushka! Po, për zotin!...»

Vetëm këtij «djalli» i trembej.

Behar Jata ia kuptoi hallin dhe i tha:

— Kemi edhe komunistë të tjerë që s'dinë shkrim e këndim. Të rinjtë duhet të mësojnë patjetër. Është detyrë partie. Po për ata të moshës sate mbyllet një sy. S'është e domosdoshme.

Murat Bënça psherëtiu i lehtësuar.

— Ja, këto janë detyrat e të drejtat e anëtarit të Partisë Komuniste të Shqipërisë, — përfundoi Behari, i gëzuar që çdo gjë shkoi mirë e bukur, duke i rënë gjurit të Muratit me dashuri. — Në qoftë se ti ke dëshirë...

Dëshirë?! E si s'kishte dëshirë ai që e dinte sikur ishte komunisti i parë i Maliskajës!

— Behar! — tha me një zë sikur do të fillonte të këndonte, duke i rënë tokës me grushtin e madh. — Unë do të bëhem komunist, po ta dish se kam qenë brenda në Parti që ditën që ajo u krijua. — Fytyra i mori një shprehje thellësisht të gëzuar e të lumtur. — E kur do të bëhet mbledhja e celulës? — pyeti.

— Mund ta bëjmë që sonte...

— Sonte, sonte!

U ngrit dhe eci sikur hidhte valle, ndërsa krahët me mëngët e gjera i fryheshin gati për fluturim.

Hyri në kuzhinë si tufan, siç hynte vetëm në raste mllëfi a gëzimi të madh, dhe nuk vuri re kush që aty.

Pa vetëm Rukien, që kishte veshur rrobën e zakonshme të shtëpisë dhe që po thyente dy vezë mbi tigan. Asaj iu drejtua, duke e lënë të mahnitur me zërin e tij që këndonte:

– Kishe të drejtë ti, plakëëë! Të kujtohet ç'më ke thënë njëherë? Edhe gjarpri nën gur, mos aentë vetëm! Duhet ndenjtur me njeriun. Ai është bota. Njeriu!... Epo hë de, tundu! Na sill paquret dhe ndonjë meze.

– Ja, – tha Rukia ende e habitur duke vënë tiganin në zjarr. – Për ju i kam këto dy vezë...

– Bota, kur s'ka pulën, ha sorrën! Kurse ne pas-kemi vezë! Shumë mirë. Na i sill atje nën arrë, se bën fresk, – tha e doli.

– Ç'ka babai që është bërë kështu? – pyeti Rukia e gëzuar që i shoqi fluturonte.

– E di unë ç'ka. Hajt, pa e sheh ai sonte! – u përgjigj Samiu duke pastruar një «Beretë» pranë dritares. nga dukeshin Murati e Behari, që bënë muhabet kokë më kokë.

– Hesht ti! – ia preu Farudini. – Mos e zgjat, se muri ka veshë, – dhe u hodhi një sy motrave e nuseve. Ato ishin tërë kureshtje.

– Të keqen, më thuaj, si është puna, Farudin? – e pyeti motra e vogël duke ia hedhur duart në qafë.

I vëllai ia preu shkurt edhe asaj dhe ia hoqi duart, duke e bërë më kureshtare vaizën e re.

– S'është për ju kjo punë. Është për burrat! – i shfryu njëllaj si i ati, kur zemërohej...

Porsa mbaruan së narëni darkën, u bë mbledhja e celulës. Murati shkoi në dhomë më vonë, duke menduar se komunistët ende s'kishin ardhur. U mor një copë herë me një sheleg të vonët të pandarë. E mori në dorë, e peshoi sa kile mund të kishte dhe ia fshiu turirin me shaminë e vet. Pastaj ia lëshoi s'ëmës që blegërinte dhimbshëm.

– Hesht, o dele! – i tha, sikur i fliste njeriut. Në qafë kishte hedhur shaminë, ashtu pakëz të lagur nga shelegu. – Ta pashë pak fëmijën. Mirë e ke. Tani lëshoje qumështin dhe ngjallma dhe pak!

Kur hyri në dhomë, pa djemtë që rrinin kryeulur e kafshonin buzët, Abedin Kalemin me fletoren e tij nëpër duar, Vasfiun e gjatë të Xhemollarëve, që përkulej në çdo derë, se i përplasej koka në tra, Bejton, që gdhendte me çarki një kërrabë të re, dhe Beharin, që po hapte çantën.

«Po ky, — mendoj për Vasfiun, — tani e gjeti kohën të vijë? Apo s'ka edhe llafe. Ka borxh të të mbajë tërë natën me muhabet.» U hodhi një vështrim të rreptë Farudinit e Samiut që të iknin, po ata bënëin vrima në dyshemenë përdhese me majat e opingave, dhe nuk e ngrinin kryet. Të parit i foli Bejtos:

— More bir, — i tha, — ti porsa u ktheve nga Komanda e Vendit. Je lodhur. Shko e fli të mbledhësh kockat!

Bejtoja nuk e ngriti kokën nga puna që bënte, sikur s'e dëgjoi urdhrin e kryetarit.

— Edhe ju, ore djem, Farudin, Sami, merrni edhe Vasfiun e shkoni në piqni ca misra. Ka te ara pranë mullirit. Është edhe një kungull i madh atje. Merreni e na e zieni.

— O, jo tani, shoku Murat, — tha Behari, që kërkonte diçka në çantë dhe e kishte humbur mendjen. — Na bëhet vonë. Sa të venë te mulliri për misra e kunguj ata, na zë mëngjesi.

— Po ç'punë kanë ata? Ne kemi punë. A do ta bëjmë atë mbledhjen?

Atëherë Behar Jata i ra më të. Me siguri, Murati nuk e dinte se kush bënte pjesë në celulë.

— Këta janë komunistët e Maliskajës, — tha Behari.

— Aaa! — u habit Murat Bënça.

— Këta që sheh këtu janë, Shoku Abedin...

— E di atë...

— Shoku Farudin, shoku Sami, shoku Vasfi dhe shoku Bejto.

I erdhi një si avull i nxehtë përbrenda dhe iu duk sikur i ra tavani kur pa djemtë që mbuluan gojën me duar për të mos iu dukur e qeshura tinëzare.

«Mirë Farudin, – tha Murati me vete, – po çne Samiu me këta spurdhjakët e tjerë, Vasfi e më the të thashë! Po këta s'dinë nga lidhet gomari! Kur paskan hyrë këta në Parti? Si nuk më kanë thënë mua! Djalli të më marrë, në kam ditur gjë. Për Abedinin, po, se e meriton.

Ai u mat të ngrihej njëherë; kishte zjarr përbrenda, s'merrte dot frymë, po atë çast Behar Jata, pa vënë re habinë e trullosjen e Muratit, i tha sekretarit të celulës që të fliste. Po edhe Abedin Kalem i s'po e mblidhte veten. Atëherë Behari e mori fjalën vetë:

– Siç e kemi vendosur, bisedova me shokun Murat dhe ai është dakord të bëhet anëtar i Partisë sonë Komuniste. Mendoj ta filloni mbledhjen e celulës me pikën e parë. Pranime në Parti. Pastaj i shihni të tjerat.

– Mirë, – tha Abedin Kalem; i çliruar nga hezitimi që ndjeu pak më parë. – Epo, shoku Murat, na fol për biografinë tënde!

Tavani iu duk sikur u shemb përsëri, po kësaj radhe me rrapëllimë. Behar Jata i kishte thënë që më parë se si do të zhvillohej mbledhja e celulës e çfarë duhej të thoshte. I kishte thënë:

«Do të tregosh jetën tënde, xhaxha Murat.»

«Jetën time? Po duhen gjashtëdhjetë vjet që të tregoj jetën time.»

«Shkurt e shkurt; gjërat më të rëndësishme, për prindërit, vuajtjet, luftërat edhe ndonjë gabim a të metë që ke pasur.»

«Ashtu po.»

Ashtu po. I qe dukur gjë e lehtë, po tani iu lidh gjuha. Djersë të ftohta i kullonin në kurriz e në kraharor. I vinte edhe rëndë nga Farudini e nga Samiu, po edhe nga Bejtoja e Vasfiu. Rëndë dhe inat. Si të fliste për gabimet që kishte bërë gjatë jetës në sy të fëmijëve! Ndonjë gabim të madh mendonte se s'kishte bërë, po edhe pa hiç s'ishte. Jetë e gjatë është kjo.

Nuk e dëgjoi më Abedin Kalem qe ia përsëriti të njëjtat fjalë disa herë:

– Epo, shoku Murat... Biografinë...!

Farudini e Samiu nuk qeshnin më, ishin seriozë, po e shikonin në sy dhe prisnin me ankth se ç'do të thoshte i ati, Plaku mendoj se djemtë ashtu e vështronin gjithmonë kur fliste, me vëmendje të madhe e të përqendruar që t'ia blinin fjalët e mençura e t'i vinin vath në vesh. Kjo i dha zemër. Pastaj, kur filloi të fliste, çdo gjë sikur iu mjegullua dhe nuk pa më as djem, as Behar, as Abedin, as Vasfi, as Bejto. Tha se ishte bari, malësor i varfër, po i lirë si stërgjyshi, gjyshi dhe i ati. Tha se kishte luftuar. Sa herë që Shqipëria e thërriste, rrëmbente dyfekun, ngjishte vezmet dhe shkante në betejë pa menduar për gjë tjetër. Tha gjithashtu, me gjysmë zëri, se si bari i varfër, kur qe i ri e i papjekur, kishte vjedhur ndonjë kec nga tufa e të tjerëve, dhe nja dy dele nga çelnikët e pasur, siç i kishin vjedhur edhe atij ndonjë qengj... Tregoi se e diktuan dhe ai, siç ecte revan mbi kalë, e theri, e rropi kecin dhe lëkurën me copëra mi-shi e flaku në ferrë. Të nesërmen lëkurën e kishin capërlyer qentë dhe njerëzit që e gjetën, thanë:

«Më kot i ranë më qafë atij djalit. Kecin e paskan shqyer egërsirat!»

Që atëherë s'rrëmbeu më gjënë e tjetrit dhe u betua se nuk do ta ndynte më dorën kurrë me mallin e huaj. Dhe më në fund shtoi se ai tashmë i përkiste Partisë Komuniste të Shqipërisë dhe asaj do t'i përkiste, gjersa një ditë t'i zgjaste vdekja kokën në derë të shtëpisë e ta rrëmbente. Po ishalla nuk e ajente në dyshek e në dasma, po burrisht: në luftë, dhëmb për dhëmb me fashistët e me tradhtarët.

Me të mbaruar, nuk mbante mend asgjë nga ato që kishte thënë. I dukej sikur kishte folur përçarë. Djersët tani i kullonin nga balli i gërryer e i rreptë, të ngrohta e sumbulla-sumbulla. Tavani dalëngadalë u ngrit nga poshtë dhe e mbuloi dhomën. Mjegulla u shpërnda dhe ai pa muret, dritaret, shokët, djemtë.

Ata u prekën aq shumë, sa qëndruan një copë herë të mirë pa folur. Pastaj dëgjoj që filluan të flisnin me radhë e me rregull. Ç'thoshin, nuk i kuptonte. Mendja sikur

i qe mpirë. Vetëm në fund pa që ata të gjithë ngritën dorën. E kishin pranuar në Parti. Atëherë erdhi në vete dhe dëgjoi urimet e ngrohta e të përzemërta.

– Të kishim baba, tani të kemi edhe shok komunist!

Këta ishin të fundit, Farudini, e Samiu, që ia shtrëngonin dorën fort, e puthnin në faqet e ashpra dhe e uronin...

– Baba edhe shok komunist!

Këto fjalë i mbetën në mend gjithë natën e natës. Nuk pati gjumë dhe u ngrit herët. Gjithësia ishte plot me zhurmat i imëta, të këndshme, gati të pakapshme, si një melodi e bukur. Në qiell s'kishte asnjë re, veç yj, yj, yj, me miliarda. Ajri ishte i freskët, me lagështirë nga vesa e padukshme që binte butë-butë mbi tokën e zhuritur për ujë... dhe për liri!

Me kandil të ndezur hyri në vathë.

– Ç'keni, moj të uruara që blegërinë? Jam unë. Nuk më njihni? Ju hahet, ju pihet, keni vapë apo është sëmurë ndonjëra?

I kontrolloi kokë për kokë. Pastaj mori shelegun e pandarë, e përkëdheli dhe e futi nën gunë. Dremiti pak gjersa u gdhi dhe, kur doli nga vatha, pa nipin e vogël me një sahan mbushur me përslesh. Ishte i prapë. Ikte nga dysheku pa u ndier, duke i lënë Samiun e Shirinin në gjumë. Nganjëherë ngrihej në mesnatë dhe shkante e hynte në dyshekun e gjyshes.

«T'u bëftë nëna ty, më je bërë akull, bardhoshi i mirë i nënës!», – thoshte Rukia e mallëngjyer, e mbyste me të puthura dhe e ngrohte në gjirin e saj të tharë.

Ai ia nxirrte gjumin i pari. Ajo e dinte dhe ia bënte gati përseshin me qumësht që në mbrëmje. Driti hante shpejt, duke ngritur sahanin te buzët, kaçurrelat e arta i spërkateshin me qumësht dhe sytë si kokrra ulliri i vetëtinin nga kënaqësia.

«Të ka marrë uria, shpirti i nënës! – i thoshte gjyshja. – Ha që të rritesh, o pëllumb i nënës, të bëhesh i fortë si yt atë, Samiu, të bëhesh trim si yt gjysh, për Shqipërinë, o Dritëz, për Shqipërinë!» Dhe shkrihej duke e për-

këdhelur, megjithëse, nipçja, si i sertë që ishte, nuk i pranonte me qejf përkëdheljet dhe, nganjëherë, i përplaste këmbët e vogla me inat, si gjyshi.

— Pa hajde këtu, o Drit! — e thirri Murati me një zë të butë që edhe fëmijës i bëri përshtypje. — Hajde, hajde, se nuk të shan gjyshi! Të ka xhan babagjyshi!

Driti u afrua duke u tundur mbi këmbët e holla.

— A e di ç'kam këtu nën gunë? — e pyeti buzagaz. — E di? Po e gjete, do të ta falë babagjyshi. Po më parë vish papuçet, se do të sëmuresh, e do të të zërë kolla!

Vogëlushi veshi shpejt e shpejt papuçet e trasha prej lesh dhie që ia kishte thurur gjyshja dhe ia zgjati doçkat. Atëherë Murat Bënça hapi gunën dhe shelegu nxori kokën e vogël me brirë të porsaformuar, tundi veshët dhe blegëriu.

Nga porta e hapur e dhomës së zjarrit sodisnin duke qeshur të dyja nuset, vajzat, Sadria dhe Rukia. Te dera tjetër kishin dalë Behari, Farudini e Samiu. Edhe ata i gëzoheshin asaj loje të thjeshtë e njerëzore midis nipit e babagjyshit.

Murati qeshte me zë të lartë, si rrallëherë. Hapte gojën shumë dhe i dukeshin dhëmbët e bardhë e të fuqishëm.

— Dy shelegë! Dy shelegë! — thërriste dhe hapte krahët.

Driti e shtrëngonte fort qengjin që të mos i ikte. Qeshte edhe ai me tërë fuqinë e mushkërive të vogla e të sëmura, duke parë herë bishtin e qengjit që dridhej e përdridhej vazhdimisht, herë sytë e babagjyshit mbushur plot me lot nga të qeshurit me zë.

— Hopaa! — thirri Murati dhe e ngriti lart vogëlushin me gjithë qengj.

Në të dy dyert e shtëpisë plasi gazi i grave e i burrave. Oborri u mbush me të qeshura e me të thirrura të gëzuara. Mbi të gjithë dëgjohej zëri i fortë e i trashë i Murat Bënçës:

— Dy shelegë! Dy shelegë! Një i bardhë, një i artë!

Vogëlushi, në kulm të gëzimit, me syçkat e lagura nga lotët, përkulte kokën me kaçurrela, puthte faqet e ashpra

të Muratit dhe habitëj e nuk e kuptonte përse babagjyshi i sertë e i rreptë ishte bërë aq i mirë e aq i dashur atë mëngjes të ngrohtë korriku.

2

Murat Bënça doli me djemtë në oborr dhe ecën të tre përkrah, pa folur gjer te çezma përjashta avllive të lëna pas dore. Ishin të tre të gjatë e të fortë. Ata veshur për udhë e mbërthyer me armë, ai vetëm me xhamadan shtrënguar me brez. Plaku lau fytyrën me ujin e ftohtë dhe u fshi me shaminë e qafës.

— Kështu, ore djem, ju erdhi radha të niseni. A u bëtë gati? — i pyeti me zë të butë e të hareshëm.

— Po, baba, — u përgjigjën të dy me një gojë.

Murati i hetoi përsëri dhe u bind se asnjëri nuk ishte i tronditur. Ata ishin veshur me rrobat prej shajaku që endte Sadria. Në bel kishin ngjeshur gjerdanët dhe pushkët i mbanin në sup. Fytyrat i kishin të kuqe e të bukura nga emocioni dhe sytë sikur u ndrinin tërë zjarrmi.

— Për shtëpinë mos kini merak. Jam unë këtu. Ruhuni nga djersët kur fryn erë e ftohtë! Dhe mos humbni, bëhuni të gjallë! Na dërgoni lajme kur vjen ndonjë korrrier! — Farudini e Samiu dëgjonin të heshtur e seriozë këshillat e tij dhe vetëm pohonin me kokë. — Për të fituar, ne do të fitojmë, kjo dihet. Për trimëri nuk ju flas, jo vetëm se jeni Bënçaj, po se Shqipëria e vogël trimërinë e ka të madhe. Nga kjo jetë e nga këto male, veç varfëri kemi mbledhur, po duhen çliruar, se po i merret fryma. Edhe në derdhçi gjakun si Syrjai, nuk e derdhni për tokën e tjetërkujt, po për mëmëdhenë. Për armikun mos kini mëshirë! Pushka top, o bij!

— Nuk do të të turpërojmë, baba! — i thanë ata dhe e përqaftuan me zjarr. Murati ishte baba i mirë, i donte

fëmijët, edhe pse s'i përkëdhelte. Kur ishin të vegjël e bënin ndonjë prapësi dhe nuk bindeshin, i fshikullonte nganjëherë me thupër a me shuplakë, jo për t'i trembur, po që të vinin mend. Po kjo kishte ndodhur shumë vjet më parë, aq sa ata nuk e mbanin mend as thuprën, as shuplakën.

— Kështu, o bij! Ne tashti të tre jemi komunistë dhe unë po ju flas si komunist, — vazhdoi Murat Bënça, duke fshehur dhembshurinë atërore, që ndiente në shpirt. — Do të bëhet ashtu siç thotë Partia. Jeta jonë është e hidhur. Kemi jetuar si në varr. Të varfrit po heqin të zitë e ullirit. Ka uri, mjerim, krime e vrasje të pabesa. Të merrni hak atje ku do të veni.

— Do t'i mbajmë vath në vesh këto porosi, baba, — tha Farudini i emocionuar. — Vetëm na vjen keq për ty. Me largimin tonë të shtohen punët. S'je më i ri. Pa jemi edhe kallaballëk.

— Për mua mos kini merak. Jam akoma i fortë. Pa shikoni si më rreh zemra? — tha Murati buzagaz duke vënë dorën në kraharor. Nxori nga xhamadani dy ballë fishekësh dhe u vrenjt. — S'ka ç't'ju japë tjetër babai, veç urimit dhe këtyre. Kjo është pasuria ime. Merrini dhe qëlloni armikun!

Atë çast mbërriti Bejtoja, i skuqur në fytyrë. Kishte udhëtuar tërë natën. Nën flokët si kashtë, në rrudhat e hqlla të ballit, kishte ca vijëzime djerse që mezi dalloheshin.

— Letrën ia dhashë shokut Behar. Kam sjellë komunkata për Abedin Kalemin. Duhet të mblidhet populli e t'jua lexojë.

— Mirë. Ulu e çlodhu! — e këshilloi Murati. Bejtoja uli kokën në currilin e çezmës, u freskua e pyeti:

— A të nisem edhe unë me Farudinin e me Samiun?

— Jo, — u përgjigj Murati.

Bejtos i lëvizën buzët e holla me një dridhmë të lehtë.

— Ka djem të tjerë Maliskaja që mund ta bëjnë fare mirë punën time.

– Jo, more bir, nuk është ashtu. I duhesh këshillit ti. Edhe Behari kështu thotë. Të kam thënë kur do të ikësh, – i kujtoi Murati, duke i shkelur syrin dhe të gjithë hynë në shtëpi.

Gratë i kishin mbushur torbat me ushqime e me ndërra. Rukia i pyeti me zë të këputur e të dhembshur:

– E, o bij, do të ikni?

– Po, nënë.

Asaj iu kujtua Syrjai dhe mbuloi sytë me përparëse:

– A, jo kështu. Jo kështu, nënë! Po qave, na thyhet zemra! – i tha Farudini.

– Ju kam gjallë të tre, o bij! Kur të më marrë malli për ju, mallin do të ma nxjerrin malet! Pastaj unë kam gjithë këta nipa e mbesa që bëj t'i numëroj, e s'i numëroj dot! Po të voglit të m'ia merrni hakun paq.

– Tani je nëna jonë! – i thanë djemtë dhe e puthën për të fundit herë.

U ndanë edhe me xhaxheshën.

– U thoni shokëve në mal se shajakun do t'ua bëj të fortë, që të mos ua shpojë as plumbi, – u tha Sadria, duke i puthur.

Fatimja e Shirini qëndronin si të hutuara, duke menduar se mos kishin harruar gjë për burrat. Dukeshin të gëzuara si gjithmonë, po Rukia që i vërente tinëz, u dallonte lot në thellësi të syve.

«Sa të ikin djemtë, ato do të mbyllen nëpër dhomat dhe do të qajnë, – mendoi Rukia. – Janë të reja, nusët e shkreta!»

Dolën të gjithë në oborr. Farudini e Samiu me fëmijët ndër duar e mbi supe, Fatimja e Shirini që mezi mbanin lotët, Shpresa me t'ëmën për krahu, se Sadria mezi çapitej nga reumatizmi i këmbëve, motrat që ëndërronin edhe ato malet, të gjithë. U përshëndetën edhe një herë pranë çezmës dhe ata ikën të përcjellë nga i ati dhe nga Bejtoja. Gjersa u humbën nga sytë, gratë e fëmijët i përshëndetën kush me grusht e kush me shami.

Kur hynë brenda, shtëpia dukej e shkretuar dhe e zbrazët.

Ishte dita e fundit e korries për Bënçajt. Murati vetë shkoi në Malibardhë, për të marrë pjesë në mbledhjen e këshillit nacionalçlirimtar të krahinës dhe korrien ua la Bejtos, nuseve e të bijave.

Gushti ishte më të hyrë; vapa filloi sa doli dielli. Vesa vezulloi pak çaste me ato bulëzat e shkëlqyera e të kulluara, megjithatë ua bëri qull këmbët maliskajave që shkonin nëpër ara. Shpresa ecte zbathur dhe i vinte mirë, kur shkelte, mbi barin e spërkatur. Ishin ngarkuar të dy me lektyra, edhe ajo, edhe Bejtoja e ngjiteshin ngadalë përpjetë, pa bërë zë. Diellin e kishin përkundrejt. Rrezet e tij derdheshin mbi luginën shumëngjyrëshe dhe u vrisnin sytë me shkëlqimin e bardhë. Kur arritën në majën e kodrës, shkarkuan lektyrat buzë arës së verdhë dhe u ulën për t'u çlodhur. Përpara tyre shtrihej një pamje e mrekullueshme, që e prichte vetëm ai pylli i lashtë i djegur. Pylli, dikur i gjelbër dhe i mbushur me cicërimat e zogjve, tani dukej si një varrezë mbuluar nga mijëra kryqe prej druri të zi. Bejtoja ndjeu veriun e lehtë që filloi të frynte dhe, duke menduar se lagështia e grurit do të avullonte, i tha Shpresës:

— Duhet të shpejtohem, sa nuk është tharë vesa.

Ajo rrinte e menduar me kokën midis pëllëmbëve. Shikonte vargmalet që s'kishin mbarim, zabelet e errëta, ujërat e lumenjve, që shndrisnin nën qiellin pa re. Mendonte se prapa atyre maleve e lumenjve ziente një jetë e panjohur, kishte qytete, shtëpi me kate, rrugë të sheshta dhe dete me vaporë. Ajo s'kishte parë as qytet, as det. Ajo s'kishte dalë ndonjëherë nga fshati dhe s'dinte ç'bëhej andej. Ja, gjer te ara majë kodrës kishte qenë dhe, sa herë vente atje, e shihte atë natyrë të mrekullueshme. binte në mendime, thurte ëndrra për botën e madhe, të trazuar e të panjohur, që e joshte në mënyrë të çuditshme vajzën tetëmbëdhjetëvjeçare.

Shpresa i largoi mendimet, e vështroi djalin me ngrohësi me sytë e bukur dhe mori disa lektyra.

– Unë do të korr, ti lidh duajt! – i tha Bejtoja.

Ata flisnin thjesht e lirshëm, po, sa herë mbeteshin vetëm, i hidhnin vështrime të druajtura njëri-tjetrit ndër-sa u dridheshin lehtë cepat e buzëve.

Befas, që përtej vargmaleve, u dëgjuan shpërthime topash të kalibrave të rëndë që vinin mbyturazi gjer te kodra ku punonin.

– Filloi, – tha Bejtoja.

– Filloi përsëriti vajza.

Ishin mësuar tanimë me krisma dhe nuk u bënëin përshtypje. Ato ishin bërë pjesë e pandashme e tyre dhe e maleve.

– Ku luftojnë, vallë? – pyeti Shpresa, duke u munduar të lidhte duajt me lektyrë.

– Larg, shumë larg. Ndoshta, diku pranë qytetit, – u përgjigj Bejtoja. Një tufë zogjsh fluturuan mbi arën me grurë, – I sheh zogjtë? Tremben nga krismat. Braktisin foletë dhe s'dinë nga t'ia mbajnë.

Ajo ngriti kryet, i pa zogjtë që shqetësoheshin sikur i ndiqte skifteri dhe i erdhi keq për ta. Ndërkaq, ai i ishte afruar shumë dhe po e shikonte tinëz, me vëmendje të madhe, në flokët e dredhur, në ballë ku shkëlqenin ca cirkla djerse dhe në buzët paksa të hapura. Pati një dëshirë të zjarrtë t'ia prekte flokët, t'u mernte erë. Po kjo ishte e pamundshme. E kishte prekur njëherë padashur në faqe te çezma e shtëpisë dhe ai e dinte sa kishte vuajtur. «Është turp! – mendoi. – Po të na shohë njeri Le që unë e kam dorën të këputur, s'e ngre dot.»

Sa herë gjendeshin vetëm, atij i ndizej ajo dëshirë krejt natyrshëm, thjesht dhe pa vetëdijë. Donte të paktën t'i prekte dorën, t'ia mbante në të tijën një copëz herë dhe asgjë më tepër. Po edhe atë s'e bënte dot. E dinte se edhe Shpresa e vështronte shpesh me bishtin e syrit, kur asaj i dukej se Bejtoja s'e kishte mendjen. Disa herë ai e zinte në befasi soditjen e saj tinëzare. Atëherë Shpresa bëhej flakë e lkuqe, ulte kokën e turpëruar, sikur kishte bërë ndonjë faj, dhe mbulonte faqet me duar, sikur donte të fshinte purpurin e lehtë që i jepte nur. Kur Bejtoja mungonte me ditë të tëra, Shpresa ndiente një boshllëk

të çuditshëm dhe priste me ankth kthimin e tij. I mbe-
teshin sytë nga udha e Maliskajës. Dhe, kur e shihte nga
larg tek vinte me pushkën në sup e me krahët hedhur
mbi të, vraponte gjer te lëmi dhe mbështetej te gardhi,
duke e ndier veten të lumtur.

– Si thua ti, Bejto, kur do të mbarojë lufta?

– Atë s'e di. Po që do të mbarojë, do të mbarojë
një ditë.

– E pastaj ç'do të bëhet?

– Do të punojmë. Do të ndërtojmë një jetë të mirë,
të drejtë, të bukur. Nuk do ta punojmë tokën me dama-
lug, po me makina. Do t'i bashkojmë tokat dhe bagëtitë.
Do të ketë vëllazëri të madhe. Edhe shkollë. Kështu thotë
Behari. Dhe unë e besoj.

– Shkollë?

– Posi. Dhe do të vemi edhe ne të dy të mësojmë.
Çudi të duket? Ja, ke për të parë. Do të ndërtojmë
shoqërinë e re, komunizmin. Eh! Ç'botë do të jetë ajo!
Ku di unë, kështu thotë Behari... Dhe unë e besoj.

Ai fliste me frymëzim, ca me fjalët e Beharit, ca me të
vetat dhe nga gëzimi sytë iu përlotën.

Shpresa e dëgjoi me gojën gjysmëhapur dhe sikur
ia thithi mendimet. Ai fliste për një botë të bukur, për
makina, për shkollë, për këpucë e veshje e shtëpi të reja.
Do të vinte, vallë, ajo kohë që e bëri vajzën të mahnitej?
Dhe sa bukur fliste Bejtoja!

Ai kornte gati i thyer më dysh. Ajo rrëmbente ka-
llinjtë dorake-dorake dhe i bënte duaj. Për t'i lidhur,
shtrome më parë lektyrën ende të njomë dhe vinte mbi
të doraket. Kur dilnin duaj të mëdhenj, e ndihmonte
Bejtoja.

– Kështu! Ngjishi mirë! – tha ai dhe, padashur, preku
dorën e saj përfund kallzave. Shpresa e hoqi menjëherë
sikur ia kafshoi gjarpri.

– Ç'pate?

– Kot... Asgjë, – u përgjigj ajo e turbulluar.

Aty nga mesdita erdhën nuset, vajzat e rritura dhe
filluan të mblidhnin kalinjtë. Ishin pesë kolopuçë, të
gjithë zbathur e zhelanë. Dukeshin si pesë zogj të uritur,

që aëmtonin qruin. Më i vogli, Driti, veshur vetëm me një këmishë të bardhë, së bashku me kallinj të mbledhte edhe cã lule të kaltra. Vajzat dhe nusët shkërmoqnin kallinj me pëllëmbë, i frynin bykut dhe përtyreshin me kënaqësi.

– S'aenka i mbushur kalliri, – tha njëra nga vajzat.

– Është tokë e varfër kjo. Babai thotë se kjo arë vit për vit jep më pak, se ia lan yshyrin shiu. Pale sivjet! Në këtë thatësirë edhe bari u bë shkumb, – tha Fatimja, si grua me përvojë në punët e bujaësisë.

– Është edhe kohë e vështirë. Burrat më shumë mendojnë për luftën, se për drithin e për shtëpinë, – tha si e pikëlluar Shirini, se iu kujtua Samiu.

– Për luftën mendojmë të gjithë, – tha Fatimja. – Ishallah e fitojmë shpejt.

Ngarkuan hajvanët me ndihmën e Bejtos, morën edhe nga dy duaj nën sjetulla dhe zbritën tatëojetë. Dhe ashtu vazhduan, najit e zbrit kodrën, të lodhura e të djersitura, ajersa i hoqën duajt nga ara dhe i grumbulluan në lëmë.

Bejtoja mbushi thesin me kallinj të që mbledhën fëmijët. Kolopuçët zbritën në shtëpi pas nënave, duke i ndjekur si ata qengjat e uritur, që blegërinjtë e s'u ndahen deleve.

– Ti merr thesin, se është më i lehtë. Duajt që kanë mbetur i marr unë, – i tha Shoresës që vështronte përrëndimin e kuq të diellit. Vajza habitej se si e kishte krijuar natyra atë mal tamam si shqiponjë. Katër rreshta malesh shtriheshin njëri pas tjetrit, me kreshta të thepisura e të përkulura që përpinin diellin e kuq. Kur dielli përëndoi, malet sikur u laruan tutie horizontit. Zgjatëshin prana bregut të madh e të blertë nga drurët e dendur, me thonet mbuluar nga një tis si mjegull. Ky tis bëhej i hollë mal pas mali, kurse atie larq. në horizont, për shkak të tij mali sikur bëhej i tejdukshëm.

Në çastin kur Bejtoja ia hodhi Shpresës thesin mbi supet e brishta. Murat Bënca që kthehej nga Malibardha i pa të rinjtë. Kishte sy të fortë dhe u qëzua që arën e kishin korrur e vozitur. Uroi me gjithë shpirt dhe mendja

i shkoi te ata të dy që po ngrinin kallinj të e fundit. Nga largësia i dukeshin sikur po përqafoheshin. Po Murati e dinte mirë se ç'mbesë kishte. Edhe Bejton e njihje. E pa djalin që hodhi katër duaj mbi kurriz. «I fortë është, — mendoj. — I fortë dhe i shpejtë.»

I soditi një copë herë me ngazëllim tek zbrisnin kodrës, Bejtoja përpara dhe e mbesa pas. «Ajo ecën në gjurmët e tij, — mendoj dhe një ndjenjë kënaqësie i gurqulloi në shpirt. — Ashtu duhet, — tha me vete. — Ata janë prerë për njëri-tjetrin. Kjo punë s'pret më. Luftë. S'dihet ç'ndodh!»

Të rinjtë ranë përfund kodrës dhe iu zhdukën nga sytë. Po Murati, gjersa mbërriti në shtëpi, për ta mendonte. Duhet t'i them Rukies, që sonte ta pleqësojë me Sadrien. Për t'ia thënë Shpresës, le t'ia thotë Shirini, se me të plekset më shumë. Me Bejton bisedoj vetë. Të marrë fund sa më parë kjo punë e të ikë djali te partizanët.

E kishte humbur mendjen dhe bisedonte me zë, sikur ta kishte djalin aty. Vetëm kur mbërriti përpara shtëpisë dhe pa duaj në lëmë, u kujtua. U hodhi ujë syve te çezma, piu dy-tri gllënjka dhe hyri në oborr.

— Babagyshi! Babagyshi! — thirri Driti dhe iu hodh në qafë.

— Khan i babagyshit! Trim i babagyshit! — iu gëzua Murati, që e donte atë fëmijë më shumë se të tjerët. Ndoshta, pse vinte shëndetlig dhe diçka i këndonte në kraharor kur merre frymë.

— Hajde brenda, se nesër do të shijmë grurin, do ta bluajmë në mulli të dajë Mitros dhe gajshja do të na bëjë kulaçka që të të skuqen ca këto faqka, që m'i ke si kartë cigareje.

Me këto përkëdheli që i dilnin nga thelbi i zemrës hyri në dhomën e zjarrit, ku ishin grumbulluar të gjithë.

— M'ju lumshin duart! — i uroi. — A u lodhët?

— Jo, baba. Zotrote do të jesh lodhur, — i tha Shirini, duke i marrë torbën e pushkën.

— Nga shëpia i ke mirë të gjithë, o nuse, dhe të bëjnë të fala kokë më kokë.

– Të puthca dorën. Falemnderit!
– A më kërkoi njeri?
– Jo, – u përgjigj Bejtoja, duke u bërë gati për të dalë.

– Rri të hamë darkën së bashku, pastaj shko, – e ndaloi Murati.

Rukies iu bë qejfi që i shoqi ishte i gëzuar. «I gëzohet bukës së re, – mendoi, – Po ç'gëzohesh kaq shumë, o plak! Ajo s'na mjafton as gjer në vjeshtë të tretë me këtë kallaballëk që kemi e me gjithë ata njerëz që na vijnë!»

Po Rukia gabonte. Murati i gëzohej vërtet bukës së re. Po më shumë vendimit që kishte marrë.

– O grua, – i tha, kur mbetën një çast vetëm, – sikur ta fejojmë Bejton me mbesën tonë.

Rukia nuk iu përgjigj menjëherë, se iu mblodhën lotët në grykë. E mbyti ngashërimi dhe mezi foli:

– Për hair qoftë!... Jetimë të dy. Hair! Po jeta ashtu është... Mirë, mirë...

– Thuaji Sadries dhe Shirinit t'ia shpjerë në vesh Shpresës që sonte, që tani, – e porositi Murati. Rukia tundi kokën dhe fshiu sytë me cepin e përparësës, e gëzuar si ndonjë fëmijë. – Nuk do ta zgjasim shumë fejesën. Dasmën do ta bëjmë shpejt, këtë vjeshtë. Sa më parë, aq më mirë.

Si hëngrën darkën, Murati e përcolli Bejton gjer te çezma. E zuri për krahu, u kollit e i tha:

– Dëgjo këtu!... Bejtoja u rrëqeth, se Murati s'i kishte folur kurrë me atë zë. Mos i kishte rënë hiles Murat Bënça, se e dinte që ai nuhaste çdo gjë. «Po kaq thellë ka hyrë në shpirtin tim, sa të zbulojë edhe të fshehtën më të madhe?» – mendoi djali dhe veshët i shungulluan nga çjerrjet e bulkathve që i gëzoheshin freskut të natës. Murati ngurroi një çast, pastaj e pyeti: – Si të duke Shpresa? Vajzë e mirë, apo jo! Bejtoja u drodh. «E ditka», – tha dhe ndjeu që i dogjën faqet e veshët. Po të ishte ditë, do të turpërohej menjëherë, se s'kishte si ta fshihte atë të kuq të ndezur, që ia përvëlonte fytyrën. Po ishte natë behari dhe Murat Bënça nuk do ta kup-

tonte kurrë, me gjithë nuhatien dhe urtësinë e tij. — Ti më ke thënë se do të ikësh me partizanët, — vazhdoi Murati duke ia shtrënguar krahun te bërryli. Ky shtrëngim atëror e qetësoi disi Beiton. — Unë të kam thënë se do të shkosh pasi të martohesh. Dhe xhaxhai ka menduar të të martojë. Edhe nusen ta kam gjetur. Shpresën.

Murati vazhdoi të thoshte edhe diçka tietër me atë zërin e tij që i gurqullonte, po Bejtoja nuk e dëgjonte më. Dëgjonte bulkthat dhe shushurimën e currilit të çezmës. I dukej sikur këndonin mijëra bilbila mbledhur së bashku në një vend. Ata bilbila, me zë mahnitës, nuk këndonin vetëm përjashta nëpër degët. Ata këndonin edhe brenda qenies së tij, brenda shpirtit të tij rinor dhe ia qufonin zemrën. Ishte një këngë e bukur, që s'e kishte dëgjuar ajer atëherë. Ishte kënga e jetës, e përtëritjes së saj që nuk e mposhtin as krismat e topave dhe as vdekja vetë.

4

Gjithë familja e Bencajve u ngrit herët. Murati u dha fajnëve mushkën dhe u mori kalin për të shirë. Gratë e vajzat shtrinë duait në lëmë. Murati lidhi kalin çil pas strumbullarit me një litar të gjatë dhe e ngau vetë në orë të mirë. I thërriste kalit me zë të lartë, me dashuri. Po ishte gjashtëdhjetëvjeç dhe i merreshin mendtë, ecte si i dehur, gati binte dhe fëmijët. Aë luanin mbi duaj, gajaseshin me të duke përplasur nëllëmbët e girra nga kollëzit e ashpër. Pastaj e mori Bejtoja nunën në dorë. Ai vraponte rreth strumbullarit me ato këmbët e shpejta e të ajata, e naiste kalin herë nga e majta, herë nga e djathta dhe lëshonte britma oëzimi. Murat Bencës, aë çlodhej duke pirë duhan nën hijen e arrës, buzë gardhit, i dukej sikur shinin dy kuaj e io një.

— «Trimi i xhaxhait», — thoshte duke iu dredhur fleg-rat nga kënaqësia.

Shpresës i vinte rëndë të dilte në lëmë. Vështronte nga dritarja plot emocion dhe nganjëherë ndiente t'i mbahej fryma, ashtu si mbrëmjen e shkuar, kur Shirini e kishte marrë në shtresat e saj dhe, duke e përkëdhelur, i kishte folur për fejesën me Bejton. E lodhur nga punët e rënda Shirini fjeti pas pak, kurse ajo, pas drithmave të para, filloi të thurte ëndrrat e mahnitshme të vashërisë dhe vetëm ndaj të gdhirë i mbylli sytë. Tani i vinte turp. Shikonte nga dritarja lëmin, gratë, fëmijët, xhaxhanë, Bejton që ecte rreth strumbullarit duke ia marrë era flokët që i kishte si kashta ku shkelte; asaj i vinte shumë rëndë të dilte në sy të njerëzve, megjithëse ia kishte ënda. Dëgjonte drang-drungun e avëlmendit dhe kujtonte e rikujtonte këshillat e nënës. Si i kishte folur ajo për jetën bashkëshortore!

Shpresa ishte si në një ëndërr të lehtë e të gëzueshme, kur dëgjoji zërin e butë e të dashur të Rukies.

— Hajde të dalim të dyja, t'u shpiem bardhakun me dhallë të freskët, se tani sa e tunda! Hajde, çupë e nënës, mos ki turp! Ishallah mbaron sa më shpejt kjo luftë, që ta gëzoni jetën me Shqipëri të lirë!

E tërhoqi lehtë për krahu, ia lëshoi bardhakun, në dorë dhe dolën të dyja. Rukia, me gjithë moshën e kaluar, dukej shend e verë. Shpresa i mbante sytë përdhe, ecte si mbi gjemba dhe mezi merrte frymë. Ia dha bardhakun plakut.

— Rrofsh, çupë e babait! — e uroi Murati me zë të ëmbël. — Jepi edhe Bejtos.

Asaj desh i ra të fikët.

Të gjithë gratë e vajzat ia kishin ngulur sytë. Ajo nuk i shihte, po e merrte me mend se nuset e vajzat vetëm atë shikonin, atë e Bejton, dhe, me siguri, çuçurisnin me njëra-tjetrën kushedi se ç'fjalë. Shpresës i dukej sikur nuk ishin vështrime, po gjilpëra me majë që e shponin me ëmbëlsi diku rreth qafës e rreth zembrës.

Bejtoja ia mori enën dhe piu me ëndje. Pikat e dhallit të freskët i rrodhën nga cepat e buzëve dhe ajo pati dëshirë t'ia fshinte me dorën e saj. Kur ai ia ktheu bardha-

kun, sytë e tyre u ndeshën. Vetëtinte lumturia në ata sy të bukur dhe për të ishin gati të jepnin edhe jetën.

Kur po perëndone dielli i madh e i kuq, gruri ishte shirë. Të gjithë, burra, gra, fëmijë rrëmbyen sfurqet e fshesat e gjata dhe larguan kashtën. Driti ndiqte pulat që të mos ia hanin grurin e ri. Sikur ta kishin kërkuar vetë, filloi të frynte veriu. Ata të dy, Murati e Bejtoja, hidhnin vrahun në ajër me lopatat e mëdha prej druri, ndanin bykun nga gruri. Gratë e fshinin me fshesa, duke e pastruar nga kallëzit. Më në fund rrëmbyen shinikun dhe mbushën thasët.

Fshinte edhe Shpresa dhe, kur i binin mbi krye kokrrat e grurit, i dukej sikur i hidhnin përsipër orizin e sheqerkat e dasmës, që ajo të lindte shumë fëmijë e t'i bëhej jeta e ëmbël.

— Ja, gëzuar! Me shëndet e me Shqipëri të lirë! — tha Murat Bënça, duke hequr mënjanë borxhin që i kishte Nezir Topallit. Pastaj u pendua dhe e afroi me thasët e tjerë. — Toka na dha edhe këtë vit pak bukë e shumë kashtë. Po gjithë ky grurë është yni. Plaka thotë se s'na del as gjer në vjeshtë të tretë. Po s'do të na mjaftonte as për këtë behar, moj e uruar, po të paguanim të dhjetën, kryeplakun, xhelepin, djallin e shejtanin!

Qeshte Murati duke mbajtur ijet me duar. Qeshnin fëmijët gratë e vajzat. Qeshnin edhe Bejtoja me Shpresën, si të hutuar. Po tani të gjithë e dinin, edhe fëmijët, se ata qeshnin me gjithë zemër.

Të nesërmen shpunë një sasi gruri për ta bluar në mulli. Mitro Guri, që e dinte gëzimin e Bënçajve, e prishi radhën, siç bënte kur bluante për partizanët, për spitalin e tyre dhe për familjet e viktimave të luftës.

— Të trashëgohesh, o Bejto, megjithëse s'është kohë për dasma! — e uroi djalin. — I thuaj Muratit se sonte do t'ia zë shtëpinë atij edhe ty.

— Mirë se të vish!

Dhe për darkë Rukia, duke bërë ca lutje e zakone pagane, sipas zakoneve shumë të vjetra që i dinte vetëm ajo, u poqi fëmijëve kulaçka në shpuzë. Theri edhe një këndes dhe me gjakun e tij u vuri fëmijëve nga një

pullë në mes të ballit. Nuset tëhollën petë e bënë një petanik të ngjeshur me fasule e me gjalpë. Rukia gjeti një shishe raki, që e kishte fshehur në fund të sëndukut dhe ua shtroi burrave përpara.

– Bujrëm! Hani bukën e re! Ju bëftë mirë. Të gëzuar e me Shqipëri të lirë! Armiku kokën poshtë!

– Me këmbë të mbarë kjo fejesë! – uroi Mitro Guri.

– Po ne pse na harruat? – thirri Kadri Kanani i qeshur që nga pragu i portës së hapur. – Sofra shtruar, vjehrra gjallë!

Pas tij hynë Abedin Kalemi e Vasfiu. I kishte lajmëruar Bejtoja.

Dhe krisi kënga. Ajo ishte e drejtë dhe e shenjtë. Kishte vuajtje e shkatërrime. Po jeta ecte... ecte... ecte...

5

Ai shihte në ëndërr djemtë sikur ishin kthyer që të tre, në një mëngjes me shi, me trupin tërë plagë. I pyeste se ku ishin plagosur. Ata zbulonin kraharorët. Pastaj iu bë sikur po digjej gruri, pyjet, malet. Edhe lumenjtë i dukeshin si të kuq e nëpër flakë...

Ndjeu që dikush ishte përkulur mbi të me kandil në dorë dhe e thërriste me emër. Kur hapi sytë, pa Abedin Kalemin dhe Bejton.

– Korrierët sollën një letër urgjente nga Behar Jata, – tha Abedini nën zë, që të mos zgjonte kalamajtë, të cilët flinin gati zbuluar nga vapa.

– Pa ma lexo, – tha Murati dhe sikur e harroi ëndrrën e keqe që sapo kishte parë.

Bejtoja ia ngriti fitilin kandilit që mbante në dorë. Hijet u drodhën në tavan e nëpër mure. Abedini shpallosi letrën dhe e lexoi me vështirësi, ca se shkrimi ishte i nxituar dhe ca nga lëkundjet e flakës së zbehtë të kandilit:

Të dashur shokë të Maliskajës!

Kemi shumë njoftime të sigurta se një ushtri e madhe prej njëzet mijë ushtarësh italianë e mercenarësh, të armatosur me të gjitha mjetet e luftës, bile edhe me tanke e me dyqind gryka topash e mortajash, do të fillojë një operacion të gjerë në krahinën tonë. Kërkohet mobilizimi i gjerë dhe vetëmohim i lartë i tërë popullit të Maliskajës, që t'i dalim armikut ballë për ballë, si bletë e plotë. Kini kujdes me Ballin që ka përhapur fjalë disfatiste se këtë radhë italianët janë mizëri e nuk ua dalim dot, prandaj, thotë Balli, t'i lëmë ta shkelin krahinën tonë, se nuk është ndonjë kiamet i madh. Shumë-shumë, thotë, do të djegin ca shtëpi komunistësh, po le t'i djegin. Ndryshe, po u kthjem pushkën, do të na bëjnë shkrumb e hi! Prandaj të hidhemi në kundërveprim të gjerë, t'i demaskoni këto parulla, të përgatisni Maliskajën për qëndresë të vendosur. Nesër që në mëngjes të jeni në Malibardhë, se do të bëhet një mbledhje për këtë qëllim me tërë këshilltarët e njësitet e armatosura të krahinës sonë. V.F.L.P. Zona e lirë. Behari.

Ndërkaq Murat Bënça u vesh dhe hodhi pushkën në sup.

— Këto parulla dëgjohen edhe këtu. I përhap ai qeni. Duhet t'ia mbledhim mirë Nezir Topallit! — tha Murat Bënça me inat.

— I vajta në shtëpi mbrëmë. I thashë: «Po llape me fjalë të tilla, do të të varim për gjuhe», — shpjegoi Abedin Kalemi, duke futur letrën në fletoren e tij.

— Mirë ia paske bërë. Po për Dulejman Dusharakun more vesh gjë?

— Ato që di. Ka ikur në qytet me gjithë fëmijët. Këtu ka lënë të shoqen me hyzmeqarët. Me sa duket, është bashkuar përsëri me çetën e Hysen Hysenit.

— Kokën hëngshin! — shau Murati dhe doli në oborr. Në dhomën e zjarrit kishte dritë. Nga dera e hapur ai pa vetëm Shpresën dhe të shoqen. Gratë ishin mësuar tani me shqetësimet e papritura të natës, zgjoheshin nga zhurma

më e vogël dhe bënin gati bukën për plakun, që ikte e s'dihej kur kthehej.

Shpresa doli me një xhaketë të vjetër krahëve.

– Baba! – tha ajo.

Murati e dinte ç'do t'i jepte.

– Vëre në trastën e Bejtos, moj çupë, – urdhëroi dhe doli përjashta.

Shpresa iu afrua Bejtos pa u ndier, si ndonjë thëllëzë që bëhet erë me këmbët e kuqe e të lehta. Ndërsa i vinte ushqimin në trastë, e pyeti:

– Do të vonohesh?

– Besoj të kthehemi nesër pasdite. Po ku i dihet!

– Ka ndodhur gjë?

– Me sa duket do të kemi luftë.

E fejuara i uroi rrugë të mbarë dhe i shtriu dorën e ngrohtë. Bejtoja ia shtrëngoi dhe, gjersa doli në rrugë, i dogji pëllëmba.

Këshilltarët dhe anëtarët e njësitit u nisën të gjithë së bashku për në Malibardhë. Gjatë rrugës u takuan me fshatarë të tjerë të krahinës që ecnin grupe-grupe, duke lëvizur krahët e gjatë pash më pash. Ishin të gjithë të armatosur. Pushkët e pastruara u vetëtinin. Ndonjë që s'kishte armë zjarri, kishte mprehur sëpatën kosoren, thikat, e çdo gjë që vriste. Trastat i kishin plot me fishede, me bomba e me ushqime dhe vërshonin drejt Malibardhës, me hapin e gjatë e të shpejtuar. Dëgjoheshin copa bisedash, përshëndetje, thirrje të gëzuara, emra njerëzish, fshatrash, malesh e grykash.

Tek ura e varur mbi lumë ua preu rrugën një grup djemsh dhjetë-dymbëdhjetëvjeçarë.

– Për ku kështu? – i pyeti Murat Bënça.

– Në luftë, – u përgjigjën si burra të pjekur.

Murati u pa trastat në sup dhe çarkitë në bel. Puna ishte serioze. Kokëkrisurit ishin bërë vërtet gati për luftë.

– Po jo, more trimat e xhaxhait, – u tha Murati buzagaz. – Lufta nuk është si të vesh në Teqen e Kulmakut e të hash mish e hashure. Jeni të vegjël akoma. Rrituni edhe ca!

Fëmijët gurruan. U panë sy në sy dhe kaluan urën.

– Kthehuni! – u thirri Murati, po ata s'pranuan dhe iu qepën me vrap së përpjetës si thikë të Malibardhës. Përfund luginës, rrethuar me rrape të moçme, u mblo-dhën mizëri njerëz. Murat Bënça vuri pëllëmbën në ballë si strehë dhe vërshëlleu.

– Kaq kallaballëk dhe kaq shumë armë s'më kanë parë sytë ndonjëherë. Duket sikur është mbjellë sheshi me push-kë. Me tërë këtë hekur që rëndon mbi supe, mund t'i themi Italisë: Dale, beg, se ka hendek!...

U afruan te sheshi dhe midis njerëzve Murati njo-hu edhe shokët kryesorë të Partisë, komisarë komandantë, djem të terrenit që kishin qenë miq në shtëpinë e tij. Bi-sedonin grupe-grupe, venin e vinin nëpër shesh, pyes-nin të preokupuar.

– A erdhën ata të Leshicës?

– Erdhën.

– Të Bregasit?

– Erdhën edhe ata.

– Po maliskajasit?

– Këtu jemi!

– Vdekje fashizmit, shoku Murat!

– Liri popullit!

U përqaftua me Behar Jatën dhe me Ali Konecin, që ishin njëri komisar e tjetri komandant i shtabit të po-saçëm operativ për mbrojtjen e krahinës.

– Ç'thotë Maliskaja? – e pyeti Behari, duke buzë-qeshur me qafën pakëz anuar në një krah.

– Maliskaja qëndron top! – u përgjigj Murati e bu-zëqeshi edhe ai.

– Ama, parullat e armikut janë përhapur edhe atje.

– S'pinë ujë!

– Sidoqoftë, kini kujdes, shokë. Ata të dy krushqit ja-në bashkuar përsëri. Kanë ngritur një çetë të re me ba-llistë e mercenarë dhe me siguri, do të përpiqen të vijnë me gjithë italianët.

– Le të urdhërojnë, – tha Murati. – Po kësaj radhe nuk do t'i lirojmë.

– Jepuni plumbin, se tani e meritojnë. E mbushën kupën.

Kur filloi mbledhja, duhej të ishte ora nja dhjetë, se hijet e rrapeve u shkurtuan shumë. Dielli digjte dhe malet përreth dukeshin të kaltra. Gati dy mijë veta dëgjonin me vëmendje e në qetësi të plotë Ali Konecin që fliste me gjuhë popullore të figurshme, duke mbajtur pushkën te maja e grykës.

– Shokë e vëllezër! – jehonte zëri i tij burrëror. – Njëzet mijë italianë e mercenarë po na vijnë dhe ne jemi përgatitur që t'i përballojmë me trimëri, siç i ka hije shqiptarit. Po ka edhe njerëz të gënjyer nga propaganda e Ballit Kombëtar që duan t'i hedhin armët, të fshihen dhe, kur të vijnë fashistët, t'i presin me flamur të bardhë. Si thoni ju, që përfaqësoni popullin në këtë krahinë, t'i lëmë fashistët të shtrohen këmbëkryq në vatrën tona, apo t'i presim sipas zakonit, me plumb ballit?!

Qindra pushkë, sëpata e kosore u ngritën lart dhe një shpërthim i fuqishëm zërash mbushi ajrin e nxehtë:

– Me plumb!

Ali Koneci e ngriti zërin, që kumbonte nga rreptësia dhe emocioni:

– Si thoni ju, përfaqësues të popullit, t'i lëmë të na vrasin kalamajtë?! T'i lëmë t'u çajnë barkun grave shtatzëna?! T'i lëmë të na djegin të gjallë nënat e baballarët, gjyshërit e gjyshet?! T'i lëmë të na marrin nëpër këmbë nderin e grave tona?! Po atëherë përse i kemi rrëmbyer këto armë? Përse e filluam luftën? Përse na u vranë gjithë ata shokë? Përse... – Këto pyetje që vinin njëra pas tjetrës shprehnin dhimbje të madhe, po ishin edhe kushtrim. Ato hynin si thika në zemrat e fshatarëve, u ngrinin leshrat përpjetë dhe i bënë të thërrisnin të revoltuar, se ishin gati të hidheshin në fushën e betejës. – Turpi e harrësia i mbuloftë ata që do ta presin armikun me leckë të bardhë! Mallkuar qofshin ata që do të bashkëpunojnë me të! Le të betohemi si burra, – thirri Ali Koneci, – se fashizmit e tradhtarëve do t'u bëjmë varrin!

Turma u ngrit në këmbë njëherësh. Vetëtinë armët mbi kryet e këshilltarëve e të partizanëve. Ajri u drodh

përsëri prej zërit të fuqishëm dhe jehona u përhap në tërë luginën:

— Betoooohemiii!

Nuk kishin qenë ndonjëherë fshatarët e krahinës mallore aq të bashkuar si atë çast solemn.

Ali Koneci mbërtheu buzët e holla, që tregonin vullnet e vendosmëri dhe dëgjoji këshilltarët që thanë se nuk do ta tradhtonin kurrë rrugën e lirisë dhe se do të luftonin deri në fishekun e fundit. Murat Bënça tha se maliskajasit ishin lidhur me tokën si fëmija me kërthizën e nënës dhe kush përpiquej t'i bënte keq asaj, do të gjente vdekjen. Pastaj u përcaktuan vendet që do të zinin batalionet, çetat e njësitet, u dhanë udhëzimet për organizimin e mbrojtjes, për manovrimin, për ndërlikdhjen me anë korrierësh dhe për bashkëpunimin e forcave kryengritëse. Plani ishte i qartë: të mos lejohej ushtria italiane të hynte në krahinë pa u dëmtuar rëndë, të mënjanohej me çdo mënyrë shkatërrimi ose dëmtimi i madh i luftëtarëve tanë. Në rast pamundësie për të ndaluar hyrjen e armikut në zonën e çliruar, do të kryhej tërheqja e rregullt dhe manovrimi i organizuar i batalioneve e çetave, për të sulmuar ushtrinë italiane në krahë e në shpinë. Me të filluar operacioni, popullsia, me gjënë e gjallë, do të zhvendosej në shpella e pyje që nuk mund t'i shkelte armiku.

Para se të ndaheshin, buçitën këngët. Kadri Kanani, me sytë ngjyrë kafe të ndezur e të frymëzuar, ia mori i pari një këngë të re, që e krijoi aty për aty. Ajo ishte një këngë për trimat e bashkuar. Në fjalët dhe në melodinë e saj shkriheshin në një heroizmi, dashuria, gjaku, dielli. Vinte e shtruar dhe e rreptë, fluturonte mbi rrapet, përplasej në faqet e maleve dhe kthehej përsëri. Ishte burrërore, mbushur me krisma dhe me plagë të përgjakura. Fliste për trimat, të cilët i donin aq shumë jetën, malet, pyjet, lumenjtë, tërë atdheun e robëruar, që do ta çlironin me gjak. Buronte nga thellësia e zemrës, si nga thellësia e tokës. Dhe gjithçka përreth dukej si kënga e rreptë dhe e shtruar e kryengritësve.

KAPITULLI I PESTË

1

Katër ditë e net njësi i armatosur qëndroi në rojë të Maliskajës, duke zënë të gjitha shtigjet, që nga mulliri e gjer te pylli i djegur. Nga larg vinin jehonat e betejave të përgjakshme. Më të rrallë, këputej ndonjë predhë e topave të kalibrit të rëndë dhe shpërthente diku poshtë greminave të Maliskajës. Nganjëherë nxinin në qiell aeroplanë, mitralonin e bombardonin andej nga zhvilloheshin luftimet, po shkarkoheshin edhe në pyjet e fshatit për të futur panik. Natën errësira çahet nga raketat shumëgjyreshe, jehonat e luftimeve bëheshin më të qarta dhe uturima e makinave, që tërhiqnin topat e transportonin ushtarë dhe municione, dëgjohej mirë. Korrierët e intendentët, që grumbullonin bukë për luftëtarët, sillnin lajme të mira nga fushat e betejës. Megjithatë, ushtria armike përparonte ngadalë drejt zonave të thella e të çliruara.

Murat Bënça, me kurrizin mbështetur pas shkëmbit në pozicionin e vet, ditën e natën priste kolonën armike.

Ditën e pestë, më të perënduar të diellit, në Maliskajë u dukën zbuluesit italianë. Ata vërejtën vendin me dylli një kohë të gjatë që nga larg, gati buzë xhadesë. Disa prej tyre hynë në një shtëpi të vetmuar, të braktisur nga banorët, dhe dolën me pula nëpër duar. I zinin për gryke dhe u përdridhnin kokën, duke i rrotulluar në ajër.

Po atë buzëbrëmje erdhën dy letra njëra pas tjetrës nga shtabi i posaçëm operativ, të firmuara nga Behar Jata e Ali Koneci. Në të parën njoftoheshin maliskajastit se Hysen Hyseni ishte me ushtrinë italiane, hipur mbi kalë të bardhë, me rreth pesëdhjetë ballistë, prandaj të kishin kujdes se mos u hynte ngandonjë shteg i pambrojtur. Me letrën e dytë urdhëroheshin që të merrnin masa të menjëhershme për strehimin e popullit e të gjësë së gjallë në vende të sigurta.

— E ndieja këtë, — tha Murat Bënça. — Ma thoshte zemra se ai qen do të vinte për t'u hakmarrë. Po s'ka nga hyn. Shtigjet janë të zëna. Kurse njerëzit, gjënë e gjallë dhe ushqimet duhet t'i heqim që sonte. Pararoja e italianëve i nxori veshët mbi xhade. Nesër, shumë-shumë pasnesër, i kemi këtu. Oburrani, shokë! Po pa zhurmë, se na llahtarisen kalamajtë.

— Ku do t'i strehojmë? — pyeti Kadri Kanani si përgjumësh.

— Te Shpellat e Shqiponjës. S'ka vend më të sigurt se atje.

— Po ne ç'do të bëjmë? — pyeti Hyqmeti, që kishte zënë në këshill vendin e Dulejman Dusharakut.

— Ne do të luftojmë këtu ku jemi...

— Ashtu them edhe unë, — e ndërpreu Hyqmeti, duke afruar torbën plot me bomba. Të tjerëve u thoshte se e kishte me bukë.

— Do të luftojmë gjer në fishekun e fundit, — vazhdoi Murati. — Po e pamë pisk, do të ngjitemi atyre majave, përfund Shpellave të Shqiponjës, për të mbrojtur kalamajtë, gratë e pleqtë.

Tërë natën Maliskaja mbeti zgjuar. Nëpër gropat e hapura kopshteve e lëmenjve gratë fshehën gjërat më të vyera e më të rënda. Burrat e pleqtë i mbuluan në mënyrë të tillë që të mos linin gjurmë, ngarkuan kafshët dhe i vunë fëmijët përpara. Nënata nuk u ndaheshin fëmijëve, disa prej të cilëve qanin. Pleqtë e plakat uloke e të sëmura i kishin hipur mbi mushka, që i tërhiqnin për kapistre djemtë e rinj, të rraskapitur nga pagjumësia.

Pëllisnin lopët, blegërinin delet e trembura, dëgjoheshin britma, emra njerëzish e kafshësh. Nata e kthjellët dukej si e përpirë nga ankthi e nga mallëngjimi. Murat Bënça, me këmbë mbështetur te trangu i një pishe, vështronte vargun e njerëzve që i kalonte pranë, dëgjonte frymëmarrjen e tyre të rënduar dhe u jepte zemër:

– Oburrani edhe ca, se arritët! – Ç'ka ai fëmijë që qan? – pyeti. – Gënjejani me ndonjë gjë. Vëreni në gji!

Po s'kishin si ta vinin në gji. E ëma e kishte lidhur në djep.

– Do të pushojë, xha Murat, do të pushojë. Sa të mbërrijmë te Shpellat, e ushqej, – dëgjoj zërin e gruas, një zë çuditërisht të qetë.

I kaluan përpara Bënçajt. Sadria mezi ecte, mbështetur në krahun e njërës prej vajzave të tij.

– Pse s'hipe në mushkë, moj e uruar? – e pyeti.

– E kemi ngarkuar dinga, s'mban më. Po unë kot po vij. Më mirë të qëndroja në shtëpi, se më mbeti një anë shajaku pa mbaruar.

– S'është kohë për shajak tani, o Sadrie. Ngjitu ngadalë-ngadalë. Duro një çikël!

– Duroj, duroj...

Ajo shtoi edhe diçka tjetër, po Murati s'e dëgjoji, se atë kohë iu shfaq përpara e shoqja.

– C'ke bërë kështu, moj? Ç'i ke tërë këto rraqe?

– Duhet të tëra, – u përgjigj Rukia. – S'mund ta lija velenxën me thekë.

– E, hajt, se je e fortë ti, – bëri shaka Murati.

– Jam, o plak, jam. Gjersa kam shpirt, e fortë jam.

I kaluan fëmijët dhe zemra iu drodh. Pas tyre vinin Fatimja e Shirini, të ngarkuara edhe ato me thasë e me hejbe. Më në fund vinte Shpresa me Dritin në kurriz.

– O, trim i gjyshit! – tha duke ia përkëdhelur flokët. Fëmija flinte dhe nuk e dëgjoji zërin e dhimbshur të babgjyshit.

– S'qenka me ju Bejtoja?

– Ishte, – u përgjigj Shpresa, – po qëndroi rojë me shokët.

– Mirë, – tha Murati. – Atje te shpellat keni Mitron dhe Abedinin. Për çdo gjë që të keni nevojë, merruni vesh me ta.

Iu afrua Kadri Kanani, që mezi merrte frymë:

– Nezir Topalli ka lënë vetëm hyzmeqarët. Dulejman Dusharaku ka lënë edhe të shoqen. I kanë porositur burrat që, sido të vejë puna, të mos e braktisin shtëpinë.

Murati u zemërua:

– Ama, ç'më përrallis edhe ti, o Kadri! Ne kemi hallin e popullit. A u ngritën të gjithë?

– S'mbeti xhanxhin njeri, vetëm macet, pulat e ca qen. Mbase dhe ndonjë bagëti e çakërdisur. Ja, të fundit janë Xhemollarët. Po u pjell njëra nga nusët, e Sulejmanit më duket.

Kaluan para tyre nja pesëmbëdhjetë shpirt, shumica kalamaj. Në fund, hipur mbi kalë, rënkonte Mahmudia, duke kafshuar buzët, me barkun gjer te goja. E mbanin në të dy anët gratë e fqinjëve.

– Ç'keni bërë kështu, more të uruar? – u tha me inat të përmbajtur. – Përse s'e vutë në vig?

– Harruam... E humbëm toruan! – u përgjigj Dalipi.

– Zbriteni dhe bëni një vig shpejt e shpejt me guna. Të rrijë rehat nusja. Pse kështu? Pse kaq të pakujdesshëm? Do të lindë njeri e jo këlysh!

U dëgjua sëpata në pyll dhe, pas pak, Dilaveri e Sulejmani sollën dy hunj, rregulluan gunat, bënë vigun dhe e shtrinë Mahmudinë, e cila mbulonte fytyrën me duar nga turpi.

– Hajt, me një djalë, o nusja e Sulejmanit! – e uroi Murat Bënça, ndërsa shtatzëna nga ana e saj i dërgonte edhe ajo urime Muratit, që u kujtua dhe e rehatoi.

– Sa ta shpie dhe erdha, xha Murat, – tha Sulejmani, duke ngritur vigun.

Te Shpellat e Shqiponjës karvanin e të shpërngulurve e prisnin Abedin Kalemi, Mitro Guri dhe këshilltarë të tjerë. Njerëzit, si kaluan grykat e errëta të shpellave, u futën në thellësi, bënë dritë me pisha dhe ndezën zjarret. Nëpër këmbët e tyre ngatërroheshin kalamajtë, dhitë,

qentë, delet, ndonjë pulë që kakariste. Çdo gjë lëvizte aty brenda. Në dritën e paktë e të mbytur, shfaqeshin gra, që tundnin djepet e u jepnin gji fëmijëve, plaka që jepnin e merrnin me Mahmudinë për t'ia lehtësuar lindjen, kalamaj që flinin në prehrin e gjysheve ose përdhe mbuluar me velenxa leshi, vajza të reja, që vinin kusitë me qull e me qumësht mbi zjarr dhe fëmijë më të rritur, të qeshur e të gëzuar, për të cilët ajo natë ishte si një festë e këndshme.

Pas pak shqetësimi, jeta e tronditur, dëshpërimi që ishte grumbulluar në bark të malit, u shpërndanë dhe vendin e tyre e zunë urrejtja për armiqtë, zemërimi dhe mallkimi.

– Po këta armiq a kanë nëna, gra, fëmijë? U shofshin me gjithsej!

– Ç'bën ai zot atje lart! Përse nuk u dërgon murta-jën?

– Duroni, o motra! Burrat e djemtë tanë do ta varrosin katilin!

– Po ti ç'ke që qan? Mblidh veten!

– Nuk qaj për vete, qaj për të tjerët!

Abedin Kalemi, gjakftohtë e fjalëpak, hynte nga shpellat në shpellë, kujdesej që fshatarët të sistemoheshin sa më shpejt, jepte porosi që të mos ndizeshin zjarre jashtë shpellave, u thoshte grave se duhej të gatuanin bukë edhe për partizanët, të cilët nuk do të vononin të vinin dhe, me ndonjë të trembur që përhapte panik, rrinte më gjatë.

– Ç'të të them unë, o Tosun! Ti s'je i vogël që të të mësoj, – i thoshte të tremburit me zë të qetë.

– Nuk duhej nisur kjo luftë! Po shohim lemerinë! Gjynah për popullin. Shihe si është katandisur, si egërsirë.

Ai që fliste në gjysmerrësirë njëren faqe sikur e kishte krejt të bardhë e pa gjak nga frika.

– Je trembur, Tosun! Sigurisht, është kohë e vështirë. Po luftën nuk e filluam ne, po armiku që na shkeli e po na shkel vatrën tona. Edhe gratë mbahen më mirë se ti. Ka ardhur ushtri e madhe, njëzet mijë janë. Por populli

do t'ua thyejë brinjët, se ka djemtë, Partia e ka këtë besim. Edhe popullin e ka. Ti përse të bësh përjashtim?

Gjer pas mesnate vazhduan bisedat, zhurmat, ecejakët nga shpella në shpellë, të cilat kumbonin mbytur. Korrierët sillnin letra me lajme e urdhra. Intendentët ngarkonin mushkat me bukë dhe çanin errësirën me shpejtësi. Të tjerë sillnin të plagosur, që i kishin ngritur nga spitali partizan. Gratë e plakat, me shamitë e zeza nën vetull, kujdeseshin për ta si për djemtë e tyre. Rukia përkulej e i vështronte gjatë se mos ishin Farudini e Samiu.

Më në fund çdo gjë u shua. Mbledhur rreth zjarreve sipas familjeve, farefisit e lagjeve, mbuluar me velenxa, guna ose ashtu siç ishin, ranë për të fjetur. Herë-herë, dëgjohej ndonjë britmë, zëra të heshtur, pëshpëritje të lehta që trazonin gjumin e parehatshëm. Kishte edhe nga ata që s'u flihej: Rrinin te grykat e shpellave, u vinin veshin krimrave të largëta dhe ndiqnin me sy raketat shumëngjyrëshe.

— Tani të flemë edhe ne ndo një sahat, se na pret lufta, — tha Mitro Guri nën zë.

Abedin Kalemi diçka shkruante në fletoren e tij, përkulur pranë flakës së pishës, që hidhte dritë e hije mbi kubënë e lëmuar e tërë lagështirë të shpellës dhe nuk iu përgjigj.

— Shkruaji këto, Abedin, shkruaji që të kujtohen brez pas brezi! — tha Mitroja. U mbështet pas shkëmbit, vuri pushkën midis gjunjëve dhe dremiti.

— Ku janë ata të Maġlibardhës? — pyeti një zë gruaje.

— Shirin! Ti je?

— Më njohe?!

— Si të mos të njoh! — tha Abedin Kalemi. — Ja, tek ajo shpella atje i ke.

— Dua të shoh prindërit! — tha Shirini.

Abedini futi fletoren në xhep, u ngrit dhe vështroi nga lindja yjtë vezullues.

— Së shpejti do të gdhijë, — tha dhe bëri tutje, andej nga regëtinte mëngjesi i ditës së re.

Në pritë që maliskajasit kishin zënë më të hyrë të fshatit, nga mesnata erdhi një batalion partizanësh që mezi ishte shkëputur nga kontakti me armikun. Në krye të tij ishte Ali Koneci. Ai i ndau partizanët e lodhur e të përgjumur nëpër pozicionet e reja dhe pyetja e parë që i bëri Murat Bënça ishte:

- A u shpërngul populli?
- Po, – u përgjigj Murat Bënça.
- Në vend të sigurt?
- Nuk e shkel armiku Malin e Shqiponjës.

Murati pyeti se si shkonin luftimet dhe a kishte të vrarë nga tanët. Ali Koneci u bëri zë disa partizanëve të uleshin e të pushonin dhe foli, sikur psherëtiu:

– Gjer tani në tërë frontin na janë vrarë gjashtëmbëdhjetë shokë! Po edhe kemi vrarë sa jemi ngopur.

- Shumë, – tha Murat Bënça i menduar.

– Është front i hapur. Fillon që nga rrëza e qytetit e mbërrin gjer këtu, – tha Ali Koneci dhe tregoi se si ushtria italiane e kishte filluar operacionin e madh në pesë drejtime. Ditën e parë përlëshja u bë në Qafën e Prerë. Kapja e saj vinte në rrezik mbrojtjen partizane në sektorët e tjerë malorë, sepse u mbetej shpina zbuluar, dhe, veç kësaj, u ngushtohej shumë zona e manovrimit. Sipas pohimit të robërve, ishte hedhur në sulm një regjiment i plotë i divizionit «Firence», i shoqëruar me artileri dhe i mbështetur nga aviacioni luftarak. Veç këtyre, bënte zjarr kundër pozicioneve të partizanëve edhe artileria e rëndë, që ishte vendosur në një fshat pranë qytetit. Qafa e Prerë u ndez nga flakët, nga krismat e nga tymrat. Aty u bë kërdia dhe vendi u kthye në një varrezë të vërtetë për italianët. Edhe në katër drejtimet e tjera ndodhi pak a shumë, e njëjta gjë. Një natë partizanët sulmuan kampin italian të regjimentit, në tre drejtime. Gjatë dy orëve luftimi s'dëgjohej gjë tjetër, veç krismave të armëve, bërtitjeve e sokëllimave. Italianët, të

zënë në befasi, e braktisën kampin në rrëmujë e sipër, duke shkelur mbi të vrrarët e tyre!

– Atje isha edhe vetë, – tha Ali Koneci. – Desh u përvëlova nga flakët.

Dhe vërtet, ai kishte përzhitur vetullat, mustaqet dhe ballin, po nuk i dukeshin në errësi.

– Një dëm të madh na solli Balli Kombëtar me tradhtinë e tij. Diku, andej nga Destila, gënjyen njerëzit t'i prisnin italianët pa luftë. Në Managat kërcënuan një çetën tonë, se po të luftonte, do t'i binin në shpinë, kurse në Shqarr na qëlluan në befasi.

– Harram u qoftë çdoggjë! E tradhtuan popullin, – tha Murat Bënça me zemërim, duke tundur kokën e mpirë nga pagjumësia.

– Edhe këtu mund të na nxjerrë telashe çeta e Hysen Hysenit, megjithëse e forcova njësitin e Maliskajës me tri skuadra partizanësh këtej nga shpina, – tha Ali Koneci. Pastaj dha urdhër të prerë që të mos bëhej zhurmë, të mos bisedohej e të mos pinte njeri duhan.

Ra një heshtje e madhe. Nata ishte e kthjellët, me hënë dhe nga larg vinin herë pas here gjëmimet e betejave. Qielli ndriçohej më të rrallë nga raketat dhe, kur pushonin krismat e mbytura, dëgjohej vetëm kënga e bulkthave e gumëzhima e lumenjve që të ndillnin gjumë.

Befas, dikush ia thirri këngës si në dasmë, me zë të lartë e të ëmbël, me fjalë të shkoqura.

*Nëpër bahçe me limonj
Erdhi nëneja më zgjoi...*

– Oh, filloi ky! – pëshpëriti Murat Bënça, që po mendonte atë çast për njerëzit në Shpellat e Shqiponjës.

– Kush këndon? – pyeti i zemëruar Ali Koneci dhe u ngrit në këmbë, me nofullat shtrënguar. – Pushoni! S'jemi në dasmë këtu!

– Është nga tanët ky, shoku Ali, – tha Murati. – Ashtu e ka zakon nganjëherë. I shkrep e ia merr këngës.

Duke thënë me vete «hej, ç'bel!» dhe duke buzëqeshur, i shkoi Kadri Kananit te koka dhe e shkundi nga

supet. Mirëpo ai e kishte gjumin të rëndë. Topat të binin, s'përmendej. Kur e preknin, e ngrinte zërin në kupë të qiellit.

*Hajde, hajde, sykaleshe,
A më deshe, a s'më deshe...*

Plasi gazi në pozicionet. Qeshi edhe Ali Koneci, që kishte folur ashpër në fillim. Dhe me lot në sy urdhëroi pa të keq:

– Po pusho tani, more shok! S'është koha për të tilla këngë. Tuhaf njeri! Do të na diktojnë italianët.

– Këndon në gjumë, i uruari, – i shpjegoi Murati, duke qeshur me zë.

– Në gjumë?! – u habit Ali Koneci.

– Lëre ç'kemi hequr me të. Duhet një natë dimri për të t'i treguar. Edhe në xhenaze na ka kënduar!

– Çudi! Dhe këndoka si bilbil! Po ky vërtet të merr më qafë. A u zjua? Do të bësh mirë ta dërgosh te shpellat, shoku Murat, – tha Ali Koneci, që s'i kujtohej që kur s'kishte qeshur në atë mënyrë.

Kadri Kanani u përmend. Kur pa gjithë ato hije njerëzish përkulur mbi të e që qeshnin me lot, e kuptoi ç'kishte bërë. I ra ballit me pëllëmbë e tha si me pikëllim:

– Po kur më zuri ky i shkretë gjumë? Unë tani sa mbështeta kokën në shkëmb. Pika mua! – Dhe nuk pranoi të largohej nga pozicioni.

U bë përsëri qetësi e plotë dhe e thellë. Murat Bënça e ndjeu veten që filloi të binte pa u ndier dhe vuri në kokë festen e zezë.

Megjithëse Abedin Kalemi e lajmëroi se bashkëfshatarët u strehuan nëpër shpellat, mendja atje i rrihte. Nëpër errësi të dukesh sikur vështronte sytë e tyre. I bëheshin qindra sy, që e pyesnin si me qortim: «Përse na hoqe nga Maliskaja e na fute nëpër shpella, o kryetar?! Këtu është lagështirë. A dëgjon si kolliten fëmijët?! A i dëgjon britmat e Mahmudisë, që po lind me një mijë mundime?! Na e ke siguruar mirë jetën, apo do të shuhet tërë Maliskaja?...»

Murat Bënça ktheu kryet nga Mali i Shqiponjës. Mbi të dukej vetëm një fije reje përshkënditur nga hëna dhe asgjë tjetër. Atje ishin maliskajasit, pleqtë e plakat e moçme fëmijët kërthinj é të rritur, Mahmudia. Atje ishte zemra e fshatit.

Ndjeu dhembje në kraharor, kur mendoi nipin më të vogël, Dritin me kaçurrela të artë e me sytë si ullinj të zinj, që merrte frymë me zhurmë, sikur kishte diçka të prishur brenda në mushkëritë e njoma. Dhe përsëri dëgjoi po ato qortime dhe pa po ata sy, që kërkonin ndihmën e tij. Iu përzie me dashurinë për maliskajasit zemërimi dhe urrejtja për armiqtë.

«S'kemi rrugë tjetër, o vëllezër e motra! – mendoi. – Këshilltarët po bëjnë të pamundurën për ju. Na e bëni hallall!...»

«Në fund të fundit, – tha me vete, – s'ka gjë që të mos durojë njeriu. Ai s'duron vetëm robërinë. Ja, unë, sa kam hequr gjatë gjashtëdhjetë vjetëve? Po t'i mbledh të tëra kujtimet, bëhet një mal i madh i mbjellë me vuajtje. Se herë kam qenë në grackën e vdekjes nga gjakmarrja, nga padrejtësitë e nga të huajt! Sa herë desh kam thyer qafën, jam mbytur e helmatisur! Edhe dyert e burgjeve i kam parë, edhe shpellat, edhe plagët! E pastaj? Të gjitha këto nuk janë kushedi se çfarë... Po do të harrohen, vallë, vuajtjet tuaja, o maliskajas? Jo. Ato s'harrohen, se lindën në këtë luftë të madhe për vatanin, për lirinë, për bukën. Të tëra duhet t'i durojmë për Shqipërinë! Duroni pra, maliskajas, të rritur e të vegjël! Duroni! Milni bagëtinë në shpella, mos i lini fëmijët të qajnë, bëni gjizë e salcë, gatواني bukë për trimat e maleve dhe për veten, kujdesuni që Mahmudia të lindë, se ja që u dashkan fëmijët edhe në kohë lufte. Fëmijët dhe bereqeti. Dhe rriini të sigurt. Armiku mund t'i vërë zjarrin Maliskajës, prandaj është armik. Po te Mali i Shqiponjës nuk e lëmë të afrohet asnjë pëllëmbë!...»

E shkëputi nga mendimet zhurma e një avioni dhe ngriti kryet nga qielli. Midis yjeve të palëvizshme ai po vinte me ulërimë drejt Maliskajës. Kaloi mbi pozicionet e partizanëve, bëri dy rrotullime, mbushi ajrin e freskët me

poterë shurdhuese dhe iku nga erdhi, duke e marrë me vete edhe uturimën e kobshme.

«Do të vijmë ndaj të gdhirë», – mendoi Murat Bënça.

– Ky avion bën zbulimin e parë, – i pëshpëriti Ali Koneci.

– E çfarë zbulimi bën ai? – pyeti i çuditur.

– Zjarret.

– Po. Zjarret i sheh nga lart.

Ata heshtën dhe Murati mendoi se avioni shihte nga lart maja malesh të ndriçuara nga hëna, gremina të zeza, lumenjtë që ndriçonin edhe ata nga hëna.

«Po shpellat nuk i sheh. S'ka ç'u bën, – mendoi Murati. – Atje njerëzit janë të siguruar nga çdo lloj arme. I mbron Mali i Shqiponjës! Do t'i mbrojmë edhe ne!»

Këto mendime e kthjelluan Murat Bënçën. S'ndiente lodhje, s'i flihej. Ishte tërë sy e veshë. Vetëm goja i qe hidhëruar, s'kishte futur gjë, veç tymit të duhanit. Tani edhe atë s'e pinte dot, se ishte e ndaluar. Ai vështroi në të dy krahët Bejton dhe Ali Konecin, që lëvizën nga vendi. Të dy zgjatën trupin mbi shkëmb.

– Duket gjë? – e pyeti duke ngjeshur veshin pas shkëmbit.

– Duken hije që lëvizin poshtë mullirit, – tha Ali Koneci.

– Edhe unë dëgjoj diçka, si zhurmë makinash, – tha Murati.

– Është bateria e topave malorë.

Bejtoja picërronte sytë dhe mbante vesh. Po as shihte, as dëgjonte gjë. Murati u kujtua dhe i tha:

– Bejto! Mos u largo, se mund të më duhesh.

– Mirë.

– Ata janë! – tha Ali Koneci dhe e nisi korrierin me porosi për komandantët e kompanive.

Nga lindja, mbi malet si mure, po vërshonte pa u ndjerë e dalngadalë drita e re. Vëzhguesit erdhën me vrap dhe sollën lajmin se pjesa e regjimentit shoqërohej nga një bateri topash 75 mm dhe nga dy bateri mortajash të rënda. Dërguan menjëherë lajmëtarë që asnjë nga të shpërngulurit të mos dilte jashtë grykave të shpellave.

Korrierët, vëzhguesit, lajmëtarët, të gjithë ata që kishin punë, vraponin, vetëm sa preknin me shuajt e ngrënë shkëmbinjtë dhe bëheshin erë. Ali Koneci mendoj se në fillim italianët do të bënin pastrimin me artileri dhe pastaj do të fillonin sulmin. Pa orën dhe tha se ata do të sulmonin kur të dilte dielli, jo më parë. Tërë puna ishte që të mos diktoheshin pozicionet e batalionit e të njësitit të Maliskajës. Për partizanët nuk shqetësohej, sepse ata e dinin ç'do të thotë të mos të diktojë armiku. Shqetësohej për maliskajasit e armatosur. Mos ia thërriste përsëri këngës ndonjëri! Prandaj jepte urdhra të njëpasnjëshëm që të groposehin. E pa Kadri Kanani dhe buzëqeshi. Sytë e Kadriut, ngjyrë kafe e të mëdhenj, iu dukën të ndezur. Ai kishte ngrirë në pozicion dhe dukej sikur s'merrte frymë, duke shtrënguar pushkën në dorë. Edhe Murat Bënça ashtu rrinte. Edhe Bejtoja, Sulejmani e Mitro Guri, që porsa kishte zbritur nga Mali i Shqiponjës. Ai soditi maliskajasit me radhë. I njihte për luftëtarë, se së bashku e kishin shparralluar postën italiane dimrin e kaluar.

— Mirë, — tha Ali Koneci.

Një predhë topi vërshëlleu mbi kryet e tyre, duke lajmëruar fillimin e betejës. Ali Koneci e Murat Bënça e ndoqën predhën me sy, gjersa plasë sipër pyllit të djegur. Ajri u rrëqeth. Zogjtë braktisën foletë dhe rrahën krahët në gjysmërrësirë, duke klithur pa ditur nga t'ia mbanin. Predha të tjera vërshëllyen njëra pas tjetrës dhe, aty ku shpërthenin, hapeshin gropa të mëdha, fluturonin copat e shkëmbinjve, ngriheshin tymrat e dendura ngjyrë hiri. Tytat e topave drejtoheshin në të dy anët e Maliskajës, sikur kërkonin t'i zbulonin e, pastaj, t'i shkulnin partizanët nga pozicionet. Mirëpo të gjitha shkonin kot. Asnjë partizan e asnjë maliskajas nuk luante nga vendi. Me siguri, oficerët e regjimentit, që ndiqnin me dylbi vendet ku shpërthenin predhat, mblidhnin supet të habitur, nervozoheshin që nuk shihnin këmbë njeriu dhe jepnin urdhër që artilierët të ndryshonin gradimin.

Tri predha mortaje plasën njëra pas tjetrës afër pozicionit, ku ishin komandanti i shtabit operativ, Murat Bënça, Bejtoja, Mitro Guri dhe disa maliskajas e parti-

zanë që s'i ndaheshin Ali Konecit. Luftëtarët ndienin mbi kurriz breshrin e madh, që u ra nga sipër. Kur u shpërnda pluhuri dhe tymi i barutit, vunë re se asnjeri nuk kishte pësuar gjë. Një predhë tjetër u ngul midis dy gurëve të mëdhenj, në një copëz lëndinë, tri-katër metra larg Kadri Kananit, po nuk shpërtheu.

– Lanete! – tha Kadriu dhe iu duk predha si një urith tepër i madh, që provonte me feçkë të hynte në një vend që s'e nxinte.

Ashtu siç e parashikoi Ali Koneci, me të dalë një fashë drite, që ra pjertazi mbi kryet e Malit Shqiponjë, repartet e para italiane u nisën për sulm, të mbështetur nga artileria që s'kishte të mbaruar. Ali Koneci i pa me dylbi tek ngjiteshin gjysmë të përkulur, në formacion luftimi dhe mendoi se, gjersa të ngjitnin të përpjetën e madhe, ushtarëve do t'u zihej fryma me atë shpejtësi që e kishin marrë.

Artileria e ndërpreu zjarrin. Rreth e rreth Maliskajës qielli u vrenjt nga pluhuri dhe tymi i barutit. Luftëtarët ende rrinin shtrirë, të gjeshur pas tokës dhe nuk bënë asnjë lëvizje. Italianët dolën majë kodrës së parë dhe, si vunë re se askund nuk dukej njeri dhe askund nuk krisi pushka, e drejtuan shpinën dhe u ngjitën më të shkujdesur. Avioni u duk përsëri në qiellin e mbushur me tym. Erdhi njëherë rrotull maleve, më ulët se gjatë natës, bëri një pikiatë të çmendur mbi majën e Shqiponjës dhe u largua pa mitraluar e pa bombarduar. Ky veprim i pilotit, i cili me siguri do të kishte pirë, se për pak desh e preku me një krah të avionit majën e malit, u dha zemër ushtarëve italianë të bënë përpara, pa çarë kokën shumë se ç'i priste dhe pa marrë ndonjë masë të veçantë sigurimi.

Pas gjysmë ore ata u afruan aq shumë, sa kryengritësit, që ishin bërë njësh me shkëmbinjte, dëgjuan edhe zërat e ushtarëve, të cilët, duke kujtuar se partizanët ishin thyer përfundimisht, fshinin djersët dhe i flisnin njëri-tjetrit.

– Gati, djema! – u bëri shenjë Ali Koneci shokëve me revolver në dorë.

Befas, kur ushtarët po u qepeshin shkëmbinje ku ishin partizanët e maliskajasit, shpërtheu nga të tri anët një zjarr i dendur me të gjitha armët: bomba, pushkë, mitraloza, automatikë dhe me një armë tjetër të tmerrshme, siç ishin sokëllimat:

– Para, partizanë! Para, partizanë! Para partizanë!

Kjo goditje e afërt, e papritur, e befashme i çakërdisi dhe i hutoi që në fillim sulmuesit italianë. Një pjesë ngelën top në vend. Disa u lebetitën të përgjakur duke kujtuar nënat. Të tjerët u kthyen mbrapsht dhe ua dhanë këmbëve, me vrapin e çmendur të tmerrit e frikës së vdekjes. Një pakicë bënë përpara pa kuptuar mirë se nga u vinte zjarri, pastaj u rrokullisën tatëpjetë shkëmbinje, gjersa zunë vend rrëzë ferrave e bokërrimave.

– Ndiqini, djema! – urdhëroi Ali Koneci, duke marrë në shenjë një oficer, që u doli ushtarëve përpara me revolver në dorë dhe i urdhëronte të ktheheshin. Oficerin e mori plumbi në gojë. Forca e plumbit e rrëzoi në kurriz, sikur e tërhoqi njeri nga flokët.

Murat Bënça mori në shenjë një ushtar që vraponte tatëpjetë si lepur, me vështirësi. E qëlloi në kaskë. Plumbi goditi pjerrtazi, bëri kthesë, vërshëlleu edhe një herë dhe i ra Bejtos te këmbët.

– Po ti paske luajtur fare nga mendtë, more djalë! – i thirri Murati Bejtos, që shtinte në këmbë. – Ulu këtu! Pa shiko ku të erdhi plumbi... Hë, ç'më shpëtoi! – tha pastaj me inat, duke nxjerrë gëzhojën e nxehtë e duke kërkuar me sy ushtarin me helmetë që ishte zhdukur.

– Janë gozhduar nja tre a katër veta aty poshtë, nën shkëmbin tonë, – thirri Bejtoja.

– Ku, more, aman? – pyeti Hyqmeti, që mbërriti në çast me dorën në torbë.

– Këtu!

Hyqmeti bëri dy hapa nën shkëmb, zgjati qafën, i pa dhe ua hodhi bombën. Po ajo nuk plasi. Ushtarët, që ishin fshehur aty, e panë bombën me lemeri dhe, sa u bënë gati të merrnin vrapin, u shpërthyen dy bomba, njëra pas tjetrës.

– Hë? – e pyeti Bejtoja.

- U bënë lakër!
- Sa ishin.
- Tre.

Katër italianë të tjerë dolën nga një gropë predhe, që e kishin hapur predhat e tyre dimrin e kaluar. Po sa morën vrapin, ranë përmbys mbi gëmushat, si notarët që hidhen në ujë.

– Tani ndiqini, djema! – thirri Ali Koneci dhe në çast dëgjoi britmat e sokëllimat e partizanëve e të maliskajasve, që u hodhën në kundërsulm. – Do t'i shpartallojmë krejtësisht, Murat Bënça. Ranë si miu në çark! – tha ai me gëzimin e fitores në sy.

– Ashtu them edhe unë, – tha Murati, pa fshehur gëzimin, dhe e vështroi me habi Ali Konecin. Ishte pa vetulla e pa qepalla dhe njëërën faqe sikur ia kishin rrjepur.

– Po ti qenke përvëlur keq, more Ali Koneci! – thirri Murati me dhimbje.

– Jo fare, jo fare! Leshi i djegur rritet përsëri. Edhe faqja rregullohet. Pse, keq është t'i kesh faqet të kuqe? – qeshi Ali Koneci, duke parë me dylbi fushën e betejës.

– Me dorë, djema! Me dorë t'i kapim! – thirri fort.

Maliskajasit e partizanët po e ndiqnin këmba-këmbës armikun e shpartalluar.

3

Fitorja ishte e sigurt. Sollën robërit e parë. Italia-nëve nuk u mbaheshin këmbët gjekundi, me gjithë kërcënimet e oficerëve që u dilnin përpara me revolverë në dorë. Nuk e ndalnin sulmin e partizanëve as mitralozat e rëndë «Breda», që qëllonin nga pozicione të maskuara, të sigurta e të largëta. Komandantët e kompanive pyesnin në duhej të dilnin gjer në xhade, ku ishin kamionët dhe

bateritë e topave e të mortajave. Ali Koneci po përgatitej të dërgonte korrierin në shtabin operativ për ta informuar Beharin se pjesa e regjimentit italian po shpartallohej në Maliskajë. Po pikërisht në kohën kur buzëqeshte fitorja përfundimtare e betejës, një breshëri plumbash erdhën prapa shpine dhe ciflosën shkëmbin, ku ishte Ali Koneci me shokë. U shtrinë menjëherë përtokë, duke u munduar të mbroheshin si të mundnin. Një partizan, veshur me shajak të holluar, duke u tërhequr zvarrë, u plagos në shpatull.

– Jazëk! – tha i dëshpëruar. – E mora plagën në kurriz.

Ali Koneci pa një partizan tjetër, që vraponte tatëpjetë drejt tyre. Nuk vraponte, po hidhej gur më gur, ndërsa kindat e xhaketës ushtarake i hapeshin si krahë shpesi.

– Kush qëllon? – i thirri Ali Koneci dhe u mundua të mbrohej nga plumbat që i vërsëllyen pranë veshëve.

– Ballistët! – tha partizani, që mbërriti me një frymë.

– Janë dy çeta. Ne jemi pak atje dhe na hipën sipër.

– Bjeri borisë për tërheqje! – urdhëroi Ali Koneci borizanin. Një djalë i ri i shkurtër nxori nga trasta borinë e shpuar nga plumbi te gryka dhe filloi t'i binte dhimbshëm.

– Bjeri vazhdimisht! – thirri Ali Koneci. Ai dërgoi korrierët me porosi që një kompani të sulmonte ballistët dhe dy të tjerat të tërhiqeshin drejt Malit të Shqiponjës.

– Është ai qeni! – tha Murat Bënça i zemëruar. – Hysen Hyseni!

– Do të bie midis dy zjarreve. Do t'i sulmojmë ballistët që të hapim rrugën për të mbrojtur Malin e Shqiponjës.

– Po, – tha Murati gjakftohtë, i ngrysur, futur në një gropë predhe së bashku me Bejton e me tre të tjerë. – Duhet ta lëmë fshatin, ta sulmojmë atë qen dhe të zëmë prita në shkëmbinjtë përballë Malit të Shqiponjës.

Gjendja ndryshoi brenda gjysmë ore. Partizanët e dëgjuan borizanin dhe u tërhoqën me shpejtësi, pa kuptuar në fillim përse u dha ai urdhër, kur ata, pas pak,

do t'u hidheshin topave për gryke dhe do të digjnin makinat. U duk avioni dhe shkarkoi ku mundi, edhe brenda në fshat, të gjithë municionin e rëndë. Bateritë e topave e të mortajave rifilluan qitjen me breshëri të dendura. Predhat shpërthenin nga mulliri gjer përmbi fshat dhe Maliskaja u mbulua me retë e dendura të tymit. Ballistët qëllonin pas shpine, duke sharë ndyrë partizanët. Italianët e kuptuan gjendjen e vështirë të luftëtarëve të lirisë, e morën veten dhe filluan sulmin e ri, me forca të mëdha, drejt fshatit.

– Ç'bëhet kështu? – pyeti Sulejmani, ndërsa kalonte gjysmë i përkulur përpara Murat Bënçës e Bejtos, të cilët përpiqeshin të zbulonin çerdhen e mitralozit ballist, që lehte si qen i tërbuar.

– Ramë në kurth, – u përgjigj Murati. – Ata që qëllojnë prapa shpine, janë ballistët e Hysen Hysenit.

Sulejmani kafshoi gishtin e madh, pështyu gjakun dhe u zhduk pa folur.

– Nxirri ata partizanët që ke përpara. Tregoju rrugën, se janë keq atje, – i thirri Murati prapa krahëve.

Gjendja u bë shumë e rrezikshme aty nga dreka. Tani luftëtarët e lirisë i qëllonin nga të dy krahët, para e prapa, dhe i hante plumbi. Po maliskajasit, që e njihnin vendin me pëllëmbë, i ndihmuan partizanët të zinin pozicione të reja pa dëmtime të rënda. Pesë partizanë të plagosur dhe robërit i nisën menjëherë te Shpellat e Shqiponjës. Duke kaluar përmes fshatit, Murat Bënçës i çërriti zemra: nuk dukeshin as qen, as pula, as bagëti. Bejtoja, që, sipas porosisë së tij, nuk i ndahej këmbakëmbës, u derdh të mbyllte derën e Bençajve, që gratë e kishin harruar hapur në rrëmujë e sipër.

– Ç'e mbyll! – i tha Murati. – Do ta djegin!

Kur u ngjitën më lart, dëgjuan Hysen Hysenin që thirri nga shkëmbi, ku kishte ngritur mitralozin:

– Prite, Murat Bënça, prite!

Plumbat i ranë ndër këmbë me fishkëllima të mprehta. Bejtoja u fsheh prapa trungut të një pishe. Murati u

shtri dy hapa më të djathtë, prapa një shkëmbi të vogël që e mbronte mirë.

— Kafsho dhé, Murat Bënça, kafsho! — thirri Hysen Hyseni dhe ia lëshoi zinxhir plumbat e mitralozit. — Ha pleh, ha! Pse s'e nxjerr kokën, o kryetar? Atje të ngor-dhësh!

«Mirë të ma bësh, — mendonte Murati i ndezur nga inati. — S'të futa një plumb atëherë. Mirë të ma bësh. Po dale, dale! S'kam vdekur akoma, o ballist i fëlliqur! Dale, o tradhtar, sa të ta shoh pak lulen e ballit.»

I bëri shenjë Bejtos të rrinte ku ishte e të mos e zgjaste qafën, se mund të hante ndonjë plumb. Djali seç i bëri me shenjë, po ai s'e kuptoi.

— Mos u zgjat ashtu, të them! — i foli rreptë.

Hysen Hyseni e shau përsëri më rëndë se herët e para. Murati priti sa pushoi breshëria e mitralozit të lehtë italian. Menjëherë u shtri mbi shkëmb.

— Ja ku është qeni! — tha. Ndali frymën dhe e mori në shenjë. Kreshta e vetullës së djathtë iu ngrit lart. Tër-hoqi këmbëzën dhe Hysen Hysenit, që e diktoi dhe u mat ta qëllonte me mitraloz, iu prenë sharjet.

— Qen! — tha Murati. — Vetë e kërkove vdekjen! Tradhtar! Shaj tani!

Bejtoja goditi mitralierin dhe të dy së bashku, duke mbrojtur njëri-tjetrin, po më shumë Murati djalin, dolën nga kurthi dhe bënë përpjetë.

— Hë, trimi i xhaxhait!

Ndërkaq Ali Koneci e organizoi kompaninë. Partizanët u hodhën në sulm të shpejtë, i thyen ballistët dhe rruga u hap. Rreziku i rrethimit dështoi përfundimisht. Të gjitha forcat kapërcyen prapa pyllit të djegur dhe zunë shtigjet që shpinin te Shpellat e Shqiponjës.

— Më tej s'kemi ku të vemi, as ne, as italianët, — tha Murat Bënça dhe kërkoi në xhamadan takëmet e duhanit. Ndezi cigaren, pastaj u mbështet pas shkëmbit, duke tundur krahun, sikur hodhi një të keqe nga vetja.

Ali Koneci, ulur pranë tij, po shkruante një letër për Beharin; korrieri priste në këmbë. Faqja e përcëlluar i dukej si e përgjakur nga rrezet e diellit që binin në të.

Shkruante shpejt, dora i dridhej lehtë dhe Murati e kup-toi nga buzët e shtrënguara se komandanti ishte i zemëruar dhe i shqetësuar.

— Ja ç'të bën tradhtia, — tha, kur u nis korrieri. — E kishim fitoren këtu, në dorë, dhe na iku!

— Sidoqoftë, u palosën gjithë ata. Edhe ai qen Hysen Hyseni, — i tha Murati për ta qetësuar sadopak.

— I shkrova Beharit për të gjitha, që të vërë në dijeni Partinë dhe të kenë kujdes forcat e tjera e shokët e terrenit.

Dielli ishte ngjitur lart, bënte vapë, shkëmbinjtë ishin nxehur aq shumë, sa të përvëlonin pëllëmbën. Tërë Maliskaja gjëmonte e dridhej nga shpërthimet e krismat. Luftohej në largësi një mijë metra e ca dhe dukej krejt si një lojë. Italianët u bindën se ishte marrëzi të sulmonin majat e maleve, ku i priste vdekja e sigurt; hynë në fshat dhe rifilluan qitjet me topa e mortaja, duke u përpjekur më kot të thyenin forcën e shkëmbinjve. Pas pak i drejtuan tytat e topave edhe nga Mali Shqiponjë. Shqiponja e ngurtësuar dukej si e gjallë: ngrinte kryet lart nëpër tymra, hapte krahët dhe sikur flakte me kthetra gurët e ronitur. Dhe kur tymrat largoheshin ngadalë, ajo dilte përsëri, madhështore, si më parë, duke sunduar horizontin.

Ata heshtën një kohë të gjatë, duke parë nga Maliskaja. Me sy nuk dukej gjë. Murati pa me dylbinë e komandantit ushtarët me helmata dhe mushkat e mëdha të ngarkuara me arka pranë gardheve e lëmenjve. E keqja kishte hyrë edhe brenda shtëpive. Kuajt ishin futur nëpër misra. Ushtarët shuanin etjen me rrushtë, që i këpusnin nga hardhitë, dhe ndiqnin pulat. Murati u mundua të gjente shtëpinë e vet, po nuk dukej, se ishte kodrina përpara.

Kur hoqi dylbinë, Ali Koneci vuri re se sytë e plakut ishin të qullur.

— Do ta djegin fshatin, — tha Murati me urrejtje të shtuar.

— Me siguri, si gjithandej, — pohoi Ali Koneci.

— Do t'i ndërtojmë më të mira pas Çlirimit, — tha

Murat Bënça me një parandjenjë të çuditshme se ajo që thoshte, do të bëhej.

Faqet e shkëmbinjeve gjer në perëndim të diellit vazhuan të villnin tymra të kaltra, potere shurdhuese dhe cifla gurësh si breshër kokërrmadh.

Atëherë Ali Koneci sikur u zgjua nga gjumi:

— Po të kalojnë natën në Maliskajë, do t'u sulmojmë kampin. Më duhen nja dy-tre veta të shkathët, trima dhe që t'i dinë shtigjet mirë. A i ke këtu?

— Këtu janë, — u përgjigj Murat Bënça dhe, si u ngrit në këmbë, thirri: — Vasfi, Hyqmet, Sulejman!

Ata erdhën të tre menjëherë. Ali Koneci i pa me vërejtje. Ia mbushën syrin.

— Me se e ke atë torbë? — e pyeti Hyqmetin e shkurtër e të nxirë në fytyrë.

— Me bukë, shoku komandant...

— Mos më gënje, se ta pashë qëparë, kur i nxirrje bukët e kuqe. Sa copë ke?

— Dymbëdhjetë.

— Mirë. Do të të shpie në një vend që t'i përdorësh në mish të gjallë.

— Ku, more, aman?! — pyeti Hyqmeti dhe sytë iu ndezën nga urrejtja.

Ali Koneci krijoi tri skuadra të vogla me partizanë të shkathët, që kishin automatikë dhe, me të rënë mbrëmja, u nis për në Maliskajë.

Artileria ra në heshtje. As partizanët nuk qëlluan më. Qetësia e natës prishej herë-herë nga armët që zbraznin kot ushtarët e dëshpëruar.

Murat Bënça mori me vete Bejton dhe u nis për te shpella. Duke ecur, llogariste me mend se gjer ku mund të kishte arritur Ali Koneci me shokët.

«Tani janë akoma midis shkëmbinjeve», — thoshte me vete.

«Tani duhet të kenë arritur te pylli i djegur», — tha më tej.

«Me siguri, po zbresin nga kodra ku është ara ime...»

«Prit kur të pëlcasë!»

U ul me fytyrë nga Maliskaja. Bejtoja qëndronte në

këmbë, në krah të tij, mbështetur në pushkën e gjatë. Murati hoqi festen dhe fshiu qafën e djersitur me shaminë e madhe. Po, me sa dukej, skuadrat e sulmit nuk kishin arritur ende të kampi armik, se u duhej të tërhiqeshin zvarrë për të mos u diktuar. Murati, me kokën të rënduar nga pagjumësia, priti më shumë se një orë, pa lëvizur asnjë gjymtyrë, sikur të ishte një copë shkëmb. Papritur një raketë e bardhë çau qiellin dhe drita e fortë zbuloi konturet e shkëmbinjve të zinj. Maliskaja u duk sikur u hodh në erë. Pëlcitën bombat e dorës. Krisën me aiarm automatikët, mitralozat e pushkët. Drita e kuqe e betejës që zhvillohej në fshat vinte gjer aty, valë-valë, herë shuhej, herë ndizej, si shkrepimat e largëta e të vazhdueshme.

– Filloi, – tha Murati dhe brofi në këmbë. – E keqja po digjet në Maliskajë.

4

Murat Bënça dhe Bejtoja mbërritën te shpellat pas mesit të natës. Abedin Kalemi i tregoi shkurt e shkurt për shpërnguljen, për furnizimin e partizanëve me bukë dhe për bombardimin, që s'kishte shkaktuar asnjë dëm. Murati hyri në të gjitha shpellat. Te grykat e tyre ishte qetësi, kurse brenda shumica e njerëzve nuk flinin. Me të marrë vesh që erdhi Murati, maliskajasit sikur u lehtësuan. Ai e dinte që njerëzit e donin, i besonin, gjenin mbështetje e përkrahje. Kur e shikonin me sy, diçka u gurgullonte në shpirt, u shtohej shpresa, ndiheshin më të sigurt. E mbytën me pyetje në ishin mirë djemtë e burrat e tyre, që ishin bashkuar me partizanët, sa italianë u vranë, sa robër u zunë, në kishte ndonjë partizan të vranë dhe a ishte e vërtetë që Hysen Hyseni i kishte goditur nga shpina dhe pastaj kishte marrë plumbin ballit. Lajmet e luftës ishin marrë vesh nga korrierët, intendentët e të plagosurit, po donin t'i dëgjonin edhe nga goja e tij, Murati ua tregoi të gjitha.

– Po ato si bubullima e shkrepitima ç'qenë në Maliskajë?

– U bë një sulm i befasishëm nga njerëzit tanë me bomba e automatikë. Me siguri është bërë kërdua, po këtë do ta marrim vesh kur të gdhiet.

Shkoi e pa të plagosurit. Plakat ua kishin mjekuar plagët me ilaçe dhe ata flinin. Më keq nga të gjithë ishte ai partizani, që, kur u godit nga ballistët në shpatull, tha: «Jazëk! E mora plagën në kurriz.» Ai qe shtrirë përmbys dhe fliste si përçart. Njërit i kishin vënë në këmbë jaki dhe ia kishin mbështjellë me lëvozhga druri e me çarçafë.

– Sa të zgjohen, jepuni të hanë, – i porositi ato që kujdeseshin për të plagosurit.

Te shpella, ku ishte shtatzëna, nuk hyri. Po i pa plakat në dritën e kandilëve që jepnin e merrnin me të. Me sa dukej, Mahmudia ishte kontratuar nga shpërthimet e predhave, kur italianët godisnin me top Malin e Shqiponjës. «Gjynah të dështojë!» – tha me vete Murati.

Bënçajt i gjeti të mbledhur rreth zjarrit, në një qoshe të thellë të shpellës. Fatimja e Shirini u ngritën në këmbë, u bëri shenjë dhe ato u ulën. Fëmijët që ishin zgjuar, iu hodhën në qafë. Murati u mallëngjye dhe i përkëdheli. Më i vogli u mblodh në prehrin e tij. Rukia i dha diçka për të ngrënë dhe e pyeti mos ishin Farudini e Samiu me batalionin e Ali Konecit.

– Jo, – i tha Murati. – Po edhe ata luftojnë, kushedi se nga.

Bejton e zuri gjumi me kurrizin mbështetur pas shkëmbit.

– Hidhini ndonjë gjë djalit, se do të ftohet, – tha Murati dhe Shpresa, që ishte më pranë tij, i hodhi me druajtje shkorsën që i zuri dora.

Si hëngri bukë dhe si i pa Bënçajt që ishin mirë me shëndet, Murati iu kthyen fuqitë që e kishin braktisur. Mendjen e kishte te Maliskaja. «Do ta djegin, kriminelët», – thoshte gjithnjë me vete. Driti ngjishej pas

trupit të tij, po nuk flinte. Murati ia pa sytë si ullinj dhe iu dukën më të mëdhenj se tjetër herë.

«Më është trembur Driti», – murmuriti, duke e kuptuar nga fërgëllimat e lehta të trupit të vogël e të ngrohtë. Iu mblodh një lëmsh në fyt. Ai zemërohej kur gratë i trembnin fëmijët me gogolë e me gjithfarë marrëzish. Kurse fani s'kishin faj nuset, po predhat e armikut.

– Mbylli syçkat e fli! – i tha me zë të ngrohtë.

– Më trego një përrallë, babagjysh!

– Përrallë?!... Epo mirë... Na ishte mos na ishte...

– Nuk iu kujtua asnjë përrallë dhe filloi të sajonte:

– Na ishte një shqiponjë shumë e fortë. E vogël, po e fortë... I binin armiqtë me topa, po shqiponja hapte krahët dhe i flakte nëpër gremina, i bënte copë-copë.

– Kjo s'është përrallë, babagjysh.

– Po çfarë është, more bir?

– Kjo ndodhi sot, këtu, në Malin e Shqiponjës... Më trego atë të shelegut. Të kujtohet? Një sheleg i artë, një sheleg i bardhë..., – dhe sytë e vogëlushit lëshuan xixa.

– Oh! – rënkoi Murat Bënça. Sajoi përsëri diçka, gjersa Dritin e zuri ajumi.

Po dremiste edhe ai, kur dëgjoji një zë që nga gryka e shpellës:

– Po digjet Maliskaja!... Po digjet Maliskaja!

Brofi në këmbë dhe doli përjashta i ndjekur nga nuset, nga e shoqja, Bejtoja, Shpresa e nga fshatarë të tjerë.

Sa të hapësh e të mbyllësh sytë, te gryka e shpellave dolën gjithë maliskajasit, pleqtë, gratë, fëmijët e rritur. Partizanët që rrinin shtrirë mbi shkëmbinj, duke përgjuar armikun e duke mbrojtur të shpërngulurit, u ngritën në këmbë, me fytyrat nga fshati. Nuk lëviznin dhe hijet e tyre të larta dukeshin si pisha në flakërimën e zjarreve që digjeshin shumë larg, përfund maleve e kodrave të errëta. Në çastet e para të gjithë ngrinë në vend dhe nuk bënë asnjë hap përpara.

«E dogjën!» – rënkoi Murat Bënça me urrejtje.

Pas pak në terrin e natës horizonti më të djathtë,

më të majtë dhe përpara, përtej pyjeve me pisha, përtej lumenjve, u përflak sikur po lindte dielli.

– Po digjet Malibardha!

– Edhe Malidreja!

– Edhe Leshica!

Digjeshin njëherësh disa fshatra. Flakët dukeshin sikur arrinin gjer te grykat e shpellave dhe u ndriçonin njerëzve fytyrat e zbehta e të ngurosurra. Plakat filluan të qanin në heshtje. Fatimja, Shirini, e shoqja e Hyqmetit dhe gratë e tjera, me duart në faqe, mallkonin me vete armiqtë dhe mendonin se ku do t'u shtronin paskëtaj fëmijëve e burrave për të fjetur. Pleqtë e kërrusur e të sëmurë tundnin kryet e rënduar nga hallet dhe kërcënonin me shkop diçka pa shpirt në ajër.

Murat Bënça e kuptoi dhimbjen e madhe të maliskajasve, se edhe ai e kishte në shpirt atë dhimbje.

– Të tëra bëhen, të tëra vihen në vend. Do t'i ndërtojme përsëri. Njerëzit mbi të gjitha. Dhe njerëzit janë këtu, të siguruar...

– Mirë e ka Murati, – tha një plak me zë të ngjirur, kërrusur më dysh mbi shkop, – njeriu më parë, pastaj të tjerat!

– Giersa po djegin fshatrat, do të tërhiqen, – tha Murat Bënça dhe pyeti në kishte dërguar ndonjë lajm Ali Koneci.

– Batalioni u nis për t'i goditur në krah e në shpinë gjatë tërheqjes. Këtu në rojë jemi vetëm ne të kompanisë së parë, – shpjegoi një partizan.

Papritur, te gryka e shpellës doli një plakë e thatë, duke tundur lyrekun në gji. Thirri sa kishte në kokë me zë të ëmbël, të gëzuar:

– O Sulejman! Myzhdenë! Mahmudia të shpëtoi e të lindi djalë! Të të rrojë e me këmbë të mbarë!

Murat Bënça shkoi te nëna, që kishte pritur foshnjën. Ia mori ndër duar, e ngriti lart mbi krye me fytyrë nga Maliskaja dhe thirri edhe ai me zë të ëmbël e të gëzuar:

– Shiko ç'drita janë nderur për ty! Shiko, o trimi i xhaxhait!

I porsalinduri klithte për t'u mësuar me jetën.

Maliskajasit zbritën në fshat, kur dielli ishte ngjitur lart. Të parët hynë këshilltarët dhe anëtarët e njësitit. Ishte një shkreti e madhe. S'kishte mbetur gjë e gjallë: as pula e qen. Vetëm macet mjaullinin si të egra, me qime të përzhitura dhe, sa shihnin njeri, kërcenin mbi gërmadhat. Kishin shpëtuar, gjithë-gjithë, tetë shtëpi. Në ato të teta bënte pjesë edhe kulla e madhe e Dulejman Dusharakut. Italianët atje kishin vendosur shtabin. Po edhe ajo ishte dëmtuar nga bombat e nga plumbat. Muret ishin tërë vrima, s'kishte mbetur një xham pa u thyer, në oborr ishin hapur gropa të vogla nga shpërthimi i bombave të dorës dhe gjithandej kishte gjurmë gjaku.

— Anasën sitimën! — tha Hyqmeti me torbën bosh në sup duke parë me urrejtje rreth e rreth oborrit. — Këtu i vërvita të dymbëdhjeta dhe, ç'u bë, s'e mora vesh. Lebetiteshin italianët që, ja, medet! Tani e shoh ç'qenka bërë. Ali Koneci i griu me automatik! Po të vrarët i paskan mbledhur.

Te shkallët e jashtme ishte ulur e shoqja e Dulejman Dusharakut. Mbante kokën me dy duar dhe ngashërente, ndërsa pranë saj një hyzmeqar humbamento i qëndronte qiri në këmbë.

Për habinë e këshilltarëve, kishin djegur edhe shtëpinë e Nezir Topallit e të një ballisti tjetër, që ishte me çetën e Hysen Hysenit, kurse dyqani kishte mbetur i paprekur, i mbyllur me dry të madh.

Tërë Maliskaja, nga kreu e në fund, mbante erë shkumb. Një lopë dergjej buzë një gardhi, me këmbët nga qielli dhe e fryrë si kacek nga asfiksia. Oborret dhe lëmenjtë ishin plot pendë pulash, mbeturina makaronash dhe njolla gjaku. Murati gjeti qenin shtrirë në një krah. I dukeshin dhëmbët e egër dhe sytë të hapur e të përgjakur. Ishte qen i mirë shtëpie, racë stanesh, me gjoks leshor. Jashtë nuk trazonte, po brenda oborrit e kopshtit nuk linte njeri të afrohej.

– I hëngërt mortja! – mallkoi Murat Bënça, duke vështruar qenin me keqardhje.

«Është luftë, – mendoj, – vriten njerëz, theren tufa me bagëti, digjen ara e vreshta, shkatërrohen fshatra.»

Duke ardhur rreth kopshtit, pa dy ushtarë të vrarë, nën ferrat e dendura buzë gardhit. Bisqet e reja të arrës, pothuajse, i kishin mbuluar krejt. E mori me mend se ushtarët në fillim do të ishin plagosur. Gjaku i tyre fillonte të leha me qepë dhe mbaronte nën ferrë. Pushkët i kishin lënë në vend dhe ishin tërhequr zvarrë nja dhjetë metra. Gjatë atyre dhjetë metrave, që vazhdonte gjurma e gjakut, do të kishin marrë plumba të tjerë dhe pastaj kishin dhënë shpirt buzë gardhit. Edhe kjo është punë e Ali Konecit. «Mund të kenë qenë duke bërë rojë», – mendoj Murati. Pastaj filloi të fliste me zë:

– S'ju kanë gjetur dot shokët, – tha, duke i tërhequr të vrarët nga këmbët për t'i parë më mirë e për t'i bërë gati që t'i groposte. – E si t'ju gjenin në këtë ferrë ku keni hyrë? Apo s'u doli koha t'ju merrnin me vete. Po, edhe kjo mund të ketë ngjarë. Eh, more! Shkuat për dhjamë qeni! Unë do ta ndërtoj shtëpinë përsëri, kurse ju nuk do ta shihni më tuajën kurrën e kurrës! S'ka fjalë. Shkuat për dhjamë qeni... Megjithatë, diçka na keni lënë. Pushkët qenkan fringo të reja, edhe revolet, edhe rripat! Rrobat s'na hyjnë në punë, jua ka bërë Ali Koneci me shokë vrima-vrima. Kurse këpucët, po...

Nuset, të bijat, Shpresa, Bejtoja, tërë Bënçajt merreshin me shtëpinë që ishte kthyer në gërmadhë. I kishin mbetur vetëm muret dhe ca trarë që lëshonin tym ende, megjithëse u hidhnin ujë.

– Hiq këpucët këtyre, se i kanë të mira, – i tha Bejtos. – Dhe groposi në ndonjë përrua. Edhe qenin atje mbuloje. – I bëri zë fqinjit: – O Abedin Kalemi, lajmëro fshatin të mbulojnë me dhé çdo gjë të vrarë e të therur, se do të na bjerë ndonjë muntajë!

– Duhet të bëjmë edhe mbledhjen e këshillit për ato që biseduam në celulë, – i thirri Abedini që nga muret e shtëpisë së tij të djegur.

— I lajmërova këshilltarët. Do të vijnë, së të rregullojnë një çikë fëmijët.

Pasdite vonë ata u mblodhën nën hijen e arrës. Duart i kishin të zeza nga bloza. Të gjithëve u qenë djegur shtëpitë.

— Tani duhet ta nxjerrim krejt këtë të keqe nga Maliskaja, — u tha kryetari i menduar. — U dogjëm, u dogjëm, po ka edhe më keq. Gjëja e parë që duhet të bëjmë ne, si këshill: të shohim kush është në hall më të madh e më kallaballëk dhe atë ta strehojmë te konakët që s'janë djegur.

— Edhe te Dulejman Dusharaku? — e ndërpreu njëri nga këshilltarët.

— Sigurisht. Atje më parë se kudo, — vazhdoi Murati i qetë. — Duan s'duan. Është vendim i këshillit. Atje të shpiem Xhemollarët, që kanë lehonë, dhe të tjerët, që janë kallaballëk si ata. Pastaj të shohim kush ka mbetur keq për bukë, se disa s'e ngritën e s'e fshehën dot bereqetin. Bile ndonjë, si Hyska, ka mbetur vetëm me rrobat e trupit. Nja tre a katër vetave ua dogji qafiri grurin në arë. Më në fund, të mendojmë për shtëpitë. Të tëra e të plota s'i ngremë dot. Po nga një konak, nga një odë zjarri a nga një kasolle e ngre kushdo. Atë që s'ka krah në shtëpi, si Deloja ulok, që i ka djemtë partizanë e të vrrarë, ta ndihmojmë, domethënë t'ia ndërtojë këshilli kasollen. Do të heqim ca, po të tëra këto bëhen. Bëhen! — përsëriti Murat Bënça i bindur në ato që thoshte...

Dhe ashtu u bë.

Që të nesërmen filluan sëpatat në pyll. U ngarkuan kafshët fshatçe me trarë e dërrasa. Nga lumi sillnin zhavorr. U ndez kamina e parë e gëlqeres dhe në oborrret e çdo shtëpie të djegur kërcisnin sqeparët e latoshkat, zdrugiteshin dhogat, përzihej balta me byk dhe ngjisheshj nga këmbët e kalamajve e të vajzave.

Hipur mbi muret e zeza të shtëpisë, Murat Bënça vendoste gurët e rrëzuar, u vinte veshin zhurmave dhe mendonte i gëzuar: «Vlon puna, vlon! Dëgjon, o kuçkë Itali. Eja na i digj edhe një herë, edhe dhjetë herë, edhe

njëqind herë, ne do t'i ndërtojmë përsëri e përsëri gjer-
sa të të mbysim në det! Murtajë!»

Kaloi përpara shtëpisë Sulejmani i Xhemollarëve me
dy trarë mbi supe dhe e përshëndeti buzagaz:

– Një të kishe marrë, more Sulejman. I ke të rëndë.

– U bëra pishman që s'mora tre.

– Si e ke Mahmudinë?

– Mirë.

– Po djalin?

– Shumë mirë.

Po binte mbrëmja dhe Murati u duk sikur përshëndeti
diellin...

Pas dhjetë ditësh u kthye në Maliskajë Nezir Topalli
me ustallarë nga Opari dhe me një karvan mushkash
ngarkuar me xhama, gozhdë, mentesha e materiale të
tjera ndërtimi. Kishte hipur në kalë dhe e pa nga larg
Murat Bënçën majë mureve që mbërthente trarët e dho-
mës së miqve e të dhomës së zjarrit. «Të tjerave do t'u
hedh çatinë kur të mbarojë lufta e të kthehen djemtë»,
– thoshte ai. Karvani me mushka e me ustallarë kaloi
përpara shtëpisë. Nezir Topalli e ndali kalin dhe e pyeti
me zë të vajtuar, pa zbritur:

– Ç'qenka bërë kështu Maliskaja, o Murat? Gërma-
dhë dynjaja! Hi dynjaja!

– Epo, luftë, – u përgjigj Murati duke punuar.

– Luftë, po shtëpitë na ikën. E kisha me gjashtë ko-
nakë. Do të më kushtojë një djall e gjysmë. Më luan
tepeleku i kokës, kur e mendoj! Kam frikë se do të sëm-
rem nga zemra.

– Ta dinin se të kujt ishin ato shtëpi, italianët nuk
do t'i digjnin, – e thumboi Murat Bënça, ndërsa ngulte
gozhdë.

Nezir Topalli e kuptoi ironinë.

– Nuk do t'i digjnin, po të kishim ca mend më shu-
më në kokë... – «Me mendtë e tua unë s'vete as në
hale!» – mërmëriti nëpër dhëmbë Murat Bënça dhe i
ra gozhdës fort me sqepar. – Ne i dogjëm vetë, me
duart tona, – vazhdoi Nezir Topalli, duke dashur ta fa-

jësonte dhe ia lëshoi frerin kalit, që donte të pinte në çezmë.

— Jo, — tha Murati, — nuk i dogja unë shtëpitë. Nuk i dogjën partizanët, po fashistët dhe ata ballistët, që ti i ke miq për kokë dhe që na qëlluan pabesisht, prapa krahëve. Ja kush i dogji!

Nezir Topalli e uli tonin e zërit.

— Unë s'di si shkuan punët në Maliskajë. Them se, po të mos bëhej luftë, nuk do të na digjin.

— Po ja ti që s'luftove, përse u dogje?

— Me drutë e thata digjen dhe të njomat.

— Jo xhanëm! Qenke i njomë ti! Po ta shohësh hollë-hollë, në djegien e Maliskajës ke dorë edhe ti, Nezir Topalli!

— Si paskam dorë edhe unë? Pse, dua unë që t'i vë pishën shtëpisë sime?

— Kush do të djeaë të tjerët, digjet vetë.

— Po ç'faj kam unë? — u ankua kalorësi.

— Ja ku po ta them, si kryetar këshilli, prishu me Ballin dhe mos na hap parulla të tilla në fshat, se ne kemi edhe qyqin e popullit.

— Po ç'kam bërë unë?! — tha Neziri duke zënë kokën me duar. — Jam marrë vetëm me punët e mia, me shtëpinë, me bagëtinë dhe me atë çikë tregti...

Murati u ngrit në këmbë majë çatisë dhe, nga poshtë, dukej tepër i gjatë.

— Jo vetëm me to! Ke bërë punë të këqija, Nezir Topalli! Ke llapur kundër Clirimtares dhe po shkon me këmbët e tua si çjapi te kasapi!

Nezir Topalli shau nëpër dhëmbë, u tmerrua dhe ia ngjeshi kalit mamuzet në bark.

— Po më rëndon shumë, Murat...

— Rruga aë ke zënë të shpie në varr! — i thirri Murat Bënça i zemëruar, duke hapur krahët, sikur do të fluturonte.

Nezir Topalli i zbehtë në fytyrë, nduku frerin dhe kali mori përperjetë linkthi për të arritur karvanin...

Në shtator, pas thatësisë së madhe e të vazhdueshme, ra shiu i parë me rrebesh. Bulëzat e ujit rrokulliseshin

si zare të mbështjella me një cipë të hollë pluhuri. Toka ishte bërë gur, nuk e thithte ujin dhe në fillim u krijuan rrëkeza të vogla, që gjarpëronin tatëpjetë si hardhuca të mbuluara me pluhur. Pastaj toka u bymje dhe shiu hyri më në thellësi të saj. Rrebeshi vazhdoi njëzet e katër orë.

— Le të bjerë! — tha Murat Bënça i gëzuar. — Tani kemi ku të fusim kokën.

Tërë Maliskaja i kishte hedhur çatitë e reja.

6

Murat Bënça ra vonë për të fjetur. Ishte lodhur nga rruga e gjatë e Shën-Marenës, ku u bë një mbledhje e gjerë e këshilltarëve të disa krahinave të qarkut. Bën-te gjumë të thellë dhe shihte ëndërr sikur kthehej përsëri nga Shën-Marena, po këtë radhë midis rrebeshit të shiut e midis përrenjve të rrëmbyeshëm e të turbullt; ai hyri midis tyre, përpiquej të dilte e s'dilte dot. E përfshinë ca hije të çuditshme dhe ndjeu shtrëngim në zemër; po mbytej, ja..., kur papritur, Beitoja dhe Shpresa i zjaj-tën duart, e lutën për diçka dhe e nxorën në tokë. Një dritë verbuese i përplasej në sy dhe dëgjoi të shtëna armësh nga të katër anët. Krismat ndiheshin larg e afër dhe plumbat i ranë në kraharor. Një, dy, dhjetë, një-qind plumba i ranë dhe u shkrinë menjëherë. Nuk ndjeu dhembie, nuk i doli gjak, plumbat ishin prej uji, prej vese. Dhe përsëri drita i shpoi sytë. Dhe përsëri krisma, krisma.

U zajua dhe u hodh në këmbë.

— Moj, ç'po ç'bëhet kështu? — pyeti nga dritarja të shoqen, që nxitonte përmes oborrit.

— Ku e di unë e shkreta, — u përgjigj Rukia e tron-ditur, se nuk shihte asnjë nga fëmijët aty rrotull.

Rrezet e diellit përshkonin nëpër dritare me butësi dhe ia lëbyrnin sytë Murat Bënçës.

– Nga bien këto armë? – pyeti dhe u vesh me ngut.

– Duket si nga mulliri.

Doli në oborr me pushkën në dorë dhe vuri veshin, duke vështruar qiellin e kaltër. Re të buta si pambuk i bardhë lundronin drejt jugut.

– Nga mulliri bien, – tha i habitur. – Po ç'të këtë ngjarë?! Mos na ka ardhur ndonjë ushtri italiane? Bah, e pamundur! Këto s'janë krisma lufte.

Eci me hap të shpejtë tatëpjetë rrugës. Gratë e vajzat lanë punët në kopsht, vrapuan te gardhi dhe e pyetën ç'kishte ndodhur, po ai s'u foli fare. Pak më tej qëndroi për të dëgjuar më mirë dhe u mundua të mblidhte veten e të qetësohej në njëfarë mënyre. Jehonat e kris-mave vinin gjithandej, nga të katër anët, nga Malibardha e Malidreja dhe jo vetëm nga mulliri. Nuk dëgjoheshin shpërthime topi e mortaje, veç krisma pushke e revoleje. I kredhur në mendime, me një shprehje hutimi e padurimi në fytyrë, bëri më tej, duke i rënë udhës më të prerë. Kur mbërriti te vendi ku shkëmbinjtë dukeshin sikur i kishte vendosur njeri me dorë, shtangu në vend mbi shkëmb, si lis që ka hedhur rrënjë. Drejt tij vinin dhjetë-pesëmbëdhjetë maliskajas, aë bisedonin me zë të lartë, ecnin si të dehur, qeshnin dhe zbraznin armët. Murat Bënça njohu në fillim Bejton nga flokët si kashtë, Abedin Kalemnin, Kadri Kananin që këndonte, Mitro Gurin e pas-taj të tjerët.

– More, po flisni! Ç'ka ngjarë? pyeti rreptë e me ankth.

Bejtoja vrapoi drejt tij me pushkën lart:

– Kapitulloi Italia, xhaxha Murat!

– Lanetër! Na ngritë gjakun! – tha Murati dhe ndjeu se iu mor fryma nga gëzimi.

– E pat fashizmi, Murat Bënça!

– U varros e shkoi në të s'ëmës!

– Mbaroi lufta!

– Fituam, Murat! Fi-tu-aaam! – thërrisnin maliska-jasit si të dehur.

Murat Bënça, siç qe majë shkëmbit, ndjeu t'i zbërthej kraharori nga gëzimi. Hapi gojën dhe thithi thellë ajrin e freskët të maleve. Ndjeu lotët në grykë. Gjithçka përreth, retë e bardha si pambuk, cicërimat e zogjve, fytyrat e çiltra të maliskajasve, hamulloret e verdha, pyjet, tymi që dilte nga oxhakët e rindërtuar. Mali i Shqiponjës, gjithë toka, e dhunuar nga të huajt, iu duk e ringjallur, prekëse, e bukur, e hareshme. Rrebeshi i shirave kishte larë çdo gjë. Sipër ujërave të kulluara pasqyrohej qielli i bardhë e gjithë dritë. Bari qjelbëronte si në pranverë. Malet dukeshin të kaltra, të afërta, të mira.

Murat Bënça gëlltiti lotët, nuk tha asnjë fjalë dhe e zbrazti pushkën pesë herë rresht.

Lajmi i kapitullimit të Italisë fashiste u përhap në tërë Maliskajën si rrufe. Fshatarët me fytyra të gëzuara e të qeshura (kishin vite që s'kishin qeshur në atë mënyrë) përqafoheshin e putheshin buzë më buzë. Giersa perëndoi dielli, zbrazën armë për fitoren e madhe. Gratë u bënë si flutra, spërnditën dhomat e vetme, ashefët e oborret, zunë brumë, tëhollën petë, valuan ujë dhe lanë fëmijët si për ditë të shënuar. Rukies s'i zinin këmbët dhé. Bënte ç'bënte e vështronte udhët nga hyhej në Maliskajë.

«Djemtë e nënës! — thoshte me vete. — Do të më kthehen Farudini e Samiu, se u kapitën maleve! Do të kthehen t'i futen punës, të ngrenë hardhitë, të ndërtojnë shtëpinë. Do të kthehen të gëzojnë nuset e gjora që u sfillitën nga kjo luftë, të gëzojnë kalamajtë që po bëhen burra pa ta...»

Shirini e Fatimja i harruan të tëra ç'kishin hequr dhe prisnin burrat:

— Ku do të jetë tani Briaada e Parë? — e pyeste Shirini duke mjelë dhinë me duart e shkathëta:

— Me siguri në qytet. Priti, ja, sikur kanë ardhur, — thoshte Fatimja dhe të dyja kthenin kryet nga udhët e Maliskajës.

— E ç'do të bëhet tani? — e pyesnin Murat Bënçën.

— Tani do të punojmë, — përgjigjej Murati, — po pushkën do ta mbajmë të vajisur, se nuk i dihet ç'ndodh.

Dhe do t'i pastrojmë ferrat e këpushat, domethënë, ballistët, ata që u bënë urë për fashizmin!

Lajmet vinin të mira çdo ditë. Një pjesë e ushtarëve italianë u hodhën në anën e popullit, të tjerë u çarmatosën me forcë, ata që s'dorëzoheshin u zunë robër ose u vranë. Po filluan të vinin edhe lajme të këqija. Në Shqipëri po hynte ushtria gjermane, më e egër se e para. Në qytet italianët vranë në një demonstratë pesëdhjetë e nëntë qytetarë dhe nëntëdhjetë e tre u plagosën. Divizione të tëra luftonin akoma kundër partizanëve me shpirt ndër dhëmbë. Për çudinë e maliskajasve, një repart i vogël u qe dorëzuar ballistëve. Të tjera divizione shkuan te gjermanët si cjapi te kasapi, u çarmatosën, u masakruan dhe u degdisën në kampet e përqendrimit. Të gjithë ata që bënë pjesë në repartet e këmishëzinjve, u bënë vullnetarisht pjesëtarë të ushtrisë gjermane. Italianë të tjerë u shpërndanë maleve e pyjeve, të çakërditur, të tmerruar, si zogjtë e korbit.

Lajmet vinin të mira e të këqija, ditë për ditë, orë e çast. I sillnin korrierët e Komandës së Vendit, Bejtoja që dërgohej nga këshilli, udhëtarët e ndryshëm, vetë fshatarët dhe partizanët që kalonin përmes Maliskajës. Erdhi edhe Behar Jata, trupvogël e me syze të trasha, që i hiqte vetëm kur flinte. Nuk e kishte më pallton treçerekëshe prej shajaku. Kishte veshur një xhaketë lëkure ngjyrë kafe, që mund të kishte qenë e ndonjë oficeri italian. Ishte i qetë e i gëzuar, sikur u kthye në gjirin e familjes së vet. Bëri mbledhjen e celulës, të këshillit e të popullit, u tregoi për kapitullimin e Italisë, për italianët që ishin bashkuar me partizanët dhe për divizionet që ishin çarmatosur nga gjermanët. U tha se lufta nuk kishte mbaruar, se ballistët ishin lidhur hapur me gjermanët dhe se Maliskaja duhej t'i shtrëngonte fort armët e t'i mbante gati për betejat e ardhshme.

Malet filluan të gjëmonin përsëri nga krismat e armëve. U panë ushtarë të tjerë, shumica biondë, me trup të lidhur, të shëndetshëm e të shkathët. Ishin të fortë nga këmbët. I ngjiteshin malit me një frymë dhe pushkatonin këdo që gjenin në fushën e betejës.

Nezir Topalli u ngrit herët një mëngjes.

– Me gjermanin s'bëhet shaka, – tha nën zë. – kush-edi, mund t'u hyj në punë edhe atyre.

Ngarkoi një karvan me plaçka, i la shtëpitë karabina, pa mbaruar, dhe e mbajti frymën në qytet.

Një natë erdhi në Maliskajë fshehurazi Dulejman Dusharaku, mori të shoqen, u dha porositë e duhura hyzmeqarëve dhe u zhduk që atë natë.

Murat Bënça e mori vesh vonë.

– Na shpëtoi, qeni! – tha i zemëruar.

Filloi të ngrysej përsëri. Përsëri ia mbuluan sytë vetullat e kreshpëruara. Përsëri filloi të largohej nga shtëpia me ditë e net.

– Ti ç'ke që rri kështu? – e pyeti një mbrëmje Rukia.

Trupi i madh i tij u lëkund, shkoi pëllëmbën në flokët e bardhë e të fortë, pastaj u ul këmbëkryq e tha me zë të qetë:

– Dëgjo si janë punët, moj grua! Një luftë mbaroi, por filloi tjetra. Djemtë mos i prit, se nuk vijnë tani. Do të kthehen, kur ta mundim edhe gjermanin. – Rukia u mblodh pranë zjarrit e pikëlluar. Një copë herë vështroi nga dritarja e zhytur në mendime. Kishte shkuar me shpresë se ata do të ktheheshin, meqë Italia theu qafën, dhe i priste dita-ditës. – U gëzua si shumë para kohe, o grua, – e mori ai me të mirë, për t'ia larguar ankthin e pritjes.

Nga gjoksi i saj i tharë doli një zë i këndshëm, që e habiti Muratin. Sytë i kishte të njomur:

– Më ka marrë malli shumë, – tha. – Më vjen keq edhe për nuset. – Fshiu sytë me cepin e përparësës dhe shtoi: – Djemtë le ta bëjnë Shqipërinë, pastaj të kthehen.

U ngrit, e vogël, e imët, iu afrua dritares dhe tha sikur matanë saj të ishin Farudini e Samiu:

– Epo, bjeruni, ore djem! Në xhehenem të venë edhe gjermanët e mallkuar!

Bejtoja e Vasfiu hynë në mulli me pesë ushtarë italianë, që i kishin gjetur në pyll. Ishin zhele-zhele, të parruar prej kohësh dhe të krimbur në morra.

– Ç'qenkan bërë më këtë ditë? Këta s'i lan as jazi, – tha Murat Bënça me keqardhje.

– Hyqmeti, me torbën që s'e hiqte nga supi, pështyu me nevri e tha:

– T'u kishit futur nga një plumb!

– Robi nuk vritet, – tha Murat Bënça.

Sa herë shihte italianët, Hyqmeti egërsohej, i kujtoheshin tre kalamajtë dhe, për të marrë hakun e tyre, hidhej në zjarr me bomba dore.

– Mos ma zbut zemrën, kryetar! Po të na zinin mua e ty, na e bënin copkën kaq! – tha Hyqmeti.

– Ashtu është vërtet, po s'jemi njësoj.

Mitro Guri u dhua një copë bukë misri me gjizë e qepë dhe ushtarët filluan ta kullufisnin si të babëzitur. Nuk nxirrnin asnjë fjalë, vështronin me trishtim e frikë herë qurin e rëndë të mullirit, që vërtitej pa pushim, herë grykët e pushkëve, herë Hyqmetin që dukej sikur do t'i hante.

– S'kanë faj këta, – tha Murat Bënça, duke parë fytyrat e zbehta e të dobësuar të ushtarëve. – I gënjejnë të pasurit, i marrin me zor qeveritë. Duhet t'i mbrojmë nga gjermanët gjersa të marrë fund lufta.

– Ku do t'i fusësh? Me se do t'i ushqesh? Ti s'ke ç'të hash për vete, – tha Hyqmeti, duke u kthyer ushtarëve shpinën.

– Të hanë nga kafshata e fëmijëve tanë dhe t'i mbrojmë nga vdekja, – nguli këmbë Murat Bënça.

Ushtarët dridheshin. Sytë e tyre të dëshpëruar lypnin mëshirë. Vetëm njëri, më i shkurtri, mbyllte qepallat dhe përtypej me kënaqësi. Për çudi të këshilltarëve, ai foli shqip:

– Tani kuptuar qabimin. Tani tërë ne kuptuar gabimin. Ne famiije në Itali, grua, fëmijë nëna. Ne fshatarë. Punë, jo luftë. Ne paqe.

Murat Bënça u habit edhe më shumë, kur vuri re që ushtarit i mungonte një dorë. Mënga bosh e xhakëtës i qe futur në xhep, sikur rrëmonte diçka atje. U ngrys dhe vetullat e kreshpëruara i ranë mbi sy.

– Ku e ke humbur dorën, more i zi? – e pyeti.

– Lufta, – u përgjigj italiani që mezi e fliste shqipen. U turbullua dhe pa krahun me dëshpërim. – Pre-dha mortaje kafshoi si qen. Pastaj hap sytë e në spital! – gënjeu ai.

– Po si do të punosh me një dorë, o i mjerë?

– Unë punoj. Unë dorën tjetër fortë. Ja!

U ngrit, bëri disa hapa dhe doli para tyre. Ecte pakëz i mënjanuar. Rrëmbeu një thes me miell dhe e hodhi në kurriz me rënkim. Filloi të vinte rrotull nëpër mulli, duke gulçuar e duke qeshur për të treguar se ishte në gjendje të punonte. Murat Bënça e kuptoi që ushtari i bënte të gjitha ato lëvizje nga frika se mos nuk i pranonin. E kujt i hynte në punë në ato kohë luftime një njeri i gjymtuar? Po Muratit i erdhi keq e i tha me dashamirësi:

– I fortë qenke vërtet. Lëre thesin tani, se do të pengohesh e do të thyesh kokën!

U drejtua nga këshilltarët:

– Epo, si thoni? Do t'i ndajmë?

– Patjetër, – u përgjigj Mitro Guri.

– Ti, Hyqmet, si thua?

– Bëni si të doni. Unë s'ndahem nga këshilli.

– Mirë, – u tha Murati ushtarëve, – tani do t'ju shpërndajmë nëpër familjet tona. Atje të silleni mirë. Nuk do t'ju shajë e nuk do t'ju ngacmojë njeri. Sigurisht edhe do të punoni dhe do të hani në një çanak me ne.

Ai që dinte shqip, ua përktheu shokëve fjalët e Muratit dhe ushtarëve u erdhi shpirti në vend.

– Një më duhet mua në mulli, – tha Mitro Guri dhe e hoqi mënjanë ushtarin, që ia kishte vënë syrin më parë.

– Këtë do të mbaj unë. E, more, si thua?

– Bene! Bene! Gracie!

– Di shqip?

– No, no, – tha ushtari, po e kuptoi që do të qën-

dronte në mulli dhe u çel në fytyrë. Sido që të vinte puna, pa bukë s'mbetej.

— Një do ta marr unë, — tha Vasfiu i gjatë. Kam biseduar me Dalipin e me Sulejmanin, s'kanë kundërshtim.

— Po ti, Hyqmet?

— Or, po edhe unë e marr, një lugë shtohet. Por kam hallin e Haxhiresë. Ajo tërbohët më keq se unë, kur i kujtohen ata, të vegjlit. Mos ma vrasë në gjumë.

— Merre, merre! Vij unë dhe flas me tët shoqe! — i tha Murati.

— A këndon ndonjëri nga ju? — pyeti Kadri Kanani, që po rrinte tek e ndara e mullirit. — Kush di të këndojë? U gjend njëri që dinte të këndonte. Si të mos ketë në pesë italianë një që të këndojë!

— Hajde, pepino, se do t'ia marrim së bashku, — tha Kadri Kanani, duke qeshur. Ishte gati t'ia thoshte këngës.

— Po doracin? — pyeti Mitro Guri.

— Ai le të vijë të jetojë në shtëpinë time, — tha Murat Bënça.

Duke u ngjitur për në fshat, tani që kishin ngrënë pak, kishin pirë cigare të fortë dhe ishin bindur që nuk u kanosej ndonjë rrezik, ushtarët italianë u çelën në fytyrë dhe bisedonin me njëri-tjetrin me zë të lartë.

Doraci nuk i ndahej këmba-këmbës Murat Bënçës. I dukej sikur vetëm ai ishte treguar shpirtmirë me të dhe nuk dinte si ta falënderonte e si ta shpërblente shpëtimtarin e tij. Për të s'kishte më zot. Zot i vërtetë ishte Murat Bënça.

— Ti njeri i mirë, — i thoshte, duke ecur i përkulur më të djathtë, sikur e tërhiqte drejt tokës krahu i shëndoshë. — Njeri drejtë, njeri urtë!

Murati e kuptoi se ushtari i thoshte ato për ta falënderuar.

— Kështu janë shqiptarët, partizanët, — i tha Murati, duke i treguar pushkën.

— Kuptoj. Partizan, — tha ushtari.

Murati ktheu kryet nga ai dhe e pyeti qetë-qetë:

- Ke rënë ndonjëherë në luftë me ta?
- Jo.
- Përse gënjen? Po krahun kush ta këputi?
- Unë vetë, – u përgjigj ushtari.
- Si? – Murati s'po arrinte ta kuptonte.
- Vetë. Me revolver.
- Këpute krahun?!
- Po, po. – Edhe ushtari i tregoi ç'i kishte ndodhur dhe si e kishte humbur krahun.

Ishin sulmuar nga partizanët natën, në befasi, me bomba dore e me breshëri të dendur armësh, brenda në kamp. Në minutat e para ishte bërë kërdia. Ushtarët lebetiteshin e s'dinin nga të venin. Binin njëri mbi tjetrin të gjakosur.

– Mama mia! Mama mia! – vazhdonte të tregonte ushtari, duke bërë gjeste të habitshme me krahun e vetëm.

Pas një ore, oficerët mundën të vinin njëfarë rregulli. Hapën zjarr bateritë e topave e të mortajave dhe erdhën në ndihmë avionët, që mitraluan e bombarduan pyjet e shkëmbinjtë përreth. Pastaj ishte dhënë urdhri për sulm. Ushtari tregonte se si ishte veçuar nga shokët, prapa kazermës, midis blloqeve prej betoni, ku nuk e hante plumbi. Atje i kishte lindur mendimi i çuditshëm për të shpëtuar lëkurën. Në kohën kur oficerët dhanë urdhrin e prerë për sulm, ushtari nxori «Beretën» dhe me të në dorë vinte rreth blloqeve, duke u dredhur, me të gjithë muskujt të lëshuar. Tri herë u mat të plagoste veten në kofshë. Vinte re me sy të ndriçuar nga frika e vdekjes ushtarët që sulmonin, dëgjonte krisma, shpërthime, ulërima. Dëgjoi zërin e oficerit të vet, që e thërriste me emër për sulm. Atëherë ai vuri tul buke në llërën e dorës së majtë, për të fshehur gjurmët e vetëplagosjes, mbështeti tytën mbi të, shtrëngoi sytë fort dhe e shkrehu armën. Krahu iu mpi menjëherë. Iu duk sikur qëlloi zemrën dhe kafshoi buzën për të duruar dhimbjen e për të mos klithur. Po dhimbja që e madhe, e padurueshme. Ai kishte dashur të hapte vetëm një plagë të vogël në tul, që të shpëtonte nga sulmi e të fitonte të drejtën të pu-

shonte ndonjë muaj në spital. Po nga hutimi e nga frika dërrmoi kockën, krahu iu dëmtua rëndë, iu bë gangrenë dhe ia prenë. Ushtarët që gjymtoheshin rëndë i dekoronin dhe i dërgonin në Itali. Edhe atë mund ta dekoronin e ta dërgonin. Po Italia kapitulloi, rrugët u mbyllën. Ai nuk iu dorëzua gjermanëve, si shokët e vet që u masakruan e u dërguan nëpër fushat e përqendrimit.

— Ja, kështu humba krahun. Po tjetri fortë. Punoj mirë, — tha ushtari dhe psherëtiu.

Murat Bënçës sikur iu zvordh. Nuk i donte frikacakët, nga çdo kombësi që të ishin.

— S'ke bërë mirë, italian, — i tha me përbuzje të hapët. — Të dezertoje, të bashkoheshe me partizanët, jo të plagosje veten. Ku është parë kjo?!

— Thoshin se partizanët vrasin robërit, heqin sytë, presin buzët e varin në lis...

— Posi, posi!

— Gënjenin, e di... Po puna madhe! Shumë shok vvarë, unë gjallë!

Ushtari për një çast u pre. Nuk i pëlqeu fytyra e ngrysur dhe e rreptë e Murat Bënçës. Vështroi mëngën bosh, e kapì trishtimi dhe psherëtiu thellë.

— Tuhaf njeri! — tha Murat Bënça, dhe, para se të hynin në shtëpi, e këshilloi: — Dëgjo! Këtu ka gra, po ta dish se shqiptari për një nder rron! Nuk e duron dot poshtërimin. E lan me gjak.

Ushtari e kuptoi, u rrëqeth sikur i hodhën ujë të ftoh-të në qafë dhe shpejtoi të thoshte:

— Kuptoj, kuptoj!... Jo, kurrë, kurrë!

Me të hyrë në shtëpi, ia ndërroi tërë rrobat e trupit. Ushtari u la në ahur me ujë të nxehtë, u vesh me shajak, vuri edhe një qylaf të zi dhe nuk dukej më si i huaj. Kur mbeti vetëm, thirri me dëshpërim:

— Ku më shpure kështu, o fashizëm gjakatar?!

I dogjën sytë nga lotët, kafshoi me dhimbje duke ngashëryer, jastëkun mbushur me fletë misri dhe, ashtu, i kapitur, pa besuar se ishte ai vetë, Bruno Santo Stefano, bari nga Sicilia, humbi në gjumë të thellë.

Të nesërmen u zgjua nga një tufë rrezesh dielli, që

i ranë në fytyrën e çlodhur. Jeta i buzëqeshte me ëmbëlsi, diçka i premtonte me kopracinë e saj të madhe dhe, duke bërë kryq, falënderoi Murat Bënçën e urtë e të drejtë, që e shpëtoi nga vdekja e sigurt, e futi në familje dhe e bëri si bashkëfshatar të Maliskajës malore.

Dhe shumë shpejt u mësua me jetën e re. Punonte derrçe, që ta meritonte kujdesin që tregonin Bënçajt për të. Kur shkante rrugës, fshatarët e përshëndesnin, i uronin «punë të mbarë», i thoshin fjalët e thjeshta «mirë-mëngjes» e «natën e mirë».

Jeta sikur po i buzëqeshte Bruno Stefanos nga Sicilia. Dhe ai mendonte se nuk i duhej më shumë se aq, në atë kohë lufte të përgjakshme, një ushtari rob e të cunguar!

KAPITULLI I GJASHTË

1

Murat Bënça shkoi herët në pyllin e djegur për të bërë dru zjarri. Vesonte, qielli qe i errët dhe retë kishin mbuluar malet gjer në brez. Ai e ndjeu se së shpejti do të frynin erërat e ftohta dhe pas tyre çdo gjë do të zbardhej nga dëbora. Pylli nuk merrte frymë. Ishte një shëmti e përhime, si muaji i fundit i vitit. Sa herë shkonte atje, e kapte mërzia e dëshpërimi. Edhe pse kishin mbetur drurë të zinj, të lëmuar e të shndritshëm, që në dimër, kur binte dëbora, krijonin me bardhezinë e tyre njëfarë bukurie, ai trishtohej. E lidhnin shumë kujtime të largëta të fëmijërisë me atë pyll, që dikur kishte qenë i dendur, me pisha të holla, të gjata, degët e të cilave plekseshin dhe krijonin një rrjetë të blertë të padepër-tueshme nga drita.

Edhe tani, kur e priste, sikur ndiente dhimbje. Sëpa-ta e mprehur mirë ngulej si dhëmb i shndritshëm në trungun e zi. Mirëpo, kur i bëri drutë gati, pa midis kaçubave një fidan të ri pisha, që porsa kishte filluar të hidhte shtat. E preku me dorë si një gjë të vyer, disi i habitur dhe tha i gëzuar:

— Pishë e re!

Duke kërkuar më tej, gjeti edhe fidanë të tjerë, të shëndetshëm, të blertë, sikur i kishin mbjellë një dorë

e kujdesshme. Ndjeu në shpirt një ngazëllim gati fëmijëror.

«Rilind jeta, — tha, — përtërihet. Do të bëhet pylli përsëri, i bukur! Toka është e mirë, do ta mëkëmbë, do ta rrisë edhe pse s'kemi kohë të kujdesemi tani për tani. Po duhet t'i ndalojmë kalamajtë të kullosin dhinë këtu. Këtë mund ta bëjmë!»

Pylli rënkonte nga sëpatat. Maliskajasit, me të ndier diellin që nuk arrinte të përkëdhelte tokën me rrezet e tij, bënë drutë e zjarrit për dimrin që po trokiste te porta. Ata luftonin, punonin, këndonin, diçka harronin nga ato që kishin hequr gjer atëherë dhe, më shumë se kurdoherë, mendonin për lirinë dhe për të ardhmen e panjohur. E kuptonin se s'kishin asnjë faj për bashkëfshatarët e vrarë, për shtëpitë dhe pyllin e djegur, për gratë që lindnin shpëllave. Të gjitha u kishin ardhur nga të huajt dhe nga tradhtarët e vendit. Bënë gjithçka për lirinë. Edhe ata që në fillim s'kishin besim se do ta gjenin lirinë në Shqipërinë e lodhur, e ndienin tani përbrenda tyre. Shqipëria ishte përgjakur, po nuk ishte lodhur. Si toka që ka etje për ujë, ashtu kishte ajo etje për liri.

— Kujdes, ore djem, se pylli po përtërihet! — i këshilloi Murat Bënça maliskajasit, duke kaluar përpara tyre me mushkë të ngarkuar.

— I pamë pishat, xha Murat, i pamë! Do të bëhet pylli përsëri! — ia kthente ndonjëri i gëzuar.

Në shtëpi e priste Abedin Klemi. Sekretari i celulës kishte një copë herë që lexonte shënimet e veta në fletoren e zhbravitur, ku kishte shkruar shkurt të gjitha ngjarjet e Maliskajës qysh përpara se të krijoheshin këshilli nacionalçlirimtar i fshatit e gjer në kapitullimin e Italisë.

— Shëno edhe këtë, — i tha Murati, duke i shkarkuar drutë së bashku me sekretarin, — pylli i djegur po përtërihet me pisha të reja.

— E shënojmë, — tha Abedini. — Qenka sihariq i mirë.

— C'lajme kemi? — e pyeti Murati.

— Një letër nga Dulejman Dusharaku, në emër të Bahtit Kombëtar,

— Ashu?! Na paska kujtuar, pizevengu. Ç'thotë?

– Thotë, u bë ç'u bë, ta harrojmë të kaluarën, se jemi vëllezër të një gjaku. Gabimin që bëri krushku Hysen Hyseni, atë ditë që ju goditi prapa krahëve, e pagoi me kokë. Të bashkohemi, thotë, o sot o kurrë, se hasmi e theu qafën dhe se gjermanët nuk kanë ardhur si push-tues, po ua do puna e luftës dhe do të largohen sa të mbarojë lufta... Ja ku e kam letrën. Të ta lexoj?

– S'është nevoja, – tha Murat Bënça, po nxirr një copë kartë e shkruaj.

Ndezi cigaren dhe të dy së bashku i shkruan këtë përgjigje:

Dulejman Dusharaku. Ajo që kërkon 'zotrote, s'bëhet. Je kujtuar vonë, si kofini pas të vjeli. Ashtu apo kështu, edhe ti i ke lyer duart me gjak. Maliskaja s'ka nevojë për ty, as Shqipëria. Më mirë hap varrin vetë dhe futu në dhë i gjallë, ose ndiq rrugën e mikut tënd që vrau veten në hale të Baba Zylfo kodoshit, se është e kotë të jetojë nje njeri si ti, që ka çnderuar emrin e vet. Sa për gjermanët, ti mund t'i bësh vëllamë, kurse ne do t'i vrasim... Këshilli nacionalçlirimtar i Maliskajës. Vdekje fashizmit! Liri popullit!

Murat Bënça bëri disa hapa, duke futur mustaqën në gojë, dhe psherëtiu.

– Ç'ke që psherëtin? – e pyeti Abedini, që vazh-donte të shkruante.

– Asgjë... Duhet të pyesim këshilltarët dhe të vendosim për këtë ballist të fëlliqur...

– Ç'të vendosim! Ai për ne është i vrarë.

– Po, – tha Murati, – ke të drejtë. Për ne ai është i vrarë. Po të paktën t'i djegim shtëpinë, siç na i dogji ai tonat.

– E ç'do të fitojmë? Më mirë ta kthejmë në spital për partizanët ose në shkollë për kalamajtë.

– Ti je i arsyeshëm, Abedin. Ta mbush mendjen. Ashtu e lëmë. Po ç'lajme japin komunikatat tona?

Lajmet ca të bënin me krahë e ca të dëshpëronin. Çetat balliste kishin thyrë në qytet, ishin vënë në shërbim

të pushtesit të ri dhe po bënin shumë zullume në popull. Gjermanët, me ballistët udhërrëfyes, sulleshin befasisht fshatrave të fushës e të Rrëzës, vrisnin kë gjenin, pleq, gra, fëmijë, partizanë të plagosur dhe largoheshin pasi u vinin zjarrin shtëpive e kasolleve. Në dy fshatra jo larg qytetit kishin pushkatuar shtatëdhjetë e dy veta, bënin përpjekje të hynin edhe në zonat e lira malore dhe flitej se po përgatishnin një operacion të gjerë shfarosës. Partizanët, shkruanin komunikatat, i sulmonin vazhdimisht dhe disa herë kishin arritur gjer te postbllloqet e qytetit.

Po a fronte dimri dhe partizanët kishin nevojë për çdo gjë. Këshilli duhej të grumbullonte bereqet, fasule, duhan, kripë, presh, çorape, fanella, pushkë, fishekë, bomba, qymyr e potkonj për një kovaçhanë, që ishte ngritur diku midis pyjeve, dhe dyshekë, çarçafë, fruta e qumësht; bile edhe balsame mali për spitalin partizan.

— Ka marrë së prapi edhe kjo vjeshtë e keqe. Na la pa mbjellë, — tha Murat Bënça i menduar, duke parë nga dritarja fjollat e qullura të llohës që filloi të binte.

— S'kemi ç'të bëjmë. Do të presim marsin, — tha Abedini.

Në oborr u duk ushtari italian me një thes mbi krye. La parmendën nën strehë, hukati të vetmen dorë që i kishte mbetur dhe hyri në ahur, pas kaut.

— Punon mirë, — tha Murati. — E iprosita të mos shkonte në arë, se s'është mot për të lëruar. U mundua e u lag kot, i ziu!

Një copë herë nuk folën. Përjashta qielli u bë pus. Zjarri ndillte mendime e gjumë. Kishin bërë çmos për të grumbulluar ushqime e veshmbathje dhe i kishin nisur për në depot e spitalet partizane. Megjithatë, fytyrat i kishin të zbehta, të dy i kishte pushtuar një mendim i hidhur, një ndjenjë dhimbjeje dhe diçka u rëndonte në ndërgjegje. I kishin bërë punët ashtu si duheshin bërë? Ishin shumë të shqetësuar për luftëtarët. Ç'bënin atë çast kryengritësit nën atë qiell që u errësua aq shpejt e që shpohej herë-herë nga raketat e kuqe, të bardha e të gjelbra? Me siguri, mbi supet e tyre binte gjithë ajo dëborë me shi. Bëhëshin qull e mërdrhinin. S'ki-

shin për të ngrënë dhe nuk mund të ndiznin as zjarrë, se i gjuante armiku me top e me mortajë. Kryetari e sekretari u tronditën. Partizanët kishin mungesë municionesh. Me se do të luftonin e me se do të ushqeheshin ata djem shumica njëzetecavjeçarë, që të këputej shpirti kur i shihje?

I zuri gjumi dhe Murati shihte ëndërr sikur të dy, Murat Bëçça e Abedin Kalemi, me mushkat ngarkuar dinga, çanin shtrëngatën, mjegullën dhe ujërat e akullta. Ngado që hidhnin sytë, shihnin veç male, pyje, pllaja, maja shkëmbinsh dhe gryka të veshura me borë, që binte pa pushim. Borë, borë, borë, sikur ajo kërkonte të mbulonte vuajtjet dhe gjurmët e gjakut të maliskajasve. Karvani i mushkave ecte pa u ndalur, duke çarë erërat e ftohta. Një karvan i gjatë, pa fund. Ku i gjetën gjithë ato mushka, gjithë ata kuaj, gjithë ata gomarë? Dhe të gjithë të ngarkuar rëndë me municione, me veshmbathje e me ushqime. Në krye çanin dëborën ata të dy, Murati e Abedini, nëpër shtigje që i kishin shkelur pëllëmbë për pëllëmbë që të vegjël. Në mes ishin Mitro Guri, Kadri Kanan, dhe këshilltarët e tjerë, që i shtynin kafshët me sup e me duar kur ngecnin nëpër shkëmbinjte. Prapa vinte Bejtoja; ai mbliidhte potkonjtë që u këputeshin kafshëve nga thundrat. I mbliidhte në një thes, duke u bërë zë kafshëve që çalonin, të duronin edhe ca, gjersa të mbërrinin në kovaçhanën partizane...

Ushtari hyri në dhomë me një krah dru. E pa Muratin, që e kishte zënë gjumi ulur, me kokën mbështetur në mur, dhe eci në majë të gishtërinjve. Abedini, gjysmë i përgjumur, i bëri një shenjë me dorë, si t'i thoshte: «Lëre të flerë.» Ushtari vuri drutë me kujdes në gllanik, pa fytyrën e shqetësuar të Murat Bëççës dhe tha me vete: «Kushedi ç'ëndërr të tmerrshme sheh!»

Mirëpo e zgjuan britmat e fëmijëve, që dolën në oborr tufë dhe që i gëzoheshin dëborës së parë e të parakohshme.

— Dreq! — tha. — Më paska zënë gjumi.

Një agim i errët. Ç'mund të ketë brenda një agim i errët pus në kohë lufte? Njerëz të veshur me hekur.

Me të dëgjuar zhurmën e makinave në xhadenë buzë lumit, rojat dhanë alarmin:

– Gjermanët!

Për fat, natën erdhi batalioni që komandohej nga Ali Koneci. Ishte me të edhe Behar Jata. Partizanët porsa kishin dalë nga luftimet, që kishin vazhduar dhjetë ditë, që nga postbloquent e qytetit dhe gjer ku hapeshin portat e krahinës malore. Po lufta është luftë dhe shpesh të gjen edhe atje ku s'e pret.

– Batalioni të zërë shtegun në hyrje të Maliskajës, në të dy anët e mullirit. T'i lëmë gjermanët të futen thellë në pritë, pastaj t'i godasim e t'i sulmojmë, – urdhëroi Ali Koneci, duke rrembyer automatikun.

Behar Jata shkroi shpejt e shpejt në dritën e zbeh-të të kandilit një letër për njësitet e Malibardhës e të Malidresës dhe e nisi me korrier.

– Ah, sikur të jetë ajo kompania speciale, që na ka bërë gjithë ato dëme! – tha duke dalë së bashku me komandantin.

– Sikur gjermanët të mos e dinë që këtu ka një batalion partizan, do të kemi dasmë, – tha Ali Koneci. – Po ka shumë mundësi të jetë po ajo kompani, se vetëm ajo mund të hyjë kaq thellë.

Në oborrin e Bënçajve lëviznin hije njerëzish. Ali Koneci jepte urdhra të prerë e të qartë. Nusët hynin e dilnin të shqetësuara me plaçka nëpër duar e me fëmijët e përgjumur. Rukia u fliste nën zë atyre dhe të bijave:

– Nisuni ju! Unë me Sadrien do të qëndrojmë. E ç'do të na bëjnë, po të vijnë? Ç'do të na djegin? Të tëra i bënë hi njëherë! Të na marrin të keqen, dushmanët! Nisuni, nisuni!

Në çdo shtëpi u dha alarmi. Burrat e djemtë rrembyen armët dhe u drejtuan te partizanët, në vendet

e pritave. Gratë rrëmbyen fëmijët e ndonjë velenxë dhe u nisën të tronditura te Shpellat e Shqiponjës, për të shpëtuar nga masakrat. Agimi i errët ishte i akullt, se frynin erërat e maleve veshur me dëborën e parë. Maliskajasit ishin mësuar tani me atë jetë, vështronin hijet e luftëtarëve që vraponin nëpër terr për të zënë sa më shpejt shkëmbinjtë në hyrje të fshatit e merrnin zemër. Kishte midis tyre pleq të armatosur dhe ndonjë grua kishte marrë me vete hanxharin, se mund t'i hynte në punë në çastet e fundit të jetës.

— Ç'm'u desh që erdha këtë natë? — u thoshte ustallarëve Nezir Topalli, hipur mbi kalë, pa ditur se nga t'ia mbante. I kishte ndërtuar shtëpitë, megjithëse kishte hequr dorë njëherë, me dy kate, më të mira se të parat dhe ustallarët tani merreshin me punimet e brendshme.

— Ç'm'u desh që erdha këtë natë! — ankohej mbi kalë Kur, papritur, i doli përpara Murat Bënça, që u bënte zë të shpërngulurve të shkonin matanë bregoreve për të mos u diktuar nga gjermanët. — Aman, o Murat, — i tha duke iu mbajtur goja, — mos na përvëlo edhe një herë, se mezi i ndërtova të shkretat. Mos i bini, se i thonë gjerman atij! Të vret në vend. Murat, për hir të fëmijëve të tu, për hir të zotit...

Murat Bënça, i zemëruar se nuk i bindeshin të gjithë të shpërngulurit, sidomos fëmijët e rritur, nuk i dëgjoji të tëra fjalët e Nezir Topallit, po e kuptoi ç'kërkonte dyqanxhiu. Me zë të ngjirur, që dukej sikur vinte nga larg, ngriti pushkën dhe iu drejtua me egërsi:

— Ik, Nezir, se për ideal të Partisë, t'i derdha zorrët! Ik, se s'kam kohë të merrem me ty... — dhe e shau aq rëndë, sa Nezir Topalli u zhduk menjëherë nëpër errësirë.

Batalioni zuri tërë grykën me shpejtësi. Ishte një pritë e fortë natyrore, e pakapërcyeshme. Po të futeshin gjermanët atje, zor se mund të dilnin të gjallë. Partizanët dhe maliskajasit e armatosur ngrinin pak kryet nga shkëmbinjtë dhe vështronin shtegun e ngushtë e të gjarpëruar nga pritej të vinte armiku.

— A u larguan gratë e fëmijët? — pyeti nën zë Behar Jata, ndërsa fshinte brymën nga syzet e trasha. — Me të

filluar lufta, ata mund të qëllojnë me top e me mortaja.

– U nisën për te shpellat, por jo të gjithë, – u përgjigj Murat Bënça me pushkën nën gunë, që të mos i lagej nga lloha.

– Pse?

– Plaka ime vuri sëpatën e rëndë pranë vetes dhe më tha: «Një herë kam për të vdekur. Le të vijnë. Një do ta kopanis me sëpatë.»

Ishin ulur prapa gurëve, brinjazi, ballë për ballë njëri-tjetrit. Bisedonin nën zë dhe Murati e vështronte me dhembshuri Beharin. I parruar prej ditësh, i lodhur nga luftimet e marshimet e gjata, i dukej si i plakur para kohe. Në fillim, kur ishte njohur me të për herë të parë, atëherë kur ai i solli Dilaverin e vrarë, nuk ia kishte mbushur syrin, edhe pse djali fliste me mend e dukej i zjarrtë. Po më vonë e pa me sytë e tij në luftë dhe u bind se Behari nuk ishte vetëm i gojës, po dhe i gishtit. E vështroi me dhembshuri trupin e thatë veshur me xhakëtën prej lëkure dhe tha me vete: Kush ta ka gatuar vallë atë shpirt të paepur?»

Futi dorën në torbë dhe nxori pak bukë e pak djathë.

– Ha një çikë, – i tha, – që të marrësh fuqi. Je hequr dhe të shoh që ke uri.

Behari e kullufiti bukën shpejt e shpejt.

Ali Koneci kontrolloi vetëm një pjesë të forcave. Batalioni i tij, i mësuar me luftime, i kishte zënë pri-tat mirë dhe me shpejtësi, ashtu siç dëshironte vetë. Nuk ishte më një çetë e vogël, që bënte secili më kokë të vet, po një repart i organizuar e i disiplinuar. Hodhi një vështrim rreth e rrotull, tha diçka me vete, i gëzuar dhe vuri veshin. Zhurma e makinave nuk dëgjohej. «Domethënë, ata janë duke u ngjitur në të përpjetën si thikë, – mendoj. – Do të vijnë shpejt, se ecin si era. Po të mos qëllojnë me top e me mortajë, do të thotë se është kompania e tyre speciale.» Vuri përsëri veshin dhe ata iu mbushën vetëm me oshëtimën e lumenjve, që rridhnin përfund shkëmbinje, poshtë, buzë xhadesë.

U zbuluan krejt kodrat, shkëmbinjtë, ngjyrat e zbeh-ta e të hirta dhe, aty-këtu, pjesëza të xhadesë, që humbiste nëpër kthesat. Nga përrrenjtë ngjitej lart mjegulla e dendur dhe tretej pa arritur dëborën majave të maleve.

Ali Koneci, duke kërcyer mbi gurët e lagur me këmbën e çalë, u afrua te Murati e Behari. Në gjurmët e tij shkelte partizani i shkurtër me bori në dorë.

— Çfarë pritë e mrekullueshme! — tha me fytyrë të qeshur. — Kjo Maliskajë është bërë vetëm për prita. Apo e kam gabim, shoku Murat?

— Drejt e ke, komandant. Po një gjë s'kuptoj. Përse futen gjermanët kaq thellë? — pyeti Murati, duke hequr llabanen nga koka.

— Provojnë forcat e veta dhe tonat. Bëjnë presion. Mbjellin panik. U thonë Maliskajasve: «Ja, ju erdhën. Na shikoni si jemi ne? Si era. Rrini urtë, se do t'ju përvëlojmë. Ne jemi të pathyeshëm.» Shkurt, shohin mallet tunden a s'tunden, — u përgjigj Ali Koneci.

— Si u tundkan këto male! — tha Murat Bënça, duke hapur krahët e gunës së dhirtë, si të donte të përfshinte hapësirat.

— Ma more fjalën nga goja, — tha Behari dhe fshiu thërrimet verdhoshe të bukës nga mjekra.

Murat Bënça vështroi shpinat e partizanëve, shtrië mbi shkëmbinjtë, dhe tha si me vete:

— Më vjen keq për trimat. As fjetën, as u thanë mirë, as hëngrën siç është për të ngrënë. Kurse ata derra gjermanë vijnë të ngopur, të freskët, të veshur dhe të armatosur gjer në dhëmbë.

Erdhi një partizan, që, me sa dukej, kishte vrapuar dhe tha duke iu marrë fryma:

— Po vijnë!

Në tërë batalionin kaloi si murmurimë urdhri i komandant Aliut, që e kishte përsëritur edhe më parë:

— Lëri të hyjnë! Qëlloni kur të dëgjoni borizanin.

Ali Koneci ngriti dyllbinë, pa pararojën dhe pas saj gjermanët që ngjiteshin në formacion luftimi, të ha-

pur si krehër. Ecnin shpejt, duke vështruar përpara e anash, pa kapota, pa sende të tepërta, veç automatikëve e karikatoreve me plumba.

Ë pa edhe Murat Bënça, duke qëndruar si i ngrirë, me pushkën në sy. Kështu i kishte parë të vinin edhe italianët dhe gjithnjë kishte menduar: «Ç'u ngjiteshin shkëmbinjve si hardhuca.» Edhe kur vinin italianët ai mendonte: «Ç'duan këta djaj në malet tona, përse vij-në, ç'qëllim kanë, kush i shtyn? Janë në vete këta ushtarë, apo janë marrosur që hyjnë në këto gryka ku i pret vdekja! Ç'keni, more djaj, që na poshtëroni malet? Ptu, lanet qofshi, të mallkuar! Si ju bën zemra t'u rrëmbeni lirinë të tjerëve! Po ajo është e shenjtë, more të marrë dhe s'jua lë kush ta merrni nëpër këmbë e ta përdhosni me çizmen tuaj!»

Fliste me vete Murat Bënça, me urrejtje të madhe, pa arritur ta kuptonte gjer në fund qartë marrëzinë e tyre.

Ata tani dukeshin mirë. U ngjiteshin brinjave në formë harku. Dukeshin që ishin ushtarë të stërvitur, të zgjedhur, se vinin ballas dhe nga krahët. Nëpër duar, sipas lëvizjeve të shpejta që bënin, u vezullonin armët.

Papritur njëri prej tyre e shkrehu tërë karikatoren e automatikut, duke kositur shkurret më të majtë e më të djathtë. Ajri u drodh dhe jehonën e tridhjetë e dy plumbave e përpinë malet. Pastaj u bë qetësi. Ishte një qitje për zbulim. Breshëria e plumbave dukej sikur thërriste: «A ka njeri të fshehur në këto male?» lu përgjigj një «Shars» që vazhdoi më gjatë se automatiku, duke kositur edhe ai gjethet e pemëve që roniteshin në ajër. Ishte si një ndërsim qensh. Mirëpo Ali Koneci e njëjta këtë lojë të tyre. I qetë, si ai, gjakftohtë, tundte «Parabelin» sikur donte të thoshte: «Prisni prisni, edhe pak, edhe pak...» Për dylibi s'kishte më nevojë, ato i vareshin në kraharor pa vlerë. Tani gjermanët i shihte mirë me sy, u dallonte pajimet, çizmet e shndritshme. Pas gjuajtjeve me automatik e me «Shars» bënë përsëri përpara, pak si të shkujdesur, meqë askush nuk iu përgjigj. Nuk ua merrte mendja se po hynin në kurthin e një batalioni

të tërë, me më shumë se njëqind partizanë, veç maliskajasve, që bëheshin edhe ata nja tridhjetë pushkë.

Ali Koneci i tha borizanit:

– Jepi, o trim!

Boria jehoi me tinguj të lartë, të shpejtë, rrëqethës dhe, së bashku me të, krisën të tëra armët njëherësh, pushkët, automatikët, mitralozat.

– Jepi, o trim! Jepi! – sokëlliu Murat Bënça duke qëlluar.

Shpërthyen bombat e dorës dhe e mbushën grykën me tym. Malet u drodhën. Të vënë midis zjarrit të dendur, të afërt dhe të befasishëm, gjermanët s'gjenin vend ku të futeshin. Atë çast mbërritën edhe njësitet e Malibardhës e të Malidresë dhe u derdhën si përrua. Një pjesë e gjermanëve mbetën të vrarë që me zjarrin e parë. Të tjerët u ngjeshën prapa gurëve, po dhe që andej u shkulën shpejt, se i hante plumbi nga tri drejtime. Atëherë ia dhanë vrapit tatëpjetë. O, çfarë të vrapuar bënin! Nuk u zinin këmbët dhë, sikur fluturonin!

Ali Koneci u bind që reparti s'kishte armë të rënda.

– Është kompania që vjen rrotull, ka dy javë, e t' s'e shtiem dot në dorë, – tha i gëzuar dhe i egërsuar në të njëjtën kohë.

U ngrit në këmbë dhe sokëlliu:

– Në suuulm, djeeemaaa!

U hodh nga shkëmbi i ndjekur nga Behari, duke e marrë sokëllimën me vete. U qep pas tyre edhe Murat Bënça, po gjer në njëfarë vendi dhe iu pre fryma:

– Të kisha një kalë! Të kisha një kalë të shpejtë! Ah, kur s'ia mora Nezir Topallit! – tha me dëshpërim.

I ndezur nga zjarri i luftës, nuk e ndjeu plumbin që i shpoi krahun. Veç bërtiste si i dehur:

– Zërin të gjallë, djema, të gjallë!

Qëndronte një çast, mbushej me frymë dhe, gjakftohtë, merhte në shenjë ndonjë ushtar që dredhonte për t'i shpëtuar plumbit. Pastaj bënte më tej dhe nuk e shihte gjakun mbi gunë.

Një ushtar dëgjoi zërin e tij të rreptë dhe doli nga një mare me duart lart.

– Prite, o gjerman! – thirri Murat Bënça dhe e mori në shenjë mbi sytë e kaltër e të tmerruar. Po nuk e qëlloi.

– Hajt! Përpara! – i tha dhe, si hodhi në sup armatimet e robit, u kthye nga Maliskaja.

Kushedi si i dukej ushtarit ai plak i parruar me gunë të përgjakur në krah, eshtërmadh e i gjatë. As që mund t'i shkonte ndër mend se ai ishte kryetar: i pushtetit të ri të Maliskajës malore, që i kishte falur lirisë dy njerëz të dashur të gjakut të vet, vëllanë e djalin, dhe që bashkëfshatarët e çmonin dhe e nderonin për mençurinë, ndershmërinë e trimërinë. Ushtari bënte ç'bente dhe kthente kryet me frikë, se mos hante ndonjë plumb pra-pa krahëve. Murat Bënça dridhte cigaren, i ngarkuar me hekura, dhe, pa folur, i bënte shenjë me dorë: «Ec, gjerman, ec!»

– Dreeeq! – tha i habitur, sikur nuk ishte në luftë.
– Nga më doli ky gjak dhe përse po më mpihet krahu?!

E mori me mend se plaga duhej të ishte e lehtë.

«Ec, gjerman, ec», – i bëri me kokë.

Kur mbërritën në fshat, krismat e armëve u rralluan shumë dhe, sapo hyri në shtëpi, ato reshtën krejt. Atëherë zbritën nga Shpellat e Shqiponjës të shpëngulurit.

– Ç'e ke këtë, o Murat? – e pyeti Rukia, që mbante për bishti sëpatën e rëndë.

– Lepur. E gjeta në një ferrë.

– Po ti qenke plagosur, more i zi! – tha ajo me merak të madh. Ia hoqi gunën e xhamadanin, ia grisi këmishën prej leshí dhe ia pa plagën. – Të lehtë e paske. Shyqyr! – tha dhe, si ia dogji me raki të fortë, ia pastroi gjakun dhe ia lidhi plagën me një peshqir të pastër. – Me shëndet! – i tha.

Gjermani qëndronte pranë tyre, në këmbë, i habitur. Sytë e tij të kaltër sikur thoshin: «Ç'janë këta njerëz?!

Murati pinte duhan, vështronte ushtarin i vrenjtur, tundte kokën e rëndë dhe mërmëriste, pa hequr pushkën nga duart:

– Hë, gjerman, gjerman!

Pas një ore a një ore e ca, oborri i Bënçajve u

mbush me partizanë, me maliskajas e me luftëtarë nga Malibardha e Malidreja. Aty ishin shtatë robërit gjermanë, midis të cilëve dy ishin të plagosur, me plagë të lidhura dosido.

– Ku është ai Nezir Topalli, që thoshte se këta s'janë si italianët? C'u bë ai ballist i fëlliqur, që kërkon t'i fusë tmerrin Maliskajës? – pyeti Murati, duke e kërkuar me sy nëpër turmë.

– Iku, xhaxha Murat. U betua se s'ka për të shkelur më këtu.

– Në xhehenem të vejë! Mirë bëri që e këputi qafën! Po lufta do ta ajejë, edhe sikur në vrimë të miut të futet... Tani, ja, këta janë gjermanët që përvëlojnë botën. Shikojini myteberët!

Robërit qëndronin në këmbë, mbështetur pas gurëve të murit, me kryet poshtë. Ishin djem të rinj, të fuqishëm, të pashëm, të zgjëdhur. Po të shtatë ishin të zbehtë, sikur kishin dalë nga varri. Vetëm njëri, ai që zuri Murati, e mbante kokën lart dhe i vështronte njerëzit drejt në sy, pa frikë. E kishte mbledhur veten, a ndoshta ishte përduar që ishte dorëzuar i gjallë dhe nuk bëhej merak nga fshatarët e revoltuar, që i shanin, i kërcënonin me grusht përpara hundës dhe i pështynin me neveri.

I doli përpara Hyqmeti, i nxirë në fytyrë, sikur ishte lver me blozë. Torbën e bombave e kishte hosh, po në dorë shtrëngonte një automatik gjerman që e kishte marrë atë ditë.

– Hitler kaput! – i shfryu robit.

Ushtarit i shkrepën sytë, ngriti kokën edhe më shumë dhe thirri:

– Hajl Hitler!

– C'thotë, more? – pyeti Hyqmeti.

– Thotë: Rroftë Hitleri, – i shpjegoi një partizan.

– Jaaa! Me gjithë mend?

– Po, pra. Ashtu thotë.

– Kaput! – i shfryu përpara hundës këshilltari, duke shtrënuar automatikun dhe nofullat.

– Hajl Hitler! – thirri ushtari.

– T'ëmënë, s'ia bën tërr veshi! Kaput! Kaput! Kaput!

– Hajl! Hajl! Hajl!

– Hapuni një çikë ta bëjë të mbledhë veten! – tha Hyqmeti, bëri tri hapa pas dhe i lëshoi sigurecën automatikut.

– Mos e qëllo! – thirri Murat Bënça.

– Po s'e dëgjon ç'thotë?!

– Ashtu thotë, se e kanë ushqyer që në djep me helmin e nazizmit, – tha Murat Bënça dhe iu afrua robit me hap të ngadalshëm. E vështroi në sytë e kaltër, gjakftohtë, po gjithnjë me urrejtje. Edhe ushtari nuk ia ndau vështrimin e guximshëm.

– Ushtar trim! – tha Murat Bënça. – Po sa para bën! Kujt i hyn në punë kjo trimëria jote? Përse ngrite duart e u dorëzove? Dhe mos ki frikë, se nuk jemi mësuar të vrasim robërit. Apo e di këtë dhe prandaj tregohesh trim?!... Hiq tujtje ti, Hyqmet!

Të shtatë, një e nga një i morën në pyetje Behari e Aliu. Ata treguan se ishin granadierë të një kompanie speciale alpinësh, të stërvitur me kohë për luftën në male kundër partizanëve. Ishte po ajo kompani që kishte bërë masakra të përbindshme në fushë e në Rrëzë të qytetit. Pastaj i nisën për në Shtabin e Qarkorit për t'i dërguar prej atje në Shtabin e Përgjithshëm të Ushtrisë Nacionalçlirimtare.

Batalioni u grumbullua i tëri vetëm në mbrëmje, se i ndoqi granadierët gjermanë gjer në xhade. Atje kishin preparojë të fortë dhe mbroheshin me mitraloza të lehtë e të rëndë prapa shkëmbinjve. Ata që shpëtuan, mundën të hipnin mbi kamionët shpejt e shpejt, krejtësisht të shpartalluar. Më në fund u larguan për në qytet, duke lënë shtatë robër dhe shokët e vrarë, që vështronin me sy të ngrirë qiellin e vrenjtur të Maliskajës.

Ata që kishin ardhur nga Malibardha e Malidreja, ikën vonë, kur era e vrullshme i shtyntë retë e zeza që mbulonin e zbulonin kreshtat e bardha të maleve. Ikën të gëzuar dhe, për një kohë, jehuan këngët e tyre nëpër shtiaje, gryka e shpate. Batalioni qëndroi në Maliskajë dy ditë e dy net me roja të forta, sidomos natën. Po kompania e granadierëve nuk u duk më atyre anëve. Malet

nuk u tundën. Ata i mbrojti pushka, siç i kishte mbrojtur qjatë shekujve.

Gjer natën vonë ndriçonin kandilët nëpër dritaret pa xhama. Konakët e varfër ishin të gëzuar dhe mbanin erë të mirë. Dy ditë e dy net Maliskaja ngrysej e gdhijej me këngë.

3

Murat Bënça, ulur këmbëkryq pranë vatrës, numëronte plaçkën që i kishin zënë kompanisë së granadiereve. Flaka e zjarrit u ndriçonte fytyrat e lodhura atij, Abedin Kalemit e Kadri Kananit. Këshilltarët e tjerë po ngarkonin në oborr mushkat e kuajt. Ata bisedonin nën zë, se në dhomën e madhe flinin ende nja pesë a gjashtë partizanë, mbuluar me velenxa të trasha.

— Domethënë, kemi katërbëdhjetë mijë e njëqind franga që u gjetën në portofolat e kufomave, — tha Murati hijerëndë dhe si i zemëruar me vetveten. — Shëno, Abedin, katërbëdhjetë mijë e njëqind! Do të paguajmë patatet që i blemë me gjashtë franga e pesëdhjetë qindarka okën. Do të paguajmë edhe kripën që e gjetëm me tri franga e njëzet qindarka. Bëji hesap sa bëjnë! Bereqetin e duhanin e dha populli, mos i llogarit, as qumështin e djathin. As fasulet, vajin, sheqerin dhe defterët e cigareve, që i kemi marrë Nezir Topallit. I kemi lëshuar dëftesë atij. Le t'i marrë pas Çlirimit, nëse nuk e luan bishtin më keq me ballistët. Llogariti tani, sa bëjnë. Behari tha se frangat që teprojnë t'i jepen intendentit të batalionit.

Ata bënë llogaritë kokë më kokë e me kujdes, kurse përjashta Mitro Guri me këshilltarët e tjerë, me Bejton e me ushtarin italian, ngarkonin hajvanët dhe thërrisnin me zë të lartë, se nuk dëgjoheshin fjalët nga era e fortë. Kuajt e mushkat, të trembur nga gjëmimet e bubullimat e shtrëngatës, mblidheshin tok, hidhnin shkelma e turfollonin me veshët bigë, gati për të hedhur barrën.

Mitro Guri hyri në konak i lagur nga shiu.

— A mbaruat? — pyeti, duke zgjatur duart nga zjarrin.

— Po ju?

— Ne ngarkuam. Gati jemi.

— Nisuni! — i tha Murat Bënca. — Bëjeni kështu: ndahuni më dysh. Hyqmeti me italianin të shpien qumështin e djathin në spital. Ti me të tjerët shkoni te pylli i egër me bredha. Atje shkarkoni, te shkëmbi, pastaj vij në partizanët e i marrin.

— E di vendin, — tha Mitroja duke dalë.

— Bejtoja të mos vijë me ju, se më duhet.

— Mirë.

Në thellësi të pyllit të egër me pisha ishte ngritur depoja e furnizimit, e siguruar nga rreziku i sulmeve të befasishme. Ishte larg luftimeve të mëdha, mbahej sekret dhe vetëm pak veta e dinin, ndonjë këshilltar si Murati e Mitroja. Cdo material që dërhohej, shkarkohej pranë një shkëmbi. Me t'u larguar kafshët e nierëzit, dinin rojat e depove nga një shtëpi e ngushtë, merrnin materialet dhe i shpinin në thellësi, në depot që ishin ngritur në një vend të egër, të fshehtë.

Maliskajasit vunë përpara kafshët dhe u nisën, duke çarë përmes zbardhëllimës së parë të agimit tërëshi e bubullima.

I mbaruan lloqarët edhe ata të tre, duke u mundur shumë. Abedini e Kadriu ikën, se kishin partizanë në shtëpi, dhe e lanë Murat Bënçën vetëm, pranë oxhakut, të vrenjtur, me një rrudhë hidhërimi në cepat e buzëve, me kokën e thinjur vaisur në një krah.

Ç'ishte ai hidhërim i papritur, aë e pushtoi kravatën, në një kohë kur e kishte zënë gjermanin rob dhe kur maliskajasit kishin shpëtuar pa u dëmtuar fare? Mos i dhimbte plaqa? Jo. Ajo s'ishte plaqë, po një gërvishtje plumbi që mbyllej brenda javës. Atëherë, përse Murat Bënca, me t'u larguar këshilltarët, ra në mendime të thella dhe po hante veten me dhëmbë?

Era frynte përjashta si e marrë dhe rrymat e saj të akullta vërshellenin nga ndonjë e çarë e tavanit të ri.

Partizanët flinin, të lodhur e të kapitur. Rukia solli një krah dru dhe ia vuri zjarrit. E pyeti si e ndiente veten, ai s'iu përgjigj dhe, kur e pa zhytur në mendime, u largua e heshtur, si gjithnjë. «Kushedi se ku fluturon, – mendoj ajo me dhembshuri për të shoqin. I ranë gjithë ato halle mbi kokën e bardhë, tani në pleqëri. Ç'të bëjë, i ziu? Iu përvëlua edhe shpirti, si mua, nga dy të vrarë. S'kemi lajme as nga Farudini e Samiu. Ia dëgjojmë zërin përditë Brigadës së Parë, po djemve jo! Po gjene është plak i fortë, i uruari. Duron, duron!»

Murat Bënça ishte i dëshpëruar për tjetër gjë. Punët e këshillit u shtuan shumë. Disa ai dinte t'i bënte dhe i bënte mirë, me mend. Po të tjerat? Ja, atë mëngjes ngeci. I bënte llogaritë me gishta dhe gjithnjë i dilnin gabim. Nuk kishte pasur ndonjëherë aq shumë para si atë ditë. Nuk u çudit për to. U çudit që nuk dinte t'i numëronte. «Po si mund të drejtohet një pushtet i ri, – mendonte, – kur s'di të llogaritësh dhe bën hesap me gishtërinj? Dreqi e mori, ja përse u dashka ajo e shkretë shkollë!»

Behar Jatës i kishte dalë gjumi. Shtrirë në dyshekun e ngruhtë, mbuluar me velenxë gjer te gryka, kishte një copë herë që vështronte Murat Bënçën. Ishte ngopur me gjumë, trupin e ndiente të lehtë, po nuk i vinte mirë të ngrihej, aq më shumë që dhoma ishte e ftohtë e përjashta frynte e binte. Sikur të ishte i rruar, ashtu pa syze, do të dukej si fytyra e një fëmije me flokë të zinj kaçurrelë, me një dritë të butë dhe të ëmbël të sytë, me gojë të vogël, pakëz të hapur, nga dilnin fjalët e një zjarri të pashtershëm që i digjej përbrenda ngadalë-ngadalë. Muratin e kishte përkundrejt dhe ia dalloi dëshpërimin në cepat e buzëve. Fliste me vete, ankohej për diçka, balli i mbushej me rrudha. I foli, po nuk e dëgjoji. Atëherë u ngrit, hodhi krahëve xhaketën prej lëkure dhe ia vuri krahun në supet e rëna.

– Të thashë tri herë mirëmëngjes. Ku e ke mendjen, o plak? – e pyeti me dashamirësi.

– A, more Behar! – u përmend Murati. – Ta dish ku e kam, do të qeshësh. Mendoja për shkollën.

– Shkollën hapeni në pranverë, se tani po vjen dimri...

– S'e kam për shkollën e fëmijëve, po për timen. U mundova të numëroj paratë, që iu gjetën gjermanëve të vrarë, e s'i numërova dot, as me gishtërinj.

Behari qeshi me zë.

– Ti ke përvojën e jetës, o plak. Ajo është më e rëndësishmja. Prej saj ka dalë edhe shkolla që kam bërë unë.

Murat Bënça tha i menduar:

– Pa njerëz të mësuar, nuk u drejtuaka si duhet pushteti i ri.

– Fjalë me vend. Po sot e drejton mirë pushtetin ai që di të përdorë mirë pushkën. Pushteti prej saj doli.

– O, për atë zjarr që digjet aty, – tha Murat Bënça, duke ngritur kokën, – unë kam lindur me pushkë në dorë.

Dhoma e madhe kumboi nga të qeshurat e tyre dhe partizanët u ngritën të gjithë. Shpresa zgjati qafën te dera për të parë dhe i tha Rukies:

– Nënë, u zgjuan të gjithë.

– Mirë, moj bijë. Shko me Fatimkën e ngrini dyshekët! Mëngjesin e kanë gati. Ua sjell Shirini.

Si hëngrën bukë, dolën në oborr. Shiu e bubullimat kishin pushuar, avujt po zhdukeshin dhe Maliskaja po mbushej me dritën e bardhë të mëngjesit. Murat Bënça ecte në krah të Behar Jatës, ngjitur me të. Thoshte me vete, i çliruar nga mendimet e hidhura:

«Me këtë je si nën strehë, more vëlla!»

4

Një javë të tërë fshati nuk pati ndonjë telash të madh. Nuk u dëgjuan as gjëmimet më të largëta të betejave që, me siguri, zhvilloheshin diku. Mbajti edhe kohë e mirë dhe maliskajasit u derdhën arave për t'i

pluguar e për t'i mbjellë me grurë, për të mbledhur të vonat, për të siguruar ushqim për bagëtitë. Atyre që u pikuan e iu dëmtuan çatitë e reja gjatë shtrëngatës, u ngjitën mbi mure dhe, duke kënduar, i zunë pikat. Te çezmat grumbulloheshin shpesh vajzat e reja. Atje kishin çelur ca lule mali dhe ato u merrnin erë me ëndje. Pleqtë e moçëm rrinin te dritaret kundrejt diellit, pinin duhan dhe ëndërronin pranverën, me sytë gjysmë mbyllur nga kënaqësia. Mbrëmjeve ngrinin pagurët, shijonin «lëngun e bekuar», që nuk u kishte dalë aq i mirë, se i kishin vjelë rrushtë pa pjekur nga hardhitë e këputura prej armiqve. Edhe zogjtë i gjallëroi dielli, zgjasnin qafat dhe cicërinin nëpër pemët, që dukeshin si të mërdhira.

Murat Bënça ishte në hall të madh me Bejton. I qe ngritur mendja djalit dhe donte të shkonte me partizanët. Murati ia njihte kryeneçësinë dhe kërkoi ndihmën e Beharit.

– Aman, se mos më iki, – i tha. – Foli edhe ti njëherë.

– Po le të vijë me ne, – tha Behari, që nuk e dinte arsyen përse Murati nuk e lejonte.

– Jo, more shoku Behar, unë e kam fejuar dhe do ta martoj...

Ja tregoi Beharit planin e vet. Beharit iu duk i çuditshëm mendimi i tij, po, kur e gjykoi me nge, i dha të drejtë.

– Mirë, – tha. – Bisedoj edhe unë me të.

E hoqi mënjanë djalin flokëkashtë, të cilit i shndriste fytyra me push të hollë, dhe mezi ia mbushi mendjen.

– Gjersa Murat Bënça thotë se e ka vështirë pa ty të bëjë punën e kryetarit të këshillit, domethënë se ashtu është. Pastaj ai po të thotë se nga fundi i vitit do të të nisë vetë te partizanët. Kështu, shoku Murat?

– Fjalë burri, – tha Murati, duke parë me bisht të syrit Bejton, për të kuptuar në iu kthye mendja apo jo.

Behari pa profilin e çelur të djalit që ũ err.

– Dëgjo, Bejto. Ta lëmë kështu. Në fund të dhjetorit po vij vetë të të marr. Mirë?

Djali i besonte Beharit. Qeshi dhe tha:

– Mirë.

Murat Bënçës i ndritën bebëzat dhe u lirua nga njëfarë ankthi, që e brente prej dy ditësh.

Me të përcjellë batalionin partizan, u mbyll me të shoqen e me të kumatën në dhomën e zjarrit, duke i nxjerrë përjashta njerëzit e tjerë të shtëpisë. Bisedoi me to dy orë, kokë më kokë. Shirini, Fatimja, Shpresa dhe të bijat u bënë kureshtarë.

– Përse u mbyllën pleqtë në dhomë? Ç'bisedojnë? Ç'ka ndodhur?

Përgjonin prapa derës, po ata bisedonin nën zë. Mendja u shkante herë për të mirë, herë për të keq.

– Mos u ka ndodhur gjë Farudinit e Samiut! Të zezat ne!

– Ç'bëheni budallaçka! Ai ishte më qejf, i gëzuar.

– Po çfarë të fshehte kanë atëherë? Përse të mos na e thonë edhe neve? Jemi nuse të kësaj shtëpie, s'jemi të huaja...

Më në fund dera u hap dhe doli Murati, duke u lëkundur mbi këmbët e shëndosha. Fytyra e mbuluar me qime të bardha i shndriste. U foli nuseve me zë të ëmbël dhe ato e kuptuan se s'kishte ndodhur asgjë e keqe, kot ishin shqetësuar.

– Hyni, moj bija, hyni, se u thatë së ftohti.

Të nesërmen, që në mëngjes, Murati i bëri zë italianit që po dridhte cigaren me një dorë.

– Ma thirr Bejton, – i tha që nga dritarja.

Bejtoja ishte me Shpresën në dhomën e zjarrit. Ajo mbante ca lule në dorë dhe mbase donte t'ia jepte atij, po i vinte rëndë nga nuset. Bejtoja i hidhte vështrime të zjarra vjedhurazi dhe vajza bëhej flakë nga turpi. Ishte një dashuri e heshtur, si ajo gurgullima e ujit të nëndheshëm që del papritur nëpër lajthishtë. Shpresa shkante e vinte këmbëzbathur, me enët nëpër duar dhe me atë tufë lulesh me erë të fortë. Sa pak i duhej maliskajases për të qenë e lumtur! Ai ia dëgjonte frymëmarrjen e shpej-

të dhe zërin që i dridhej nga emocioni, ndiente zemrën e vet t'i rrihte me rrëmbim dhe të dy s'kishin fuqi t'i shkëpusnin sytë nga njëri-tjetri.

— Të kërkon kryetari, — foli ushtari që nga dera e dhomës.

Bejtoja u ngrit menjëherë dhe ia rrëmbëu tufën e luleve. Asaj i vetëtinë sytë dhe shtrëngoi gojën me dorë për të mos i dalë jashtë zëri i gëzuar, që i klithte në shpirt. Shirini, që s'i shpëtonte gjë pa vënë re, buzëqeshi dhe i tundi kokën:

— A shejtan, shejtan!

Bejtoja ishte skuqur pak nga afshi i ngrohtë i dhomës së zjarrit, nga loja e thjeshtë me të fejuarën, po edhe nga një parandjenjë e gëzuar, që iu ngjall me të parë fytyrën e çelur të Murat Bënçës.

— Më kërrove, xhaxha Murat?

Qëndroi përpara tij me pushkën në sup, me gjerdanët kryqëzuar në kraharor plot me ballë fishekësh, me revole «Parabel» në brez dhe me ballin lart, që ia mbulonin flokët si kashtë. I qe holluar shajaku i xhaketës dhe bërrylat i kishte të arnuar. Edhe shojet e opingave të lehta i kishte me vrima. Po ashtu, me sy të ndritshëm e shtatlartë, duke j i bukur, si yll i këputur.

Murati e kundroi një copë herë me dhembshuri, rrëzoi nga shpatullat e rumbullakëta gunën e dhirtë dhe u ngrit në këmbë.

— E di përse të thirra? — e pyeti, duke e përkëdhelur nga supet gjer përfund kraheve.

Bejtoja mblodhi supet, po u shkri nga zëri i Muratit. Rrallë fliste ai me zë të tillë.

— Bejto, — i tha, — xhaxhai ka menduar që këtë të enjte të të hamë dasmën? Ç'mendon ti? — Bota u mbush me dritë përpara syve të djalit. — Këtë të enjte, — përsëriti Murati.

— Si të doni ju, xhaxha, — mezi tha Bejtoja, i skuqur gjer te veshët.

— Tani dridhe një cigare duhan dhe pije në sy tim, se do të bëhesh burrë paskëtaj. — E thuri nga kutia e madhe e Muratit me gishtërinjtë që i dridheshin lehtë

prej emocionit dhe e ndezi. – Xhaxhai i ka marrë të gjitha masat. Nuk do të bëjmë dasmë të madhe, as të vogël. Do ta bëjmë të përshtatshme për kohën e luftës. Po dasmë do të jetë...

Bejtoja nuk e kishte mendjen, nuk kuptonte ç'i thoshte Murat Bënça. Dëgjoji vetëm fjalët e tij të fundit:

– Thuaju grave të më sjellin pagurin e rakisë dhe pak meze!

5

Javën e parë të nëntorit, të enjten mbrëma më datën katër, ashtu siç kishte thënë Murat Bënça, kur Maliskaja u zhyt në mjegullën e dendur, u bë dasma. Nuk ishte si dasmat e tjera, me zakone të moçme, me krushq e mysafirë të shumtë, me desh të pjekur e me raki që derdhet lumë. Ishte e thjeshtë dhe e varfër, po megjithatë e bukur, e ngrohtë, e gëzueshme dhe prekëse. Ishin, gjithë-gjithë, veç fëmijëve, dymbëdhjetë të rritur: dhëndri me nusen, Murat Bënça, Rukia, Sadria, Shirini, Fatimja, të bijat dhe tre këshilltarë: Abedini, Mitroja dhe Kadri Kanani. Murat Bënça dëshironte që t'i kishte atë natë Farudinin, Samiun dhe këshilltarët e tjerë, po djemtë ishin në Brigadë, kurse këshilltarët merreshin me punët e luftës, ca në spitalin partizan, ca në Komandën e Vendit, ca në depot e fshehta. Dëshironte të thërriste edhe miqtë e krushqit, që ishin të shumtë në Maliskajë, e, pothuaj, në çdo fshat të krahinës, të kishte në atë gëzim familjar Behar Jatër e Ali Konecin, po e kuptonte që s'ishte kohë për dasma të mëdha.

Megjithatë, kasollja e Bejtos dukej e mbushur plot e përplot. Fëmijët kishin zënë qoshet e mureve, hanin mish dhe u ndrisnin sytë nga gëzimi. Nuset e djemve, Rukia e Sadria, të katra të shkathëta, me faqet të kuqe nga afshi i prushit, kujdeseshin për mezet e burrave, për

zjarrin në vatër ku kërcisnin kërcëpat e mëdhenj e të thatë dhe për saçin, nën të cilin piqej byreku me djathë e me gjalpë. Burrat ishin ulur këmbëkryq përpara sofrës me mish, me turshi, me djathë e qepë. Në krye të vendit rrinte Murat Bënça, pakëz i menduar, po me vështrim të qeshur. Ishte veshur me xhamadan të bardhë, me këmishën e bardhë me mëngë të gjera. Ato rroba ai i mbante vetëm në ditë të shënuara. Në një krah kishte Abedin Kalemin dhe Mitro Gurin, me sytë të mbyllur pak nga kënaqësia, kurse përkundrejt shpërthente nga gëzimi Kadri Kanani, duke nxjerrë herë-herë ca tinguj të mprehtë e të lartë prej këngëtari. Bejtoja, veshur edhe ai për herë të parë me xhamadan e këmishë të bardhë me mëngë të gjera që ia kishin endur e qepur gratë e Bënçajve, rrinte mbi një sëndyk prej dërrase, tërë emociione, i pushtuar nga një ndjenjë e ëmbël. Shpesh hidhte sytë nga porta e hapur, që lidhte magjirinë me të vetmen dhomë të kasolles. Tek ajo dhomë, ku kishin shtruar dyshekun e vjetër me çarçafë të bardhë, ishte ajo, Shpresa, nusja e tij, me dy vajzat e Muratit që hynin herë njëra, herë tjetra, çuçurisnin vesh më vesh me kunatat dhe zhdukeshin përsëri, të lumtura e të lehta si flutura. Përjashta toka e qielli, mbuluar me mjegull të dendur, ishin të heshitur e të zyrtë, po brenda bënte ngrëhtë, njerëzit ishin të gëzuar, pinin nga një gotë raki, shijonin mishin e pjekur që s'e kishin ngrënë prej kohësh, këndonin këngë të bukura të vjetra e të reja, këpusnin qyfyre e bënin shaka me kripë.

— Ti, Kadri, — i tha Murati duke qeshur, — më të mirë e ke nefezin në gjumë.

— Nuk e di, — u përgjigj Kadriu me sytë ngjyrë kafe të zmadhuar nga hareja. — Kështu thonë, po vetë s'e kam dëgjuar.

— A i mban mend luadhet e marjanasve?

— Po atë natë që ishim për xhenaze?

— Po në pritë?

Kush e kush ta ngacmonte. Njerëzit shqydheshin gazet, edhe gratë, edhe fëmijët, se ia dinin të gjitha qyfyret këngëtarit.

– Po kjo botë ashtu është, tuhafe fare! – qeshte me lot Kadri Kanani. – Ma ka dhënë edhe mua një cen... Hajde, gëzuar! Të na trashëgohen! T'u mbushtë kasollja me fëmijë, Bejto!

– Gëzuar, o trim i xhaxhait!

Ishte kohë lufte dhe burrat pinin nga pak që të mos lajthisnin. Midis urimeve e këngëve ngjaisnin muhabetin e këshillit, të njësitit, të atyre që ishin maleve.

– Dulejman Dusharaku, pas përqijjes që i dhamë, është tërbuar fare, – tha Abedin Kalemi. – Është be-tuar se do t'ia bëjë varrin këshillit tonë.

– Ai mund të vrasë këshilltarë prapa krahëve, po pushtetin e popullit s'e vret dot, – tha Murat Bënça, duke fshirë me peshair ballin e djersitur.

– U bë gabimi që atëherë, – tha Mitro Guri.

– Tani është e qartë për të gjithë. Krerët e Ballit u lidhën me qjermanët dhe do të hanë kokën e tyre, – tha Abedin Kalemi.

– A u mbyll ajo hakmarrja midis Brozovecit e Mazrekës? – pyeti Kadri Kanani.

– U mbyll, – u përgjij Murat Bënça. – Ishte vetë atje, si anëtar i këshillit të krahinës. Mezi i bindëm, se kishte futur hundët edhe Dulejman Dusharaku ynë.

– Po qjaku midis Danellarëve e Mahmudajve? – pyeti Bejtoja, të cilit i qenë prerë fjalët atë natë.

– Edhe atje dobiçin e kishte lënë në derë Dulejmani. Po u bashkuan. Prenë qishtërinjtë dhe pinë gjakun e njëri-tietrit. U bënë vëllamë.

– Shyqyr! – u gëzua e shoqja e Muratit, duke u lëshuar në sofër byrekun e ngrohtë erëkëndshëm.

– Më thanë ata shokët e terrenit se këtë muaj do të na dërgojnë një mësues për të hapur shkollën. Ti, Abedin, regjistro fëmijët dhe vendos se ku do të bëhet mësimi, – tha Murat Bënça.

– Fëmijët i kam regjistruar. Shkollën në behar le ta bëjnë përjashta. Tani që është dimër, vend më të mirë se shtëpia e Dusharakëve s'kemi ku gjejmë.

– Mirë thua, po duhen defterë e kalemë.

– Do të na nxjerrë Mitroja ca pllaka guri nga shkë-

mbi i zi. Mund të shkruhet mbi to me plumç prej guri. Duke ngritur dolli për Partinë, për partizanët dhe për çiftin e ri, këshilltarët, bënin ç'bënin, muhabetin e luftës ngisnin.

— Në Tepe e shkarkuan kryetarin e këshillit, se lëkundej ndaj armikut.

— Mirë ia bënë. Kur të vënë në krye të vendit, duhet të dish ta mbash gjer në fund.

— Po ç'qenë ata hajvanët e Shtagut që e pritën armikun me flamur të bardhë?!

— Të gënjyer nga ballistët, — tha Murat Bënça i zemëruar. — E pritën me flamur të bardhë, po e pësuan. U dogjën e u përvëluan. Nuk është Ballë Kombëtar, po bisht kombëtar. Mirë ia këndon populli: prit, gomar, të mbijë bar.

Ata e prenë bisedën kur hyri Shpresa me të bijat e Muratit. Ajo kishte veshur mbi fustanin e thjeshtë jellekun e rrahur me fije të verdha nga e ëma. Mbi krye mbante një shami me çërka të bardha, si koka e thëllzës malore, që ia kishte qëndisur për merak edhe atë e ëma. Dukej e tronditur, faqet i qenë skuqur nga turpi, po, kur ngriti kryet, sytë i shkëlqyen plot zjarr. Shqetësimin e saj të lehtë e tregonin edhe duart, që sikur i ndiente të tepërta e s'dinte ku t'i vinte. Vajzat e Muratit, duke e mbajtur nga krahët, e ulën mbi sënduk, pranë Bejtos. Atëherë asaj i ra një hije bukurie nusërore që buron nga shqetësimi i lehtë, i brendshëm dhe nga ndjenja e freskisë rinore. Bejtoia rrëmbimthi ia pa flokët e krehur aë i dilnin nga shamia, faqet e skuqura, sytë pak të fryrë nga lotët e pafajshëm, që kishte derdhur në dhomën matanë, dhe ndjeu t'i vërshonte lumturia. Padashur, Shpresa vështroi Muratin, që e kishte në vend të babait të vrrarë e që ishte sjellë aq mirë me të, dhe pati dëshirë t'i hidhej në qafë e t'ia puthte duart e mëdha, eshtake e plot damarë të fryrë. Sytë e Muratit u përqaendruan një copë herë në sytë e saj të butë e të lëngshëm, pastaj vështroi Bejton, që ishte hutuar, dhe mendoj se ata ishin vërtet një çift i mirë, do ta donin njëri-tjetrin, do të lindnin fëmijë dhe nuk do ta ndienin më brengën

e rëndë, që ua dërrmon shpirtin jetimëve . Sa herë i kujtohej që Bejtoja ishte jetim, fill i vetëm njeri pa njeri, atij i ngushtohesh fyti dhe i rëndonte diçka në zemër. Po tani që Bejtoja po i jepte fund fatit të tmerrshëm të jetimit dhe po fillonte jetën e re, në shpirtin e Murat Bënçës frynin filladet e gëzimit...

Kënduan përsëri, bënë shaka, qeshën me lot dhe vunë re se po bëhej vonë. Gratë e fëmijët kishin qejf të rrinin edhe ca, gjersa të gdhihej, po burrat nguteshin, kishin halle të tjera më të mëdha se dasma. E shoqja e Muratit mendonte se s'kishte gjë më të bukur se ajo darkë, edhe pse i mungonin djemtë dhe dasma s'ishte tamam dasmë për të qenë. «Sikur të jenë kështu të gjitha mbrëmjet, – mendonte ajo. – Njerëzit të shkojnë nëpër punë gjatë ditës dhe në mbrëmje të mblidhen, ja kështu, si zogjtë në fole!» lu kujtua Farudini e Samiu që luftonin maleve. «Pëllumbat e mi, – tha me vete. – Kanë hapur krahët dhe kushedi ku flutrojnë. Ma këputën shpirtin.» Pati një çast dobësie. lu kujtua ditët e fëmijërisë së tyre, fshiu tinëz sytë me cepin e përparësës dhe e mblodhi veten, kur mendoj se ata luftonin për nënën e madhe Shqipëri.

Këshilltarët këmbyen mendime për punët e nesërme, ku do të vinte njëri e ku tjetri, me se do të merrshin. Pastaj Abedin Kalemi shënoi në fletoren e tij aktin e martesës dhe këshilltarët vunë firmat me gishtërinjtë e lyer me bojë.

Atëherë Murat Bënça shtrëngoi me dashuri kryet e Bejtos e të Shpresës, i përqafoi e u tha me zë të dhembshur, të butë, atëror:

– Të trashëgoheni, fëmijët e mi!

Ata e falënderuan në heshtje, me sytë ulur përdhé, duke u dredhur lehtë nga emocioni.

Ajo që ndodhi një minutë më vonë ishte krejt e papritur dhe e ktheu dasmën në kob të zi.

– Ç'kanë qentë që po lehin kaq shumë? – pyeti Murat Bënça me dyshim.

– Do të jetë ushtari italian, që kthehet nga spitali, – tha Rukia e tronditur nga zëri i të shoqit.

– Pa dilni e shihni! – urdhëroi Murat Bënça me zë të lartë.

Po nuk arritën dot. Porta u shqye dhe në kasolle sikur hyri era e vdekjes...

6

Kur Dulejman Dusharaku mori vesh prej Nezir Topallit se të enjten, më katër nëntor, Bënçajt martonin mbesën me Bejton, në shpirtin e tij gufoi mëria e egër dhe i rilindi shpresa për të asgjësuar këshillin e Maliskajës.

– E di mirë që bëjnë dasmë? – e pyeti Nezir Topallin, duke ndier t'i lëvrinte në shpirt si një qenie e gjallë, hakmarrja për të gjitha poshtërimet.

– Po, pra. Këtë të enjte.

– Ç'është sot? A, po. S'pret koha. Nuk duhet ta humbim këtë rast.

U vesh rrëmbimthi dhe përfund shkallëve të shtëpisë me dy kate të Hysen Hysenit, i doli përpara Garipi:

– Ke nevojë për mua, baba? – e pyeti.

– Jo, – iu përgjigj në nxitim e sipër.

– Ku do të vesh?

– Gjer në Maliskajë.

– Gjer në Maliskajë?! – Zëri i Garipit u drodh. – Ç'të duhet Maliskaja në këtë kohë?!

I verbuar nga marazi i vjetër, që s'e linte rehat, nuk e dëgjoji të birin, që i lutej të mos shkonte në fshat. U nis për në Komandaturën Gjermane pa asnjë ngurrim, i bindur se nuk do t'i mungonte ndihma për zhdukjen e këshillit nacionalçlirimtar të fshatit me Murat Bënçën e me shokët e tij «rrjepacakë». Iu neverit vetja, kur mendoi se si ata e fyen, e përbuzën, e braktisën, i shkaktuan vuajtje, i prishën rehatin, qejfet!... Ai u mundua në fillim t'i shtinte në dorë me të mirë, me lajka, me gënjeshtër. Pastaj, kur nuk ia doli dot mbanë, i kërcënoi dhe, më në fund, pagoi banditë për t'i vrrarë prapa krahëve. Të gjii-

tha këto i kishte bërë fshehurazi, kishte hedhur gurin e kishte fshehur dorën. Tani do t'i dilte së keqes ballë për ballë. Do të shkonte vetë me repartin gjerman, do t'i tregonte shtigjet, do t'i godiste fort e befasisht atë që e kishin dërrmuar krejtësisht. I pushtuar nga ankthi, duke urryer me të gjitha fuqitë e shpirtit maliskajazit e rebeluar, hyri në Komandaturë si një i dehur.

— Kam ardhur për një punë me shumë rëndësi, — tha me gjuhë të trashur dhe me ballin e djersitur, megjithëse bënte ftohtë.

Oficeri gjerman e njihte atë fytyrë të shëndetshme me mustaqe gjer te mollëzat e faqeve.

— Flisni! — i tha ftohtë e me habi, duke lëvizur sytë e bardhë prapa syzeve.

— Është rasti për t'u dhënë një mësim të mirë rebelëve të Maliskajës. Kam të dhëna të sigurta se forcat partizane janë larg, kurse banditët vendas janë aty, në dasmë. Mund t'i kapim të gjallë dhe të kemi përfitim të madh. Unë, me gjithë nacionalistët e mi, vitem në shërbimin tuaj plotësisht për të asgjësuar çerdhen e rrezikshme komuniste të Maliskajës.

Një ballist i ri, që Dulejman Dusharaku e kishte marrë me vete, filloi të përthente, ndërsa fytyra e oficerit gjerman sikur zbehej, duke marrë ngjyrën e vdekjes. Me të dëgjuar fjalën «Maliskajë», u ngrit nga tryeza dhe vështrroi rreth e rrotull me urrejtje, me sytë e ftohtë të vrasësit. Nuk i dëgjonte më ballistët, që bënin përpjekje për t'i shpieguar dicka. Thoshte me vete: «Maliskaja!... Maliskaja!... Sa të varrë lashë atje? Sa granadierë m'i zunë robër? Sa plaçkë lufte humba?... Atje duhet të rivendos nderin e humbur, nderin tim dhe të repartit ndëshkimor të granadierëve të mi!»

I mbushur me urrejtje naziste për çdo shqiptar kryengritës, i bindur në maninë se vetëm vrasja mund të vinte rregull kudo në botë, ngjeshi «Parabelin» dhe iu drejtua ballistëve me zë të ftohtë e të egër:

— Tregoni kësaj radhe të paktën që keni nder, vullnet e kurajë!

Zgjedhi dy skuadra granadierësh nga më të fortët e më të shpejtët.

– Të gjithë me pelerina të bardha! – urdhëroi si një njeri që s'ka gjë tjetër në gjak përveç dëshirës për krimet.

Gjysmë ore më vonë, kur mbrëmja me lagështirë e me mjegull të dendur ra mbi qytet, kamioni me ushtarë çante me shpejtësi drejt Maliskajës. Në kabinën përpara, së bashku me oficerin gjerman, rrinte edhe Dulejman Dusharaku, i ngrehur, tërë sy e veshë, duke pëshpëritur me një shqetësim të ëmbël në shpirt: «Të erdha, o Maliskajë, të erdha!»

Oficeri dremiste me fytyrën ngjyrë dheu mbuluar nga kapuçi i pelerinës së bardhë.

– Këtu duhet të zbresim, – i tha Dulejman Dusharaku me shenja. – T'i naqitemi malit me këmbë e t'i dalim fshatit nga sipër, befasisht.

Pas pak pelerinat u bënë njësh me dëborën. Në heshtje të plotë, duke kaluar përmes shtigjesh të rrezikshme, hynë në Maliskajë dhe shqyen portën e Bejtos, ndërsa lehnin qentë.

Dasmorët u stepën dhe, për një çast, nuk u besuan syve. Ç'ishin ata njerëz me pelerina të bardha e me automatikë në duar?! Po përshëndeteshin me njëri-tjetrin për t'i lënë vetëm nusen e dhëndrin, kur ata shqyen portën me shkëlma dhe hynë si ortek. Të parët u lebetitën fëmijët, që u derdhën në prehrin e nënave e të gjyshërve. Gratë e vajzat, pas rrëqethjes së parë që u hyri në trup vetëtimthi, mbuluan fytyrat me përparëse e me duar. Rukia e Sadria shtrinë duart drejt fëmijëve. Shpresa ndjeu sikur i pushoi zemra dhe ia shtrëngoi dorën fort Bejtos. Pastaj zemra filloi t'i rrihte me shpejtësi të çuditshme. Bejtoja ia qepi sytë i shqetësuar. Vagëllimthi mendoi se do ta humbte vajzën për tërë jetën. Megjithatë i pëshpëriti:

– Mos ki frikë! – Dhe ia shtrëngoi edhe ai dorën e ngrohtë që dridhje lehtë nga e papritura.

Në atë heshtje tinëzare e të brengosur, që mbretëroi vetëm pak çaste, në kasollen e mbushur me pelerina

të bardha e me tinguj të hidhur, i pari që foli me zë të lartë, ishte Murat Bënça.

– Eh, ç'na e prishën dasmën! – tha ai me hidhërim. Pastaj i ngrysur e me vështrim të egër, me pëllëmbën mbi kaçurrelat e artë të Dritit të vogël, u dha zemër të gjithëve: – Mbahuni! Mos qani e mos kini frikë!

Kur po e lidhnin me zinxhirë, iu drodhën buzët. Nxori ca si psherëtim të fuqishme dhe u thirri gjermanëve: – Vrasës!

I ngriti duart lart dhe mëngët e gjëra të këmishës iu hapën përsëri si krahët e shqiponjës.

Edhe e shoqja, grua trime, s'freu me ngashërim e me urrejtje. Ata e kërcënuan me automatikë. Atëherë ajo u tregoi kraharorin e tharë:

– Qëlloni, o faqezinj!

Gjermanët nuk shihnin ku shkelnin. Përmbysën sofrën, i lidhën burrat dhe mezi i nxorën në oborr, me të shtyra e me të thirrura. Nusët e vajzat i ndoqën nga pas. E shoqja e Muratit qëndroi për të qetësuar fëmijët. Për një çast, s'u ndie i gjallë njeri, as në kasolle, as përjashta. Rukia erdhi rrotull, sikur kërkonte diçka të humbur. Nuk e gjente dot sëpatën e rëndë. Edhe muret ishin bosh. Armët i kishin marrë gjermanët me të hyrë brenda. Këshilloi fëmijët të mos kishin frikë dhe doli në oborr me vrap. Nata ishte pus e errët, e mbuluar me mjegull të dendur. Fatimja, Shirini, e kunata dhe të bijat me Shpresën, mbledhur kokë më kokë, po qanin me ngashërim përpara portës së jashtme.

– Mos qani, moj bija, se nuk i dilet me të qara!
– i këshilloi të rejat, duke përqaftuar Shpresën, së cilës i gufonte gjoksi. Por edhe vetë nuk qe në gendje t'i ndalte lotët. Mundohej të vështronte rrugën nga ikën burrat e lidhur, të shoqëruar prej gjermanëve. Dëgjonte hapat e tyre, po siluetat nuk i shihte. Rruga dukej vetëm katër-pesë hapa, pastaj mjegull, vetëm mjegull dhe asgjë tjetër. Pas pak nuk pipëtinte asgjë, asgjëkundi. Dukej si një ëndërr e keqe, ku lehin vetëm qen të padukshëm.

Gratë ishin ende të tronditura, kur Rukia e mbledhi veten e u tha:

– Lajmëroni fqinjët për gjëmën. Të dalin nëpër mjegull e të zënë Shpellat e Shqiponjës. Ti, Shirin, e ti, Fatimkë, nisuni të dyja në Malibardhë! Lajmëroni këshillin e partizanët! Moj bija, ç'prisni! Nisuni dhe bëjini këto punë sa nuk është gdhirë! Unë po mblidhem me fëmijët! Mos kini merak për mua! Nisuni, nisuni!

Ajo fliste kot, se nuset e të bijat u zhdukën me vrap nëpër mjegull.

KAPITULLI I SHTATË

1

Tërë natën mendoj se si ndodhi gjëma, kush i kallëzoi, kush i futi armiqtë drejt e në kasollen ku bëhej dasma. Ishte e sigurt se atë e sajuan ballistët e fshatit. S'mund ta bënte njeri tjetër. Ja Dulejman Dusharaku, ja Nezir Topalli, njëri nga të dy, ose të dy së bashku. Vetëm ata ishin betuar se do t'ia bënin varrin këshillit nacionalçlirimtar të Maliskajës dhe kryetarit të tij.

Murat Bënça rënkoj me zemërim dhe, për të tretën herë, futi dorën në xhamadanin e bardhë, ku mbante kutinë e duhanit e takëmet e urorit. Po ato ia kishin marrë, kur i kontrolluan, para se t'i fusnin në plevicën e errët. Edhe shaminë e madhe, sa një peshqir, ia kishin marrë, edhe brezin ngjyra-ngjyra.

Në plevicë ishte qetësi dhe errësi e madhe. Dëgjohej vetëm frymëmarrja e pesë të arrestuarve. Murat Bënça rrinte shtrirë mbi kashtë, kujtonte me hollësi ç'u kishte ndodhur dhe, herë-herë, me shumë kujdes, për të mos bërë zhurmë, vinte pëllëmbën në ballë dhe fërkonte lehtë sytë që i dhembnin. Kur e arrestuan dhe e nxorën përjashta, e goditën me kondak në lule të ballit. Gjaku i vërshoi dhe ia zuri sytë aq shumë, sa ecte kuturu, pa ditur se ku shkelte. Kur i drejtuan te plevica në oborrin

e madh të Duleman Dusharakut, u pengua diku dhe ra më gjunjë. Atëherë thirri:

— More! Po m'u verbuan sytë! Më jepni një leckë për t'i fshirë!

Po shokët si t'ia jepnin? Të pesë i kishin duart të lidhura.

— E ç'të duhet të shohësh më, o Murat Bënça! Boll ke parë. Ty të pret plumbi dhe është më mirë të mos e shohësh vdekjen me sy!

— Ai që foli kishte një zë të ngjirur, të largët, të ndryshuar. Diku e kishte dëgjuar atë zë dhe Murati e mori me mend se kush ishte. Qëndroi dhe i tha me zemërim:

— Dua të të shoh ty, Dulejman! Ty dhe zuzarët e tjerë!

— A, jo kështu! Jo kështu! Murat! Bëhu i mirë, të paktën tani, përpara vdekjes, që të të falë perëndia, do-barem!

Dikush e shtyu me kondak në shpatull. Atëherë Murat Bënça fërkoj sytë e përgjakur me mëngën e gjerë të këmishës së bardhë, duket diçka dalloj përmes qepallave të pleksura.

— Ballist! — tha me urrejtje e me neveri. — Tradhtar!

— Nuk dihet kush është tradhtar, Murat Bënça, — tha Dulejman Dusharaku, duke u munduar të përmbante zemërimin dhe, për të qenë më i sigurt, urdhëroi rojal ta lidhnin kryetarin me më të riun e të arrestuarve, me Bejton, korrierin këmbëshpejtë të Maliskajës.

— Ja dhe këshilli juaj i Çlirimtares u lidh me zinxhirë. Kaq e patil! — tha Dulejman Dusharaku i qetë, me një ironi therëse.

— Ti ke lidhur vetëm pesë burra të Maliskajës. Të tërë nuk i lidh dot, se nuk lidhet pushteti me zinxhirë. Ti do të na vrasësh, po pushtetin nuk e vret dot. Ai është bërë si malet dhe do të ta marrë shpirtin e fëlliqur ty dhe atyre që ti u lëpin prapanicën.

— Hesht, Murat! Mos më bëj të hyj në gjynah e të ndyju duart me gjakun tënd! — tha Dulejman Dusharaku,

duke iu marrë goja. Pastaj shpejtoi hapin dhe u zhduk midis pelerinave të bardha të gjermanëve...

Murat Bënça, duke ngrënë veten me dhëmbë, rrinte shtrirë mbi kashtën e kalbur e të lagur, lidhur me një zinxhir me djalin e ri. Kurrë nuk ia kishte marrë mendja se do të përfundonte ashtu, i lidhur, shtrirë mbi një kapicë kashte. Kurrë! Ai thoshte gjithnjë se, kush lind e ka hak vdekjen. Po jo një vdekje të tillë, jo! Dhe po ashtu asnjëherë nuk kishte menduar se një pjesë e këshilltarëve të Maliskajës do të kapeshin në befasi, do të torturoheshin pa mëshirë dhe do të mbaronin në një plevicë. Jo, kurrë s'e kishte menduar këtë! Ishte luftë dhe në kohë lufte vdekja kosit më shumë me atë kosën e saj të kobshme. Ai e dinte këtë, e kishte parë me sytë e tij gjatë jetës së vet gjashtëdhjetëvjeçare. Le ta kosiste edhe atë më ndonjë majë mali, duke luftuar e duke u kacafytur me armiqtë! Le ta rrëmbente ndonjë plumb tradhtari, kur bënte punët e këshillit, si kryetar që ishte! Ajo ishte tamam vdekje për burrat e moçëm e të fortë si ai, dhe jo kjo, e poshtra dhe e ndyra, që vjen rrötull plevicës me kashtë të kalbur dhe që mban erë të qelbur.

Murat Bënça psherëtiu hidhur dhe me dorën e lirë përkëdheli lehtë flokët e drejtë të Bejtos. I riu flinte me kokën mbështetur në prehrin e tij. Porsa e kishte zënë gjumi dhe nga goja pakëz e hapur i rridhte një lëng i kulluar që Murati ia fshinte padashur me gishtërinjtë e tij të mëdhenj e të ashpër.

«Si është kjo botë! — tha me vete, duke lëmuar me pëllëmbë flokët si kashtë të Bejtos. — Ky i zi sonte do të martohej. Do të vinte kokën mbi këllëfin e larë të jastëkut, do të mbulohej me çarçafët e bardhë dhe do ta zinte gjumi në krahët e Shpresës. Botë qeni!»

Si baba e babagjysh me një karvan fëmijë, i rreptë, po dhe i dhembshur, u ngjesh më shumë pas Bejtos për ta ngrohur sadopak dhe ia mbuloi kryet me mëngën e gjelër të këmishës.

«I shkreti djalë! — mendoj. — Kaq i ri dhe të heqë të zitë e ullirit! A, po, rrënjëdali rrënjëdalë është! Kthe-

je nga të duash të mavrisurin, mavri do të mbetet! Botë qeni!»

Murati, shumë i mallëngjyer, mbështeti lehtë kokën e tij të thinjur mbi flokët e Bejtos. Dhe iu kujtua ballisti i ri, që ua dinte gjuhën gjermanëve dhe që e gjakosi në lule të ballit me kondakun e pushkës dhe gati e verboi. Edhe ai që i ri, pak a shumë sa Bejtoja dhe i përmbajtur në fjalë. Po i kishte të hidhura, të flamosurat! Më shumë të vrisnin fjalët, sesa dora e tij e rëndë. Kur ballisti i ri e goditi për herë të fundit te porta e plevicës dhe e goditi me shkelm nën vete, Murati ra përsëri më gjunjë te pragu.

«Hë plakush, do të ngrihesh, apo ke qejf të mbarosh këtu?» – i buçitën rrëzë veshit fjalët e tij.

Murat Bënça nuhati me hundën e tij grënçkë, mezi u ngrit dhe tha: «Më vjen për të vjellë nga kjo erë. Je lyer me livando si ndonjë grua e keqe. Çfarë je ti, o ballist, lavire?!»

Iu kujtua kjo dhe u mori erë flokëve të Bejtos që derdheshin mbi gjurin e tij të arnuar. Arna ishte e madhe, katërkëndëshe, në formën e një jastëku. Mbi atë jastëk të ashpër ishte mbështetur koka e bukur, me flokët e drejtë e të dendur. Ai futi hundën midis tyre dhe u mori erë përsëri, i kënaqur. Flokët binin erë zhumbriçë, barut e diell.

«Bejto, o bir, – tha me vete i mallëngjyer. – Je dhëndër, o bir, prandaj të bien leshrat e bukura erë zhumbriçë, erë diell. Jemi në luftë, o Bejto, prandaj të bien leshrat erë barut. Ka lezet t'u marrësh erë! Eh, ç'më kujton barutin që djeg kapsolla kur shprazet! Eh, ç'më kujton! E ç'farë s'më kujton, o Bejto! Po truri im është lodhur tani. Sa herë kërkove të merrje malet e unë s'të lashë. S'të lashë, se kisha arsye të mos të lija. Ta dija që do të ndodhte kështu, o, po ta dija...»

Iu kujtua dasma dhe iu duk si një ëndërr e bukur që e kishte parë vite më parë. Sa të lumtur e kishte ndier veten në atë mbrëmje të ngrohtë e të gëzuar familjare! Ia kishte arritur më në fund ditës që ta mar-

tonte Bejton, rritur jetim, pa nënë, pa baba, pa vëllezër e motra. U rrit nëpër dyert e botës, po askujt nuk i ra më qafë për bukë e për veshje. I nxirrte me djersën e tij ato pak që i duheshin për të jetuar. Ja, edhe nusen ia gjeti gjaku i tij, të mirë, të bukur. Abedin Kalemi nxori fletoren e tij, ku shënonte çdo gjë që lidhej me punët e këshillit dhe shkroi:

E enjte, 4 nëntor 1943. Sot këshilli martoi Bejton me Shpresën e Dilaverit të Bënçajve. Firmuar Murat Bënça kryetar, Abedin Kalemi sekretar, Mitro Guri dhe Kadri Kanani anëtarë.

Abedini vuri firmën. Tre të tjerë nuk dinin shkrim dhe vunë gisht. Murat Bënça kujtoi si i dridhej gisht i mbi letër nga gëzimi. Atëherë Kadri Kanani këndoi si bilbil. Ai ishte rapsod dhe kishte nxjerrë shumë vjersha për mallet e qengjat, për vajzat si sorkadhe e djemtë petrita, për ata që martoheshin e për ata që vriteshin me dyfek në dorë në luftën për liri. Ia priste Mitro Guri, mullisi, me një zë të trashë e të dredhur. Murat Bënça, Abedini, Bejtoja e fëmijët e rritur mbanin iso. Gratë fluturonin të lehta si re të bardha. Kasollja ishte e lumtur dhe, papritur, u mbush me erën e vdekjes... Kur Bejtoja i falënderoi që ia gëzuan shtëpinë me këngë të bukura dhe kur Murat Bënça tha «ju lumtë goja e kështu ju pafsha gjithmonë, me këngë në gojë!», hynë ushtarët gjermanë me pelerina të bardha dhe një ballist i ri, që ua dinte gjuhën. Atëherë Murat Bënça tha me hidhërim:

«Eh, ç'na prishën dasmën!»

Murat Bënça kujtoi këto, ia hodhi Bejtos dorën në qafë, psherëtiu e tha me vete:

«Na e prishën! Na e punoi i pabesi, o Bejto! Na e punoi Dulejman Dusharaku! Në pleqëri u binda plotësisht se nuk u duhet zënë besë të gjithëve. Se ka të ligj e tradhtarë, o Bejto, që ma ke vënë kokën e bukur te ky shajak i ashpër, kurse duhej ta kishe tani mbi jastëk dhe të ndieje frymën e nuses. Dhe të lidhje son-te një fëmijë, një trashëgimtar, se ti je jetim, o bir,

dhe ne të katër pyll i paprerë!... Të zije një fëmijë e pastaj të ikje maleve me luftëtarët e tjerë, të takoje Farudinin, Samiun, Beharin, Ali Konecin...»

2

Murat Bënça filloi të mendonte për punët e këshillit nacionalçlirimtar të Maliskajës. A i kishte kryer mirë të gjitha detyrat?! Mos i kishte rënë njeriu kot më qafë?! Mos kishte bërë padashur ndonjë gabim?! «Hallall ma bëni, o vëllezër! Nuk kam menduar kurrë keq për ju dhe kurrë, askujt, veç armiqve e tradhtarëve, nuk i kam dashur të keqen! Unë tani po iki dhe ka kush më zëvendëson edhe mua, edhe Abedinin, edhe Mitron, edhe Kadriun...»

Në plevicë u dëgjua një kollë e thatë dhe ia preu mendimet për Maliskajën e për njerëzit e shtëpisë. E hante meraku për gratë. A do të ishin kujtuar ato t'i bënin zë fshati e të shkonin në Malibardhë, në Malidre a në Komandën e Vendit për të lajmëruar partizanët?!

Kolla u përsërit dhe, pas saj, plevica u mbush me njëherë me një zë bilbili.

«Edhe kjo na duhet!» – mendoi Murati dhe buzëqeshi.

Këndonte Kadri Kanani me atë zërin e tij si bilbil. Këndonte pa vetëdije, përgjumësh, më mirë e më bukur se kur ishte zgjuar.

«Ç'nefex që ka!» – tha Murati dhe ktheu kryet anëj nga vinte kënga.

Kadri Kanani këndonte në gjumë, sipas zakonisht të tij. Murati qeshi gati me zë, kur kujtoi një ndodhi të kaluar. Kishte vdekur një plak në Malibardhë. Murat Bënça me tre-katër burra e me Kadri Kananin shkuan për ngushëllim. Fjetën atje atë natë, si i thonë, për të

ruajtur të vdekurin. Kur, papritur, aty, përpara xhenazësë, Kadri Kanani ia mori nëpër gjumë:

*Djalënë ç'e zu duhani,
Do t'i jap ç't'i dojë xhani...*

Murat Bënça e kishte shkundur nga supet:

– Zgjohu, o Kadri, se na turpërove! Jemi në xhenaze e jo në dasmë!

Ai vazhdonte me sytë mbyllur:

Do t'i jap sheqer dyqani!...

«Të nesërmen, pas varrimit, duke u kthyer, i zuri nata afër Marjanit. Futën kuajt e mushkat në një luadh dhe ranë për të fjetur. Po edhe aty Kadriu ia thirri këngës nëpër gjumë:

*O mëndafsh i kuq, i hollë.
Ç'u ende zure Stambollë...*

Murati mundohej ta përmendte:

– Na more më qafë, o Kadri! Do të vijnë marjanasit e do të na rrëmbejnë hajvanët, se ua kërdisëm luadhin! Zgjohu, o Kadri!

Kurse Kadri Kanani vazhdonte këngën:

*T'u nxinë leshkat, t'u nxinë
Sikur kishte vënë mazinë!...*

Kështu ia mori këngës edhe atë natë në pritë dhe e bëri batalionin e Ali Konecit të shqyëj gazit. Kur zgjohej në mëngjes, i ankohej së shoqes:

– S'jam mirë, o grua! S'kam fjetur rehat!
Ajo ia kthente duke qeshur:

– Si s'je mirë! Ti ke kënduar tërë natën e natës!...

Ja, kështu, edhe në atë plevicë filloi papritur kënga e Kadri Kananit. Po kësaj here zëri i tij nuk ishte i

lartë, sikur ta dinte rapsodi që rrotull plevicës ishin rojat gjermane e balliste. Këndonte shtruar, sikur gurgullonte ndonjë burim. Kënga bënte fjalë për retë e zeza e të sterrosura që kishin mbuluar fshatin, për mitralozat që ishin ngritur në çdo shteg e nuk linin njeri të dilte jashtë shtëpisë, për gjermanët e ballistët, që zgjodhën pesë kapedanë e i vunë për t'i pushkatuar. Ishte një këngë e re, me fjalë të reja, që Murat Bënça nuk e kishte dëgjuar ndonjëherë nga goja e rapsodit. Kadri Kanani krijonte edhe në gjumë vjersha të bukura, vjersha për maliskajazit, për këshilltarët dhe për veten. Murati nuk e dinte këtë dhe vuri veshin e dëgjoji me ëndje. Po, pas pak, i përgjumuri ngriti zërin, siç e ngrenë ata që dehen nëpër dasma. Fjalët i shqiptonte qartë e bukur:

*Bejto, çfarë të kanë shtruar?
Një jatak të paushtuar.
Ndënë kokë ç'të kanë vënë?
Ndënë jastëk mbushur me pendë...
Leshkëverdha, çfarë më thua?
Je e vogël, s'bën për mua...*

Murat Bënça i foli për ta përmendur:

– Mjaft, o Kadri Kanani, mjaft!

Po i përgjumuri vazhdoi:

*S'ke jastëk e s'ke jatak,
Je mbuluar me bajrak,
Me bajrakun kuqezi
Për të mjerën Shqipëri!*

Murati i foli edhe një herë:

– Po mjaft, de!

Abedini e Mitroja, megjithëse duart i kishin të lidhura, ia zunë gojën ashtu si mundën. Atëherë Kadri Kanani u përmend dhe pyeti si fajtor:

– Mos po këndoja?!

– Këndoje, po ç'bëje! – e qortoi Mitroja.

– Keq apo mirë? – pyeti Kadri Kanani, pa fshehur ankthin e tij.

– Mirë këndoje, o Kadri. Bilbil, si gjithnjë, me fjalë të reja, të bukura, që të dilnin nga shpirti, – i tha Murat Bënça.

– Epo shyqyr që s'paskam 'lajthitur! – belbëzoi rapsodi.

Atëherë ata filluan të bisedonin shtruar, sikur të ishin në mbledhjen e këshillit të Maliskajës. Flisnin me zë të ulët, sa mezi ndihej.

– Këtë e kemi peshqesh nga ballistët tanë, – vazhdoi Murat Bënça me kryet përkulur në gjoksën e hapur. – Nga Dulejman Dusharaku dhe nga Nezir Topalli.

– Nga ata e kemi, – tha Mitro Guri. – Na e kishin bërë benë.

– Fajet i kam unë, se u besova, – tha Murat Bënça, duke shtërnguar nofullat. – Më thoshin gjithë ato fjalë të mira për Shqipërinë e për shqiptarizmën. Gabova në pleqëri. Nuk i duhen dëgjuar kurrë fjalët të pabesit e tradhtarit!

Në zemërim e sipër ai futi mustaqen në gojë. Ra një heshtje e madhe që e prishi pas pak Abedin Kalemii.

– Ç'do të bëjmë? – pyeti ai.

– Mbjaj shënim! – tha Murati.

– S'kam si të mbjaj shënim. Fletoren ia dhashë me marifet asaj, Shpresës, nuses. S'di në më dëgjoi, se ishte shumë e tronditur, po, kur dolëm në oborr, i pëshpërita që të nisej menjëherë në Komandën e Vendit. Atje ta dorëzonte e të tregonte se një pjesë e këshillit të Maliskajës u zu me tradhti e spiunllëk dhe se mund ta pësojë keq. Ajo e futi fletoren në gji. Kaq pashë. S'di ç'të them më. Po, edhe sikur ta kisha, s'do shënoja dot asgjë, se është errësirë dhe duart i kam të lidhura.

– Mirë, – tha Murat Bënça. – **Le t'i mbajmë mend ato që vendosim këtu.** Ne s'jemi gjithë këshilli, po vendime mund të marrim edhe kaq sa jemi. Ne duhet të vendosim përfundimisht për Dulejman Dusharakun.

– E vendosim, – thanë Mitroja e Kadriu me një gojë.

– Vendimi të jetë ky, – tha me solemnitet Murat

Bënça. – Këshilli nacionalçlirimtar i Maliskajës e dënon tradhtarin e Shqipërisë, Dulejman Dusharakun, me vdekje! Si thoni?

– S'kemi asnjë kundërshtim, – tha Mitro Guri. – Unë kam qenë me kohë për këtë ndëshkim.

– Ashtu, – tha Abedin Kalemi. – Këshilli dhe celula e Partisë e kanë thënë fjalën. Për ne të gjithë Dulejman Dusharaku është i vrarë.

– Dhe të mos qaset kurrë as te dera e këngës, – tha Kadri Kanani.

– U vendos përfundimisht! Me vdekje! – tha Murat Bënça.

– Me vdekje! – pëshpëritën të tjerët me një gojë.

– Po kush do ta marrë vesh këtë vendim? Ne s'do të jemi më, – pyeti Kadri Kanani me zë të shqetësuar.

– Dulejman Dusharaku, – u përgjigj Murati. – Sa t'ia shoh turinjtë, ia them unë vendimin. Si thoni?

– Mirë. Ty të takon! – tha Abedin Kalemi dhe u bë përsëri qetësi.

3

Jashtë filluan të këndonin gjelat. E nisi i pari një zë i ngjirur, i largët e i zgjatur, që lajmëroi se nata e errët po merrte fund dhe po fillonte dita e re, shpresa e re. Nga muret e thurura me purteka po hynte një dritë e zbehtë, shumë e zbehtë, së bashku me thëllimin vjeshtak, të bezdisshëm e të hidhur.

– Po agon! – tha Kadri Kanani si me vete, duke vështruar në të çarat e mureve. – Koha është e vrenjtur. Do bjerë shi ose dëborë.

Mitro Guri pështyu duart e lidhura dhe tha se, po të mos i kishin arrestuar, në atë orë do të dëgjonte trokashkën e mullirit dhe do të thithte pahun e verdhë të misrit që ka një erë aq të mirë e të ëmbël.

– Mëngjesi i fundit! – psherëtiu Abedin Kalemi.

– Nuk do të ishte i fundit, – e ndërpreu Mitro Guri.

– Nuk do të ishte mëngjesi i fundit për ne, sikur njeri të mos martohej në kohë luftime. Ç'na u desh dasma neve?! Nuk prisnim dot çlirimin e vendit e pastaj t'i martonim djemtë e vajzat?!

Në zërin e mullisit kishte ankim, qortim e dëshpërim.

– Jo, – e kundërshtoi Murat Bënça. – Lufta nuk dihet kur mbaron. Mund të mbarojë këtë vit, vitin tjetër, po mund të vejë edhe më gjatë. Shumë gjëra s'duhën bërë në kohë luftime, po fëmijët duhen bërë. Duhën pajtjetër ata dhe bereqeti, se lufta luftë është dhe vendi do luftëtarë, do partizanë Shqipëria dhe shpirt', që të mbahet gjallë, do një kafshatë bukë.

– Ke të drejtë, kryetar, – tha Kadri Kanani. – Fjalë me vend e të mira, tamam për këngët e mia. – Dhe aty për aty, i pleksi dy vargje:

*Le të lindin në pelena
Djem e vajza për bedena!*

Drita sa vinte e bëhej më e dendur dhe këshilltarët prisnin nga çasti në çast të hapej porta e të vinin t'i merrnin. Po gjermanët e ballistët po vonoheshin. Nga shtëpitë e Dulejman Dusharakut vinte gjer aty një zhurmë e mbytur, e gëzuar. Me sa dukej, festonin fitoren. Nga të çarat e plevicës dukeshin rojat me pelerina të bardha që lëviznin në vend për t'u ngrohur. Drita u bë aq e qartë, sa ata filluan ta shihnin njëri-tjetrin. Murat Bënça qe mbështetur pas murit. Me xhamadan e këmishë të bardhë, me flokë e mjekër të parruar, të bardhë edhe ata, dukej si njeri prej dëbore. Kadri Kanani, me sytë e mëdhenj ngjyrë kafe, të butë e ëndërrimtarë, dukej shumë i shqetësuar, siç duken poetët e vëretë të botës. Abedin Kalemi, sekretari i celulës dhe i këshillit, ngrinte kapakët e rëndë të syve me një shprehje pasigurie në fytyrë: «Mos kam ndonjë shënim për komunistët e Maliskajës?!» Dhe mundohej më kot të nxirrte diçka nga

xhepi me duart e lidhura. Mitro Guri me nofyllat e forta të shtrënguara, vinte rrotull plevicës, si ai guri i rëndë i mullirit. Fytyrat e tyre ishin të ftohta e si nëpër gjumë, duart të lidhura mbi bark dhe mendjet krejtësisht të kthjellëta. Murat Bënça i vështroi shokët me radhë pa lëvizur asnjë gjymtyrë, po duke rrotulluar vetëm sytë. Ata e kuptuan se kryetari donte t'u thoshte diçka dhe, si u afruan, u ulën përsëri pranë tij, kush më gjunië, e kush këmbëkryq. Murati i pyeti me radhë, më zë fare të ulët, se ç'njerëz kishin në shtëpi. Ai i njihte mirë, se nga një fshat ishin, e dinte si buka që hante ç'fëmijë e farëfis kishin e, megjithatë, i pyeti sikur të mos dinte gjë. Këshilltarët e dëgjonin tërë sy e veshë për të gjetur se ku donte të dilte kryetari i tyre, po nuk i binin më të. Përgjigjeshin thjesht, duke sjellë ndër mend fytyrat e dashura të fëmijëve që, me siguri, atë mëngjes të ftohtë po gdhiheshin në Shpellat e Shqiponjës.

— Ç'fëmijë ke ti, o Abedin? — pyeti ai.

— Katër djem e dy vajza, — u përgjigj sekretari. — Ti e di mirë sa fëmijë kam. Jemi fqinjë që kur s'mbahet mend, po nuk të kuptoj ku kërkon të dalësh.

— Po ti, o Kadri Kanani?

— Një vandak. Nëntë gjithsej, — u përgjigj rapsodi dhe sytë iu lëngëzuan nga malli për fëmijët.

— Po ti, o Mitro Guri, ç'fëmijë ke?

Mullisi psherëtiu e u përgjigj:

— Të gjitha i kam vajza. S'pata fat! — Ngriti kokën lart e pa tavanin mbuluar me fier të kuqërremtë. — S'deshi zoti të kisha djalë, — tha, — prandaj e kam marrë inat! Sikur të hynte tani në këtë plevicë, përmes atij fieri të qullur, do ta pështyja mu në fytyrë.

Murat Bënça tha:

— Unë kam dy djem, tri çupa, vajzën e të ndjerit tim vëlla dhe njëmbëdhjetë nipër e mbesa.

— E dimë, — thanë të tre me një gojë.

— E dini, po s'e dini që jemi pyll i paprerë. Pakëz i krasitur, po të gjithë ne jemi pyll i paprerë! Veç kë-

tij rrënjë-lalit Bejto! – Këshilltarët ende nuk e kuptonin mirë. – Ç'më vështroni ashtu? – i pyeti. – Ky është jettim. S'ka një tra që t'i mbajë shtëpinë! S'ka një damar që ta mbajë gjallë këtë edhe të ndjerët prindërit e tij. Më pikon zemra gjak për këtë trim. Ne, le të vritemi, po këtë duhet ta shpëtojmë. Nuk duhet ta lëmë që të na e pushkatojnë. Nuk duhet! Është i ri dhe pa trashëgimtarë! Shqip po ju flas! Më kuptoni, apo jo?

Murat Bënça foli me aq zemërim e me zë aq të lartë, sa Bejtoja që dremiste, u shtrig në prehrin e tij. Po ende nuk u përmend krejtësisht. Fërkoj sytë dhe pa si i habitur herë njërin, herë tjetrin dhe herë muret e plevicës.

Murat Bënça e uli zërin.

– Duhet ta shpëtojmë që të vazhdojë luftën e që të plotësojë vendimin e këshillit tonë. Më thoni: kam të drejtë apo s'kam? Hapni gojën! Përse heshtni?!

Në plevicë tringëllinë vetëm prangat, si një pikëllim i madh.

– Ke të drejtë, po nuk do të pranojnë, Murat, – tha Mitro Guri që, nga mosha, vinte pas kryetarit.

– E përse të mos pranojnë? – pyeti Murati, më shumë veten se këshilltarët, me zë gjithnjë të ulët e të mbushur me zemërim.

– Sepse janë armiq! – iu përgjigj Mitroja. – Armiqtë atë duan. Të të presin damarët që të mos gëzosh kurrë fëmijë dhe liri. Ti këtë e di mirë, o Murat.

– Jo! – nguli këmbë Murat Bënça, me atë kryenecësinë e tij të njohur, po kësaj radhe ajo e kishte kaluar masën. – Ne do ta paguajmë me gjakun tonë, me ajakun e katër këshilltarëve, – thirri i inatosur, duke kafshuar mustaqen.

Bejtoja hapi sytë dhe u përmend krejtësisht. Atëherë sikur nuk i zuri besë asaj që pa përreth.

Mjegullat lëvrinin përjashta si qenie të gjalla, të heshtura, mashtruese e tinëzare. Nganjëherë ngjisheshin mureve, pengoheshin faqeve dhe shkumat ngriheshin kas përpjetë, sikuajt e hazdisur. Pas tyre vinin të tjera, vinin me butësi dhe qielli i thithte përpjetë me feqkën e padukshme. Vinin e iknin mjegullat si nëpër lëgjedat dhe nëpërmjet tyre tundeshin nga era, si lëvere të ndera në tel, pelerinat e bardha të gjermanëve. Të arrestuarit e ndienin furtunën përjashta, vinin veshin mos dëgjonin, përveç ulërimës së erës, zgjimin e alarmuar të Mallskajës, i shihnin rojat që përplasin këmbët mbi kalldrëm dhe prisnin me qetësi të çuditshme çastin e vdekjes. Murat Bënça kishte qenë edhe herë të tjera, pak a shumë, në të njëjtën gjendje. I kishte parë me sytë e vet njerëzit që do të pushkatoheshin.

Heshtja në plevicë u bë e rëndë, e ftohtë, e hidhur dhe e gjatë.

Bejtoja flokëkashtë ktheu fytyrën e ndritur nga kryetari e tha me një turbullim të madh në shpirt:

— O, ç'ëndërr kam parë, xhaxha Murat! Çfarë ëndërre! Më vjen çudi si nuk plasa në gjumë! Çudi! Çudi!

— Tregoje, o bir, tregoje! Ne me ëndrra jetojmë, — e nxiti kryetari i këshillit.

— Më ke parë mua duke bluar grurë edhe misër, — tha Mitro Guri, duke qeshur. — Të uriturit gjithnjë më shikojnë mua, mullixhiun.

— Jo! — tha Bejtoja. — Kam parë një gjë që s'e them dot! Një gjë që, po të ndodhë në jetë, më mirë të mos jetosh! — Dhe tregoi me një frymë, sikur e ndiqte ndonjë i keq nga pas: — Pashë sikur ishim përsëri atje, te kasollja ime, në dasmë. Njëri nga ata, s'e mbaj mend, ballist a qjerman ishte, iu afrua Shpresës me bajonetë e i tha: «Ç'bëhet, moj nuse, sikur ta ngresh fustanin e të të shoh kërcinjte?!» Dhe i preku fundin e fustanit me bajonetë. «Mos! — i shfryve ti, xhaxha Murat. — Ajo është nuse, — i the, — do të bëhet nënë.» «Jo, — tha ai, — nuk

do të bëhet nënë!» Dhe e shqeu më dysh, me bajonetë. e shqeu, xhaxha Murat!

Murat Bënça luajti nga vendi dhe ia përkëdheli flokët. Mezi i merreshin vesh fjalët:

— Ç'janë këto ëndrra të prapa, që shikon, more Bejto? Të prapa e të marrosura! — Shau rëndë nëpër dhembë gjermanë e tradhtarë dhe, duke parë nga porta e plevicës, shtoi me egërsi: — Ai qen bir qeni edhe në gjumë s'të lë rehat. Të fanepset si i gjallë dhe të gërryen shpirtin. Dhe e di përse? Sepse shpirtin armiku e ka në fund të këmbëve dhe, kur ecën, e shtyp me çizme e me këpucët me gozhdë. Dhe ulërin nga dhimbja e nga krimet që ka bërë e që bën!

Pranga që i kishte lidhur të dy, tringëlliu përsëri.

— Do të marrim hak, o Bejto! Për të gjitha këto do të marrim hak! Edhe për ëndrrat e tua të nxirosura do të marrim hak! Në mos ne, të tjerët, bijtë tanë të maleve. ti vetë.

Murat Bënça, megjithëse e mbante veten, u mallëngjye dhe e puthi në ballë.

Ndërkaq, përjashta u dëgjuan hapat e armiqve. Në plevicë u bë heshtje. U hap dera dhe, në fillim, rrëshaiti nëpër të një mjequll e dendur, që e mbushi plevicën plot e përplot. Sekush lëvizi naa të arrestuarit dhe prangat nxorën një tingull të pikëlluar, që u mbërthye diku në baballëkun e moçëm e gati të kalbur të plevicës. Në katorrin e hirtë të derës, pakëz të zbardhur nga agimi i ditës së re, nxiu një qenie me këmbët e hapura anash, me duart mbërthyer në automatik dhe me pelerinë të bardhë krahëve. Para se të fliste, këshilltarët u ngritën në këmbë, u mbështetën pas njëri-tjetrit dhe u bënë si një trup i vetëm.

— Hë! Si jeni? — u dëgjua një zë tallës prapa shpattullave të shëndosha të ushtarit gjerman. Murat Bënça e njohu. Ishte ai ballisti i ri, që bënte punën e përkthyesit dhe që e kishte qoditur dy herë keq gjatë arrestimit.

— Ja, u gdhimë! — u përgjigj Murati qetë-qetë.

— U gdhitë sot për nesër, apo si? — pyeti ballisti,

me një qetësi të ftohtë, duke hyrë në plevicë i armatosur.

– Jo, jo! – iu përgjigj Murat Bënça, edhe ai i qetë.
– U gdhimë sot për sot. Nesër s'dihet ç'bëhet. Nesër e ke radhën ti, nazistët dhe Dulejman Dusharaku!

– Po mirë atëherë, i japim fund me kaq! Kjo qe jeta juaj dhe për këtë s'ju ka faj njeri, – tha ballisti.

Murat Bënça fshiu qepallat, që i kishte ende të plaksura nga gjaku i përtharë, dhe tha:

– Do të jetojmë mirë, kur nga xhinsi juaj të mos mbetet këmbë njeriu.

– E shohim edhe këtë, – tha ballisti, duke e përmbajtur veten me zor.

– Kush është këtu më i madhi? – pyeti gjermani dhe këtë frazë e përktheu ballisti shpejt e shpejt.

Të arrestuarit panë njëri-tjetrin në sy.

– Këtu të gjithë jemi të mëdhenj, – u përgjigj Murat Bënça.

– Ti je kryetari i këshillit?

– Unë jam.

– Eja këtu! Afrohu, se nuk jam djall që të të tremb. Jam njeri.

– E shoh ç'njeri je, po s'vij dot, se jam i lidhur me një tjetër.

– Ejani të dy.

– Po vijmë që të gjithë. Ne jemi pesë, po jemi si guri i mullirit, njësh, – tha Mitro Guri dhe eci drejt tij, me kokën lart e me duart e lidhura në bark.

U grumbulluan të pesë para ushtarakut të huaj dhe u vunë ballë për ballë urrejtit e njëri-tjetrit.

– Keni shkelur ligjin ushtarak, – tha gjermani. – Këtu në Maliskajë keni vrarë e keni zënë rob granadierët tanë. Ata kërkojnë shpagim. Po ju pyes për të fundit herë: ku janë partizanët! Kush i përkrah? Kush i ndihmon e i mban?

Murat Bënça bëri një hap përpara dhe thirri:

– Ne.

– Kush jeni ju?

– Këshilli... Populli.

– Pushkatim! – thirri gjermani.

Tringëllinë hekurat e zinxhirët dhe i nxorën në obo-
rrin e madh, shtruar me kalldrëm, me gurë gati të rru-
bullakosur e të lëpirë nga shirat dhe nga këmbët e nje-
rëzve e të bagëtive. Murati hodhi sytë nga shtëpia e ma-
dhe, ndërtuar me gurë si kalatë dhe, te ballkoni i saj,
pa Dulejman Dusharakun me bastun e me një çifte në
krah.

– Dulejman, – i thirri me zë të egër. – Për tradhti
ndaj Shqipërisë je dënuar me vdekje!

– Kush më ka dënuar? – shfreu Dulejman Dusha-
raku, duke tundur me kërcënim bastunin e tji të vjetër.

– Këshilli nacionalçlirimtar! Populli i Maliskajës! –
u përgjigj Murat Bënça me qetësi të çuditshme.

– A! – klithi Dulejman Dusharaku dhe hoqi çiften
nga supi.

– Shoshë do të ta bëjmë kurrizin. Apo jo, o kë-
shilltarë?

– Ashtu është, kryetar, – tha Mitro Guri.

– Vendimi i këshillit të Maliskajës është ligj dhe
do të zbatohet patjetër! – shtoi Abedin Kalemi.

– Do të mbetesh pa varr, Dulejman, dhe do të
urrehesh brez pas brezi! – tha Kadri Kanani.

Dulejman Dusharaku mbeti i ngrirë e i topitur, me
gojën të shtrembëruar, sikur e goditi pika.

Në katin e parë të shtëpisë një dritare ishte e ha-
pur dhe tërë dritë. Që andej vinte një përzierje gju-
hësh. Me sa dukej, njerëzit atje ishin dehur dhe flisnin
si t'u vinte për mbarë.

– Ata ishin burra të vëretë dhe jo si ne, – thoshte
njëri.

– Kjo botë mori fund! Po bie poshtë e më poshtë.
Ta ngremë ne, – thoshte një tjetër.

– Rrofsh e qofsh, se fjala është me vlerë dhe s'del
kot nga goja e një pizevengu si ti!

– Po pini, bre byrazerë! Me plot! Këshilli mori fund!
Murat Bënça pa një ushtarak që çirrej te dritarja. E
pa si u kërrus dhe vulli. E pa si e rrmbyen ca duar të
fuqishme dhe e zhdukën nga dritarja.

Ishte një agim i vrenjtur, gati-gati, i errët. Toka dhe pemët ishin veshur me brymë. Ata te dhoma e katit të poshtëm flisnin përçart, kurse bryma binte mbi flokët, mbi supet dhe mbi prangat e të arrestuarve dhe i vishte ata si me një helm të bardhë. ,

5

Murat Bënça e Bejtoja ecnin në krye, lidhur njëri me tjetrin. Të tjerët vinin pas tyre, pa folur. Në rrugën e ngushtë dëgjoheshin vetëm këpucët alpine, që përplaseshin nëpër gurë. Maliskaja ishte e heshtur. Vetëm te dritaret e shtëpisë së Dulejman Dusharakut vezullonin dritat. Shtëpitë dhe kasollet ishin memece. Nuk dukej kund as dritë e as tym mbi çatitë. Murati e kuptoi që maliskajasit ishin strehuar gjatë natës në Shpellat e Shqiponjës.

«E kanë marrë vesh arrestimin tonë. Dikush i ka njoftuar. Mirë bënë që u shpërngulën», – mendoi Murat Bënça.

Nuk shihte qartë, për shkak të mjegullës së dendur, por e kuptonte se po i shpinin te shkëmbi, ku mërzenin dhentë e ku bënin mbledhjet e fshatit, buzë përrroit që kishte zënë, aty-këtu, nëpër rrëpirat një cipë shumë të hollë akulli.

«Aty do të na prishin», – mendoi Murati dhe i hodhi një vështrim Bejtos. Fytyra e djaloshit iu duk pak e zbehur, por krenare.

«Trim i xhaxhait! S'të trembet syri, edhe pse shkojmë drejt vdekjes. Trimi i xhaxhait!»

Murati fliste me vete dhe ende nuk kishte hequr dorë nga mendimi për ta shpëtuar djalin.

«Në fund të fundit, vdekja për njeriun është. Dhemb pak. Kjo është e gjitha. Po ç'të bëjë xhaxhai për ty tani?! Ç'të bëjë?!»

I hidhte hapat me hamendje, po dinte se ku shkelte. Ishte toka e tij, toka e tyre, dhe aty mund të ecnin me sy mbyllur. Asaj trage kishin kaluar tërë jetën e jetës, kur venin në mal për të kullotur dhinë, kur venin në mulli për të bluar, kur u dilnin përpara çetave partizane, kur varrosnin njerëzit e dashur. Aty, në faqen e bregut, ishin varrezat. Midis gurëve të anuar e trëndafilave të egër, me gjethe të përcëlluara, rrëshqiste mjegulla. Aty preheshin eshtrat e fshatarëve e të njerëzve të afërm. Murat Bënça i solli nëpër mend të gjithë ata që njihje e që kishte varrosur vetë. Ishin njerëz të fortë, të mirë e të ndershëm, që i shkatërroi varfëria, mundimi e padrejtësia. Varret më të reja ishin të njerëzve të tij, të Dilaverit, të Syrjait, të partizanëve.

— Bejto, biri! — i tha djalit. — Aty është yt atë edhe nëna jote e mjerë, që nuk panë një ditë të gëzuar. Ti nuk i mban mend, se, kur i varrosëm, nuk dije ç'është as jeta as vdekja.

— Tani e di edhe jetën, edhe vdekjen, — u përgjigj Bejtoja me vështrimin nga varrezat.

Murati u gëlltit me zor dhe tha:

— Bejto! Të gjithë ne jemi pyll i paprerë. Ti duhet të jetosh e të luftosh, o trimi i xhaxhait, se je i ri. Prandaj e vendosëm atje në plevicë... Do të kërkojmë që të të falin jetën. Më dëgjon?

Atë çast mjegulla u vodh dhe në qiellin e ngrirë u dukën ca yje të rralla, që shkëlqenin e dridheshin, sikur hidhnin valle. Përpara këshilltarëve u shqua shkëmbi i bardhë dhe arra me degët shumë të gjata. Djali bëri sikur nuk e dëgjoji dhe tha:

— Me siguri atje do t'i japin fund. E bëjnë me qëllim që të na tmerrojnë. Nga ai shkëmb duket një bukuri e rrallë. Fshati me shtëpitë e bardha në mes të gjelbërimit, pllaja me kullota e me ujën që rrjedh si shkumë dhe, më lart, pyjet me pisha e pastaj majat e thepisura të maleve.

Ua ndërpreu bisedën Dulejman Dusharaku, i cili, duke u afruar te të arrestuarit, i tha ballistit të ri:

— Sot është kohë e mirë për gjah. I premtova ka-

pitenit gjerman se do të vras një derr dhe do t'ia jap peshqesh.

Me sa dukej, ballisti i dëgjoji ata të dy që bisedonin, u doli përpara dhe u tha:

– Nuk lejohet muhabeti! Çudi e madhe! Nuk e shihni se po shkoni në varr?

– Ai është varri juaj! – u përgjigj Bejtoja me ironi.

– Ç'ke që shan, more vëlla?! – pyeti ballisti.

– Unë vëllai yt? Ptu! – tha Bejtoja dhe e pështyu në fytyrë.

– Trimi i xhaxhait! – mërmëriti Murat Bënça me krenari.

– A, jo kështu! Jo kështu! – tha ballisti i zemëruar e me ton therës. – E di unë përse tregoheni kaq trimat! – Dhe iu drejtua Dulejman Dusharakut. – Sillen kështu, sepse ata që janë të parët, mendojnë se do të vriten të fundit dhe mund të shpëtojnë. Kështu është, zoti Dulejman, kur secili beson në lëkurën e tjetrit...

Ballisti tha edhe diçka tjetër, po ata nuk e dëgjuan, se mbeti pas tyre duke fshirë ballin me shami.

– Trimi i xhaxhait, – tha Murat Bënça. – Unë të fola në emër të këshilltarëve. Ti duhet të më dëgjosh, përndryshe, përbrenda do të më rrjedhë jo gjak, po ujë i turbulluar.

– Xhaxha Murat! – tha Bejtoja. – Mos më fol më, se më mbështillet këtu në fyt një lëmsh i madh...

– Urrejtja, – e ndërpreu Murati. – Ajo të jep forcë.

– Edhe dashuria, – tha djali dhe nuk foli më, gjersa iu afruan shkëmbit, në majë të të cilit nxinte arra e madhe dhe e moçme. Përtej saj, midis dy maleve të zhveshura, konturet e të cilave mezi shquheshin nga mjeguëlla që ngrihej lart, po vinte dalëngadalë agimi i kuq.

Bënë edhe disa hapa pa folur. Murati ktheu kokën dhe pa këshilltarët. Pas tij vinin me radhë Mitro Guri, Abedin Kalemi dhe, në fund, Kadri Kanani. Të tre i mbanin duart e lidhura në bark. Mitroja i buzëqeshi hidhur. Iu duk sikur i tha:

«Kush do të bluajë pas meje, o Murat Bënça?»

Abedini ecte i menduar, me vetullat ngritur lart. Me të parë Muratin, u çel në fytyrë.

— E kisha mendjen te Bejtoja, — tha. — A të kujtohet, o kryetar, kur i dhashë njëqind franga për të blerë duhan për partizanët, nga katërmbëdhjetë franga kilogramin? E bleu e më ktheu një lopkë. Po më ha merak. Nuk e di në kam shënuar atë lopkën në defter.

— Po kur e nisëm me ata dy të plagosurit në spitalin e Krushovës, a ju kujtohet? Ata i shpuri shëndoshë e mirë dhe më erdhi në mulli, i plagosur lehtë. «Mo, e Bejto, i thashë, po si kështu?» «Luftë», më tha. E ke shënuar këtë, o Abedin? — pyeti Mitro Guri me merak të madh.

— E kam shënuar.

— Epo mirë, — tha mullisi i lehtësuar.

Kadri Kanani ecte në fund me vështrimin nga malet. Diçka bluante me vete, se i lëvizte buzët me nervozizëm, ndërsa në sytë e mëdhenj ngjyrë kafe i digjej një shkëndijë frymëzimi.

— Vetëm bejtet e mia s'i ke shkruar! — tha Kadri Kanani i menduar dhe, aty për aty, shtoi: — E ç'i do, të mavrisurat!

— Nuk i kam shënuar, — tha Abedini, — se nuk është nevoja të shkruhen në defter këngët e tua. Ato i di gjithë fshati, i madh e i vogël. Dhe jo vetëm Malis-kaja. I këndojnë edhe partizanët rreth zjarreve, fjalë për fjalë, siç i ke bërë ti. E përse t'i shkruaj, kur i këndon populli?! Që të nxij kot kartën? Apo s'është dhe me këtë ajo e flamosur. Më lehtë gjen bomba, se kartë. Po atë këngën, që këndove atë natë në pritë, e kam shënuar.

Të pesë qeshën nën zë.

Kushdo që do ta dëgjonte bisedën e tyre, do të kujtonte se ata po shkonin në qytet për të blerë kripë e vajguri, siç shkonin të premtëve për të qenë atje të shtunave, ditën e pazarit, apo në mal për dru, apo në mulli për të bluar. Askush nuk do të mendonte se po shkonin drejt vdekjes së sigurt, të rrethuar nga pelerina të

bardha e rroba kaki, nga tyta pushkësh e automati-
kësh... dhe nga një çifte.

Murat Bënça ecte me hap të rëndë, sikur shkelte mbi hallet e veta. Ai u bind që djali nuk pranonte të ndërhyenin për ta shpëtuar. E kuptoi edhe vetë se çdo gjë që do të bënte, ishte e kotë, megjithatë bluante me vete për të gjetur rrugën e shpëtimit, e merrte Bejton me të mirë dhe ku s'i vente mendja. Po Bejtoja ngulte këmbë në mendimin e vet.

— Xhaxha Murat, — i thoshte, — ata më rrëmbyen çdo gjë. Edhe gëzimin e martesës, edhe ëndrrën. S'më lanë gjë. E përse t'u lë unë? Përse? Kurrë të mos gëzojnë e kurrë të mos qeshin! Kurrë!

Murati i hodhi një vështrim të butë dhe zemra i cërriti, se e kuptoi që djali po thoshte fjalë me mend e të peshuara si në kalendarin e farmacistit. Dukej qartë nga tërë qenia e tij se ishte krenar për qëndrimin e djaloshit dhe, pikërisht ky qëndrim, e bëri t'i ndizej në shpirt edhe më e zjarrtë dëshira për ta shpëtuar.

— Më dëgjo mirë, o djalë! Nuk dua të të prishin. Më kupton?

— E vrava mendjen dhe të kuptova, xhaxha...

— I vdekuri s'tremb njeri. — e ndërpreu Murat Bënça.

— Ata do të tremben. Do t'u kallet tmerri mu në shpirt!

Bejtos i erdhi keq për kryetarin. Për të ai nuk ishte vetëm kryetar këshilli, por edhe shok lufte, edhe baba. E kishte dëgjuar vazhdimisht. Sa i jepte një oorosi, bëhej erë me ato këmbët e gjata e të shpejta. Kurse, kësaj here, nuk po e dëgjonte. Dhe, me sa mbante mend, ishte hera e parë që nuk po i bindej. Prandaj i vinte keq dhe e merrte atë me të mirë.

— Xhaxha Murat, — i tha më në fund, kur mbërritën përfund shkëmbit të bardhë, — çdo gjë e kemi ndarë së bashku: qëzimet, hidhënimet, edhe bukën gjer në kafshatën e fundit. Edhe këtë rrugë po e bëjmë së bashku. S'mund të ndahemi tani, para vdekjes. Prandaj kemi qenë dhe jemi të fortë.

– Ashtu, djali i xhaxhait! – tha Murat Bënça i mallëngjyer dhe, kur dëgjoi gurgullimën e ujit prapa shkëmbit, u shqetësua shumë. Pas pak ata do t'i hipnin atje lart, pranë arrës. Me siguri do t'i pushkatonin dhe me siguri do të vriteshin! Kurse ai s'e kishte bindur dot Bejton. S'kishte më as kohë. Kur do ta bënte atë që kishte vendosur në plevicën e errët?! Kur të jepej urdhri për zjarr e kur breshëria e armëve t'u qëndiste kraharorët?! Prandaj Murati, në çdo hap që bënte, shqetësohej më shumë dhe këtë shqetësim e shoqëronin tringëllimat monotone të hekurave, me të cilët e kishin lidhur.

Kur vuri këmbën te shtegu, që të shpinte në majë të shkëmbit, dëgjoi Dulejman Dusharakun që thoshte buzagaz e me ironi:

– Ne s'jemi ashtu si na kujton Nacionalçlirimtarja! Jemi njerëz zemërmirë, jua falim edhe fyerjet, edhe pëshlymat. Na ka dërguar zoti për të ndihmuar fatkeqët në kohërat e përgjakshme.

Ai tha edhe diçka tjetër, që Murat Bënça nuk e dëgjoi. Po nga ato që tha, i hyri një i ftohtë i eaër dhe një makth, sikur Dulejman Dusharaku t'i kishte lëshuar në kraharor një qjarpër të madh e të helmatisur që i lëvrinte poshtë e përpjetë, duke iu fërkuar pas lëkurës e duke kërkuar zemrën për t'ia derdhur vrerin. Ecte dhe në veshin e shurdhuar mezi i arrinin ca fjalë pa kuptim, të shturura, të palidhura: Rendi i ri gjerman!... Racë ariane!... Shqiptarizëm i kulluar!...

Murat Bënça e mbloodhi veten dhe, në zemërim e sipër, ngriti dorën e lidhur, sikur donte ta godiste Dulejman Dusharakun. Dora i dhëmbi, iu duk shumë e rëndë dhe e ftohtë akull. Shfreu me mlllef, me mustaqer nëpër gojë:

– Ju duhet të vdisni, more plehra, që të shpëtoië Shqipëria dhe tërë bota!

I grumbulluan në majë, ku ishte një copëz vend i sheshhtë. Arra dukej krejt e zezë dhe shkëmbi krejt i bardhë. Rreth e rreth pemës, në një largësi prej katër-

-pesë hapash, vendi që i shkelur dhe s'kishte asnjë fi-
je bari. Më tej shtrihej një lëndinë krejt e blertë. Për-
para tyre ishte fshati me shtëpitë e bardha në mes të gjel-
bërimit, pllaja e kullota e me ujin që rridhte si shkumë
dhe, më lart, pyjet e shqiponja e ngurtësuar. Prapa
ishte rrëpira si thikë, që mbaronte në përrua. Murat
Bënçës i lindi një mendim i ri:

– Bejto, – i tha djalit çuditërisht i gëzuar, – kur
të japin urdhrin për zjarr hidhu në rrëpirë! Hidhu!
Dëqjon? Fluturo!

Bejtoja e pa me dashuri të zjarrtë.

– Mirë, xhaxha! Të falem nderit!

Atë çast, oficeri gjerman fshiu me doreza syzet e
veshura me brymë dhe tha diçka me zë të akullt.

– Kapitani kërkon të dëgjojë fjalën tuaj të fundit,
– shpiegoi ballisti i ri.

– E kemi një fjalë, – tha Murat Bënça me zë të
lartë. – Na hiqni prangat dhe mos na i lidhni sytë!

– Mirë! Mirë! – tha oficeri. – Me vullnetin e zo-
tit bëhen këto! – Dhe në çast ua hoqën prangat. Atë
herë Murat Bënça tha me zë të lartë, me vështrimin
nga malet:

– Ata do të vijnë dhe do të hakmerren! Rroftë Shqi-
përia!

– Rroftë Partia! – thirrën të pesë me një gojë.

Oficeri gjerman tha me nervozizëm:

– Ju jeni krijuar që të shkatërroni vetveten!

Bëri një shenië me dorë dhe iku nga kishte ardhur,
me hap të shpejtë. Era i binte në fytyrë dhe ia pengonte
frymëmarrien. Ai nuk e kuptonte se vuante nga ankthi
i pushkatimeve. Naa prapa e ndiqte Dulejman Dushara-
ku me çiftin në krah.

Ushtarët me pelerina të bardha u rreshtuan pa a
këshilltarëve, me armë ngrehur, duke pritur urdhrin për
zjarr. Dhe atëherë, papritur, u dëgjua kënga e Kadri
Kananit. Ishte kënga e tij e fundit. Ia priste Mitro Gu-
ri me zërin e tij të trashë, ndërsa tre të tjerët mbanin
iso.

Në çastin që do të zbrazeshin armët, Murat Bënça bëri një hap anash dhe i doli Bejtos përpara, për t'i lënë kohë që të hidhej në rrëpirën e përroit. Tërë plumbat i mori në kraharor ai dhe këshilltarët. Ranë njëri pranë tjetrit dhe kënga u pre. Murat Bënça e pa djalin që u hodh në rrëpirë. Bejtos iu hapën palat e këmishës së gjerë dhe plakut iu duk sikur pa një shqiponjë në fluturim. Qielli iu hap, i madh, i kaltër e i ndritshëm. Ishte ende i vetëdijshtëm, kur tha fjalët e fundit:

– Trimi i xhaxhait! Na merr hakun tani, o jetë!

KAPITULLI I TETË

1

Bejtoja e dëgjoi urdhrin për zjarr, krismën e thatë të armëve dhe fjalët e fundit të Murat Bënçës. E pa kur kryetari bëri edhe një hap anash, për t'i pritur në gjoks edhe plumbat e tij. I mbetën në sy shkrepimat e pushkëve e të automatikëve dhe fytyrat e ftohta të granadierëve, gjakftohtësia dhe dëshira e tyre për të pushkatuar të tjerët, pa menduar së po ashtu mund të vriteshin edhe vetë. Kur u hodh në pjerrësinë e thepisur, sikur e shtyu njeri me krahë të fuqishëm, kënga e këshilltarëve u ndërpre; megjithatë, gjersa mbërriti në fund të përroit, veshët i buçitën nga kënga dhe nga krismat e armëve. Në sy i mbetën pelerinat e bardha, oficeri gjerman, që dha me njëfarë bujarie urdhrin «foier», dhe Dulejman Dusharaku që e ndiqte nga pas me çiften në krah. Siç ishte duke fluturuar, shkeli cipëzën e akullit dhe u përplas në ujën e ftohtë. Verës përroi gati thahej, kurse në vjeshtë e në pranverën e hershme, pas vërshimit të shirave e të shkrirjes së dëborës, shkumëzonte si i tërbuar, herë i turbullt e i verdhë, herë krejt i kthjellët. Ndjeu se hyri nën ujë, në një gjeratore që e vërtiste si gur mulliri dhe diku e përplaste. I vinte mirë që ishte nën ujë dhe që granadierët nuk e diktonin dot. Po iu mbarua fryna dhe u detyrua me zor të ngjitej lart e të nxirrte kryet mbi sipërfaqen e ujit. Pa vetëm mjegull, me ca si pika të zjarra që i vranë sytë. U mbush me frymë dhe u zhyt

përsëri në vorbullën e zhurmshme të ujërave të kthjellëta, të ftohta e shkumbëbardha. Kur nxori kryet për herë të dytë, sipërfaqja e përroit pluskonte nga plumbat që shuheshin në ujë rreth tij. Me kryet jashtë dëgjonte krismat e armëve, që vinin nga bregu, dhe mezi mbahej me duar pas shkëmbit të lëpirë, duke u rrëqethur jo nga të ftohtët, po nga halli se mos e zinte ngërçi. Po të ndodhte ajo, ose do t'u zbulonte trupin gjermanëve që shtinin vazhdimisht ose do të përpihej nga gjeratoret, që e thithnin poshtë këmbëve të rënda, të mbathura me poture e me opinga. I kapur fort pas shkëmbit me të dyja duart, pa cipëzën e akullit anës bregut që rrëshqiste me shpejtësi. Iu morën mendtë dhe i erdhi për të vjellë. Priti gjersa i kaloi ligështia dhe hodhi sytë lart, majë bregut. Atje nuk dalloi as shkëmbin, as arrën e moçme. Mjegulla, si shpëtimtare e madhe, e fryrë nga erërat, zbriti gati gjer te cipëzat e akullit dhe ai kuptoi se granadierët qëllonin kot. Atëherë i hoqi duart nga shkëmbi, e la trupin të lirë dhe ryma e ujit e përplasi në bregun tjetër, që mezi dallohej nga mjegulla.

Kur kapërceu përroit dhe këmbët i zunë dhé, iu duk sikur kishte kaluar një kohë e gjatë, shumë e gjatë. Duke dalë në breg e duke kulluar i tëri në ujë, u habit se si e kishte kapërcyer përroit, që sillte me vete gurë e trungje të shkultura nga brigjet. Vërshimet shkumbëbardha ishin të tmerrshme, gjeratoret edhe më shumë, trungjet e shkultura hidhnin valle mbi dallgë si lëvizhde të lehta. Shtrirë me gjysmën e trupit në akull dhe me këmbët ende në ujë, ai mendoi se kishte vetëm një punë për të kryer: të gjente medoemos partizanët, në Komandën e Vendit, në Malibardhë, në Malidre ose në fshatrat e tjera, t'i njoftonte për krimin dhe, së bashku me ta, t'u priste rrugën granadierëve gjermanë e Dulejman Dusharakut me ballistët e tij.

Me një dhembje të madhe në kokë, ndoshta, prej ndonjë përplasjeje, u kap pas degëve të një rrapi dhe u ngrit në këmbë. I therte gjithë kafka, po ishte i bindur se kishte shpëtuar nga plumbat e nga gjeratoret. Duke shtrydhur poturet prej shajaku, xhamadanin dhe këmi-

shën e bardhë që i kishte veshur mbrëmjen e martesës, tha me vete se për të s'kishte më asnjë rrezik. Zhurma e përroit ishte shurdhuese dhe nuk e linte të mendonte qartë për ato që ndodhën e që duhej të bënte. Po, kur u ngrit më këmbë dhe hodhi hapat e parë përpjetë bregut tjetër, iu kujtuan me qartësi të gjitha: martesë, gjëma, pushkatimi dhe ajo që duhej të bënte. Përplasi krahët e shpejtoi hapat për t'u ngrohur, fshiu kokën që i dhembte, me mëngën e këmishës dhe, duke parë njollat e kuçe në cohën e bardhë, u kujtua se ishte çarë në shkëmbinjtë. Nuk mendoi gjatë për plagën gjersa mund të ecte, si më parë, me hap të gjatë e të shpejtë. Iu qep së përpjetës dhe, sa më shumë ecte, aq më e dendur bëhej megjulla. Dalngadalë ndjeu se gjaku po i lëvrinte në tërë trupin. Megjithëse përreth pamja ishte e qullur, e zyrtë e tërë baltë, ndjeu një ngazëllim që e bëri të ecte më shpejt. Trupi sikur iu ngroh: fanella e leshit avullonte lagështirë. Shpresa i kishte thënë se atë fanellë ia kishte thurur me shtiza ajo vetë prej leshit të deleve.

— Po tjetër? — e kishte pyetur ai duke bërë shaka.

— Asgjë! — i qe përgjigjur ajo. — Mbaje në trup, se të mban ngrohtë!

Dhe vërtet, megjithëse bënte ftohtë dhe vetë ishte i lagur, fanella i dukej krejt e thatë dhe vetëm ajo ia ngrohte shpatullat, krahërorin dhe krahët.

E solli nëpër mend Shpresën dhe iu kujtua çasti i ndarjes me të. Ishte çasti i ndarjes përfundimtare. Ajo mezi iu shkëput nga dora. Nuk ishte shkëputje, po një prerje me sëpatë e duarve. E ndjeu që ajo e ndiqte prapa krahëve nëpër oborr. Ai ktheu edhe kokën, po nuk pa gjë, se nata ishte e errët. Tani ndjeu se do të lajthiste fare, po të mendonte për të. A do ta shihte më?! Ku i dihej. Granadierët gjermanë dhe ballistët ua kishin prishur dasmën. «Prandaj, — tha me vete, — më mirë të mos mendoj për të.» Po ajo e ndiqte nga pas, i dilte më krah, diçka i thoshte, ndërsa ai ishte i sigurt që Shpresa s'ishte, dhe nuk mund të ishte: as prapa tij e as më krah të tij.

Ecte përmes mjegullës pa parë asgjë, duke bërë çmos që ta largonte Shpresën nga mendja, i kënaqur që e kishte sjellë ndër mend vetëm një çast.

U ngjit në majë të bregut. Aty u mblodh, se fillonin të përpjetat e maleve. «Të ishte dhe ajo këtu, pranë meje», – mendoi: Po e kuptoi se shtrati i martesës nuk mund të ishte fieri i vyshkur e i qullur dhe balta e verdhë, as halat e kalbura të pishave, mbi të cilat opinga e holluar rrëshqet më shumë se mbi akull.

I dukej sikur ishte ndarë nga Shpresa prej shumë kohësh dhe, për çudi, nuk sillte në hatër asnjë tipar të saj. I dukej sikur e kishte humbur përgjithmonë.

Dhe, kur Shpresa iu zhduk nga kujtesa, nuk pati as dyshimin më të vogël se mos bënte ndonjë marrëzi a se mos tërhiqej nga lufta. Atje, midis pyllit, mbuluar me mjegull, ai ishte shumë i sigurt; mund t'ia mbante nga të donte dhe, pas gjithë atyre fatkeqësive çnjerëzore, mund të mendonte se s'i duhej asgjë dhe se s'kishte asnjë detyrim ndaj askujt, meqë fati e kishte braktisur. Mund të ikte nga jugu a nga veriu, mund të shkonte nga lindja e diellit a nga perëndimi ku e priste deti. Ishte i vetëm, jetim dhe mund të bënte ç'të donte atë çast, kur nuk e kërcënonte më askush. Kudo që të vente, do të gjente një kolibe për strehë, një copë punë hyzmeqari e një krodhë bukë. Po të gjitha këto as që i shkoi nëpër mend fare. Ai mendoi me qartësi e me zemërim të madh se kishte vetëm një detyrim, një amanet të shenjtë: të hakmerrej për jetën e mjeruar, të hakmerrej për lirinë e përdhunuar të Shqipërisë, për gjakun e këshilltarëve të Maliskajës, për Murat Bënçën dhe për atë... Shpresën!

Tha me vete se jeta e tij dhe jeta e mirë e njerëzve nuk kishte marrë fund. Tha gjithashtu se jeta e Shqipërisë nuk mund të merrte fund kurrën e kurrës. Tha, më në fund, se duhej të ngrihej me shpirt ndër dhëmbë për të plotësuar detyrën e pushtetit të Maliskajës. Dhe u ngrit, i gjatë, gati si pishat e mbuluara me mjegull.

U ngjit me shpejtësi përpjetë shtegut të malit, duke

kërcyer si dhi e egër, kaloi në rrëpirën e errët, midis dy maleve, duke menduar se, po të arrinte me kohë, granadierët mund të asgjësoheshin plotësisht dhe tradhtari Dulejman Dusharaku ose do të vritej, ose do të zihej i gjallë. Ishte heshtje e madhe. Ai dëgjonte vetëm frymëmarrjen e tij të çrregullt. Dikur, në tragën ku ecte Bejtoja, armiqtë ecnin lirshëm, sikur të ishin zotër të asaj toke e të atyre maleve. Po Bejtoja, duke kullotur dhinë, i shihte ata e mendonte se pas atyre maleve që ata kishin pushtuar, kishte male të tjera, edhe më të larta, edhe më të rrepta. Që andej do të vërsuleshin shqiptarët e Maliskajës, të Malibardhës, të Malidresës, të Leshicës, të Vetëtimës, të Bubullimës e të gjitha majave të tjera. Dhe që andej do t'i vinte përpara, me fytyrat nga rrëpirat, do t'i detyronin të zbrisnin poshtë e më poshtë, pranë qyteteve e deteve ku kishte ligatina e kënetat që të thithnin. Andej, fushave, do t'u dilnin përpara qytetarët e mjeruar dhe do t'i mbysnin nëpër moçalet me tinë. Atëherë ai ende nuk e kuptonte mirë se si do të ndodhte katastrofa e armiqve, po ishte i sigurt se ajo ditë do të vinte patjetër. Me siguri, luftëtarët shqiptarë do të derdheshin mbi armiqtë si ortekët dhe do t'i dërrmonin. Kur u bë komunist, iu forcua bindja se lufta do të fitohej. Sado që të vazhdonte, atë do ta fitonte populli. Edhe sikur të kriste luftë tjetër, përsëri atë do ta fitonte populli, se ishte në të drejtën dhe se luftën, në fund të fundit, me gjithë cakrificat e gjakun, do ta fitojë ai që ka të drejtë, edhe sikur të mbetet një dhe i vetëm në fushën e betejës.

Ngjitej ende përpjetë, duke iu marrë fryma. Megjithëse granadierët ia kishin pushkatuar Murat Bënçën dhe disa nga këshilltarët, megjithëse ata mund ta kishin djegur Maliskajën përsëri dhe mund t'ia kishin lënë Shpresën pa frymë të currili i çezmës, megjithëse Dulejman Dusharaku mund të ngrinte dolli ulur përpara dërrit të egër, Bejtoja mendonte se ai ishte një gëzim i përkohëshëm, një ëndërr e rreme, një dëshmi se hunët e rinj do të thyenin qafën e do t'i merrte orteku i maleve.

Ai u ngjit shumë lart dhe, befas, picërroi sytë nga shkëlqimi verbues. Iu duk si një përmbysje e natyrës. Retë, të fryra e të krehura si dengje me lesh të bardhë, shtriheshin poshtë tij nëpër rrëpirat, honet e qafat e largëta të maleve. Ato zgjateshin pa fund në grykat e lumenjve. Bejtoja i pa retë përfund këmbëve, të përshkënditura nga dielli dhe nga dëbora, që vishte majat e maleve. Mbi kokë kishte një qiell të kaltër, të ndritur, pa asnjë qenie të gjallë dhe dielli me dhëmbë ngrohte sadopak. Përposh tërë krahina, Maliskaja, Malibardha, Malidreja, Leshica e përtej tyre, ishte mbuluar me dengje resh të bardha dhe ç'bëhej nën të, as e shihte as mund ta merrte me mend. Mbase, atje përposh, nën re, binte shi e dëborë, mbase digjeshin shtëpi, mbase pushkatoheshin malësorë të tjerë. Po që andej nuk vinte as regëtima më e vogël e gjethit që e këput era.

Bejtoja e mori me mend se nga duhej të shkonte më shkurt për në Komandën e Vendit. Tha me vete se, po të ecte shpejt e pa u ndalur, mund të arrinte t'i lajmëronte shokët që t'u zinin pritë skuadrave të granadierëve gjermanë dhe atyre pak ballistëve që i shoqëronin me Dulejman Dusharakun në krye. Kërceu nga shkëmbi ku ishte ulur dhe menjëherë u zhduk nën retë e buta e të lëvizshme. Iu duk në fillim se po binte në një pus që errësohej gjithnjë e më shumë. Çdo gjë ishte e hirtë dhe e zymtë, si në një mëngjes vjeshte, para se të bëhet ditë. Rrëshqiste mbi fletët e vjetra të pyllit, që dukeshin si shtrat i butë, kapërcente trung më trung e gur më gur, dredhonte buzë rrëkezave që gurgullonin lehtë dhe, pa u ndier, zbriste gjithnjë. Kur zbriti shumë poshtë, aty ku mjegulla ishte e shpërndarë si një tis shumë i hollë, e ndjeu se ishte me të vërtetë herët, megjithëse atje lart, majë maleve, kishte parë diellin e dritën verbuese. Më në fund vuri re se pylli, i çliruar nga mjegullat e nga retë që ngjiteshin

gjithnjë lart e më lart, ishte tërë ngjyra kafe, të verdha e të kuqe. Vende-vende, sidomos përfund drurëve, pa se gjethet ishin të kuqe, si prush i ndezur. Një faqe mali iu duk sikur kishte marrë flakë. Vuri re se gjethet binin nga degët e sipërme dhe iu kujtua Murat Bënça. Atë çast dëgjoi një zë të njohur që e thirri me dashamirësi:

– Bejto! Ku vrapon kështu? O Bejto!

– Në Komandën e Vendit, – u përgjigj ai, duke e pasur mendjen te ngjarja e tmerrshme.

Kur ndaloi vrapin, vuri re se Behar Jata po e vështronte me vëmendje, pa fshehur njëfarë ankthi që i vlonte përbrenda.

– Shoku Behar! – mëmëriti Bejtoja, duke iu ngjeshur në trup, gati pa frymë, me rrobat e qullura.

Beharit iu duk krejt i ngrirë. Pasi e puthi në faqet e ftohta, ia kaloi duart nga shpatullat gjer te mëngët e gjera të këmishës. Iu duk sikur preku një copë të madhe prej akulli që mernte frymë. Pëllëmbët i rrëshqitën tamam si mbi mermer. Gjithë veshja e Bejtos ishte ngurtësuar dhe kërciste, kur prekej, si një xham që thyhet. Nga nxehtësia e brendshme, që binte në kontakt me ajrin e ftohtë, rrobat e tij ishin fryrë, ishin kallkanosur dhe nuk ia lëkundte as era, as lëvizjet e shfrenuara që bënte.

– Më thuaj, Bejto, ç'ndodhi në Maliskajë?

– Nuk e di...

– Mos u pushkatuan? – pyeti Behari në ankth të madh, duke parë shokët partizanë që u grumbulluan përreth. – Bejto! Fol! Më trego!

Bejtoja tundi kokën me pikëllim.

– Të pamë kur zbrisje. Të njoha meniëherë. Bejto! Ç'ndodhi në Maliskajë? Jam unë, Behari, që po të pyes, Ali Koneci, shokët e mi...

– Na vranë, – belbëzoi Bejtoja.

– Po si? Në ç'mënyrë?

– Na pushkatuan...

– Cilin?

– Murat Bënçën dhe shokët e tij.

- Muratin?! Po tjetër?
- Abedinin, Mitron, Kadri Kananin...
- Po tjetër?
- Nuk e di.

Bejtoja tundi kryet me hidhërim dhe shtoi:

- Po u vonuam... do ta pushkatojnë tërë Maliskajën.
- Sytë iu mbushën me lot të ngrirë. Mezi tha:
- Kam porosinë e tyre të fundit: të vritet Dulejman Dusharaku! Ata e dënuan me vdekje... Ne ishim në gëzim... Pinim dolli për Shqipërinë e lirë... Ishim, si të them...

Behar Jata i vuri pëllëmbën mbi gojë.

- Diçka dimë, - i tha. - Na e sollën lajmin nga Malibardha, nga Malidreja, nga Komanda e Vendit...
- Fjala e tyre është e sigurt...
- Patjetër! Tani ti çlodhu pak këtu.
- Unë s'jam i lodhur...

Behari mblodhi supet dhe u mundua ta ulte shesh djalin e ri. Si e pa që nuk ia doli dot, ia hodhi dorën mbi shpatulla dhe i tha, duke e shtrënguar fort:

- Hajde, Bejto, hajde! Ti je tamam komunist! Je komunist, o Bejto! Je komunist!

3

Goditja u bë në befasi të plotë, në kohën kur perlerinat e bardha ranë në xhade dhe iu derdhën kamionit që i priste me motor të ndezur. Në fillim flakët përfshinë makinën, që rrëshqiti pak metra dhe u anua ië hendekun e xhadesë, duke përzhitur me flakët ajrin dhe tokën. Oficeri i granadierëve nxori nga këllëfi «Parabelin» dhe diçka tha gjermanisht me zë të egër. Ai nuk ishte zëri i tij. Ishte imitimi i komandantit të korpusit «Shtajer» që drejtonte gjithë forcat e Rajhut në Ballkan.

Duke i vënë në kraharor dekoratën e dymbëdhjetë, komandanti i «Shtajerit» i kishte thënë i kënaqur dhe i qeshur:

– Ju jeni, kapiten, një Fyrer i vërtetë! Jeni përgatitur tamam si ushtrak i denjë!

Kapiteni i granadierëve, ambicioz, karrierist dhe i palëkundshëm në vendimet e tij, i qe përgjigjur me përunjësi dhe mendjemadhësi:

– Jam përgatitur si ushtarak i Fyrerit, para se të lindja, herr feldmareshal!

Feldmareshali ia përgëzoi spaletat, shumë i gëzuar, ndërsa oficeri i granadierëve i thoshte me krenari, me gjoksin pak të fryrë artificialisht:

– Historia, herr feldmareshal, është luftë. Dhe lufta është e vetmia gjë e vlefshme për të shpëtuar Rajhun tonë dhe botën tonë!

– Po sikur unë t’ju jap një urdhër në këtë moment, ç’do të bënit? – e pyeti me shaka feldmareshali.

Kapiteni, në drejtqëndrim, iu përgjigj me seriozitet të plotë:

– Unë jam ushtar dhe zbatoj vetëm urdhrat e eprouëve të mi, herr feldmareshal!

Feldmareshali e përqafoi dhe, nër habinë e tërë oficerëve madhorë, e puthi në ballë, duke përsëritur me entuziazëm:

– Fyreri im i vogël!

Me këtë zë u thirri kapiteni granadierëve të vet. Në atë zë kishte një arsye të topitur dhe një ndjenjë të helmuar çnjerëzore. Ai zë i ftohtë thirri një çast njëherësh për mbrojtje, për sulm, për djegie, për pushkatim, për tërheqje. Zëri ulërinte dhe sikur thoshte se çdo gjë ishte në dorë të kapitenit: ky mund të pushkatonte atë çast cilindo, të derdhte gjakun me dorën e vet edhe të ushtarit të tij më besnik, të urdhëronte lëvizien e granadierëve dhe, duke djequr një arë me thekër a me tërshërë, të meritonte dekoratën e trembëdhjetë.

– Granadierë! – thirri me zërin e feldmareshalit, pa e kuptuar as vetë se nga i vinin plumbat e nga ç’anë po e qëllonin.

Harroi feldmareshalin e Ballkanit, dymbëdhjetë dekoratat, Fyrerin e madh dhe mendoi vetëm për katastrofën e Maliskajës. Kur pa kamionin në flakë, «Shar-sin» që kishte heshtur dhe granadierët, që nuk dëgjonin urdhrat e tij e shtriheshin në xhade për të mos u ngritur më kurrë, arriti të mendonte se ajo ishte një katastrofë.

Në zjarrin e plumbave, duke u tërhequr zvarrë, dredhoi dhe gjeti një vend ku s'e hante plumbi. «Parabeli» i dridhej në dorë jo nga frika, por nga ideja e asgjësimit. Iu mor fryma dhe u tmerrua kur pa granadierët që binin të kositur si gjethet pa arritur të shkrehnin armët. Tha diçka më zë të lartë e me buzët shtrembëruar, duke qëlluar në tym vazhdimisht. Kapelja me strehë të gjatë i fluturoi prej koke nga një plumb. Pas kësaj vdekja i vërshëlleu me zë shumë të mprehtë rrëzë veshëve dhe atëherë u kujtua se në brez s'kishte më asnjë karikatorë me fishekë, kurse në revolver i kishte mbetur fisheku i fundit. Në trurin e çakërditur e të zbrazët i mbeti vetëm një mendim:

«Asgjësimit i plotë!»

Duke u ngjeshur pas tokës, që për të ishte krejt e huaj dhe aspak mikpritëse, duke u habitur përse ajo nuk e mbronte, po ia zbulonte trupin plumbit, mendoi me tmerr:

«Si do të justifikohem për herë të dytë?! Kush beson më në aftësitë e mia si ushtarak? Feldmareshal, më fal! Fyrer, katastrofë! Hitler, po vdes me dashurinë që më ushqeve!»

E kuptoi se s'kishte kohë të mendohej më gjatë, të mbledhte veten, të merrte ndonjë vendim e të jepte urdhrat. Ç'vendim të merrte e kush ta zbatonte?! Kapitenit të Rajhut i kishte mbetur vetëm një fije jete, kurse granadierët ishin mbuluar me pelerinat e bardha si me qefin dhe trupat e tyre kalloseshin nën to.

Që nga prapa iu derdh një hije e zezë dhe e gjatë. Kapitenit iu mbloodh një lëmsh në shpirt. Në tërheqje e sipër kishte humbur syzet dhe, me sytë zbuluar, të bardhë e të turbullt, nuk shihte më asgjë. U bind që hija prapa kurrizit do ta zinte të gjallë dhe se nuk ki-

shte asnjë rrugë shpëtimi. Atëherë ndjeu se e lanë fuqitë. Ankthi e përfshiu si një oktapodh i madh. Bëri një lëvizje të pavetëdijshme, duke u rrëqethur i tëri, dy herë radhazi. Të dy herët e mbështeti tytën e «Parabëlit» në lule të ballit. Herën e tretë, kur dëgjoji një zë të huaj prapa shpine, mbylli sytë e shpëlarë dhe me mendje të turbullt e të çakërditur, i ngërthyer tmerrësisht nga ngërçi, e shkrehu revolverin. Plumbi i shpoi tëmthin dhe i doli prapa kafkës.

— Edhe më këtë nuk e ndreq dot jetën tënde, kriminel! — tha Behar Jata, që desh e zuri gjallë.

— Ky na pushkatoi, — tha Bejtoja me zë të akullt.

Ja mori «Parabelin» nga dora ende e ngrohtë dhe, pa iu bindur Behar Jatës, ia shkrehu në fytyrë.

Po arma e zezë ishte bosh.

4

Dulejman Dusharaku e ndoqi me sy betejën e shkurtër e të përgjakshme. Breshëria e armëve e detyroi të ulte kryet dhe të hynte në një gropë gjyleje, hapur vite më parë. Që andej pa me ankth shkatërrimin e plotë të granadierëve dhe të ballistëve të tij, oficerin gjerman që ia hoqi vetes dhe s'i mbeti asnjë shpresë ku mund të kapej. Gjatë natës dhe pas pushkatimit të Murat Bënçës me shokë, e ndjeu veten përsëri zot të Maliskajës, kurse tani e kuptonte që kishte bërë marrëzinë më të madhe në jetë. «Nuk duhej të vija në Maliskajë pa mbaruar krejt lufta, — mendoj, — ose duhej të vija me ushtri të madhe dhe t'i ruheshja kësaj ngushtice të rrezikshme, që është tamam si crackë». Kuptoi gjithçka dhe fërgëlloi nga tmerrri kur mendoi se ajo gropë gjyleje do të bëhej varri i tij. Megjithatë kishte një fije shprese. «Mjegulla, — pëshpëriti, — po të dendësohet mjegulla, mund të shpëtoj!» Ngriti kryet dhe ankthi iu bë më i tmerrshëm. Mjegulla po vidhej e po zhdukej. Prapa perdes së reve dukej drita e verdhë e diellit. Plumbat vërshëllenin përreth gropës,

megjithëse nuk shihej njeri, veç të vrarëve, midis të cilëve ishte edhe ai ballisti i ri, me fytyrë të kthyer nga qielli i vrenjtur.

Papritur dëgjoi një zë të mbytur, një zë varri. Ndoshta dikush rënkonte aty pranë, kërkonte ndihmë me një lutje të thekshme, të përvajshme. Me siguri do të ishte ndonjë nga ballistët e tij. Po ku kishte kohë e mend ai për t'i vajtur në ndihmë! Zëri u përsërit. Tani nuk ishte më rënkim. po një thirrje e rreptë:

– Dulejman Dusharaku! Je dënuar me vdekje!

Shikoi rreth e rrotull fushën e vdekur të betejës, po nuk pa njeri.

– Dulejman Dusharaku! Je dënuar me pushkatim!

– Nga vjen ky zë? – pyeti vetveten.

– Je dënuar...!

Tani veshët i buçisnin vetëm nga ajo thirrje që përsëritej pa pushim dhe e kuptoi se ishte vdekja që e thërriste. I hutuar, i tmerruar e pa mend në kokë, doli nga gropa dhe filloi një vrapim të çmendur përmes pyllit me ahishte, pa ditur ku shkelte, si një i verbër. Gjethet e kuqe të porsarëna e të përcëlluara kërcisnin me zhurmë nën këmbët e tij. Fytyra iu qërvishte nga degët e thata dhe duart iu gjakosën, se mbahej ku mundte, me një forcë të çuditshme, që ia shtonte rreziku i vdekjes dhe dëshira e zjarrtë për të shpëtuar prej saj me çdo mjet e mënyrë. U kujtua se e pengonte arma e gjatë dhe e hodhi çiften. Por, pak më tej, u përcua e ra përmbys, duke përplasur ballin në një qur mbuluar me gjethë. Ç'po ndodhte ashtu me të? Mos kishte rënë në varr dhe shihte fundin e jetës? Mos ishte një urith, që përpiquej të hapte një zgavër për t'u fshehur nga plumbat që i vërshellenin pranë veshëve? I kapërtshyer nga mendime të turbullta, me një marramendje që ia sillte botën përçark, të lëvizshme e të paqëndrueshme si ujin e përrenjve, u ngrit dhe dalloj fare qartë dy tyta pushkësh. Pastaj dëgjoi zërat e nierëzve që mbanin armët. Nuk i njohu cilët ishin, se sytë iu errën, nuk ua kuptoi fjalët, se ishte shurdhuar. Ai u drod dhe ngriti duart e çarmatosura. Atë çast përpara syve të

tij sikur u rrëzuan me zhurmë shëpitë e larta me gurë të bardhë, të latuar, u dogjën kopetë e bagëtive, u mbuluan në flakë kullotat e baxhot, u fundos në ujërat e thella pasuria, ofiqet, gjithë të mirat e pakufishme që kishte pasur dera e madhe e Dusharakëve. Çdo gjë u shndërrua aq befasisht e aq shpejt, sa tërë e kaluara e tij u fshi menjëherë: qielli u kthye në hon, toka në shkretëtirë e në varr, ai vetë në një rrokullisje të përhershme e të pandalshme drejt greminave... Nga tërë kujtimet e jetës së tij të gjatë, ndolli vetëm njërin, atë të natës së kaluar, kur Murat Bënça i tha: «Dulejman! Për tradhti ndaj Shqipërisë je dënuar me vdekje!» lu kujtua gjithë biseda me hollësi:

«Kush më ka dënuar?»

«Këshilli nacionalçlirimtar! Populli i Maliskajës!»

«A!»

«Shoshë do të ta bëjmë kurrizin. Apo jo, o këshilltarë?»

«Vendimi i këshillit të Maliskajës është ligj dhe do të zbatohet patjetër!»

«Do të mbetesh pa varr, Dulejman, dhe do të urrehesh brez pas brezi!»

Ishte tronditur nga ajo bisedë, po kurrë nuk besonte se do të ndodhte pikërisht ashtu. Po, ja, ajo po ndodhte dhe shumë shpejt, pas një nate tërë dritë, pas një ringjalljeje aq të shkurtër. Me duart lart, përpara njerëzve të armatosur, në kapelet e të cilëve dukeshin yj të kuq që i vrisnin sytë, e ndjeu se po zhytej në errësirën e pafundme ai, fuqia e tij, nderi, pasuria. Po binte nga lartësia e dikurshme në theqafje, me të gjitha të mirat e jetës aë ua kishte grabitur bashkatdhetarëve, me tokat, me florinjët, me gostitë, me lakmitë e kobshme, me instinktet e ndyta. Dhe përse po binte në humnerë? Për të larë tradhtinë e ulët ndaj atdheut, të cilën Shqipëria nuk do t'ia falte kurrë. Kurrë!

Midis njerëzve të armatosur që e kishin rrethuar, njohu Bejton dhe u habit se si ai ishte ende gjallë. Njohu Vasfiun e gjatë që vërtiste me gisht mullirin e nagantit, Hyqmetin me torbën me bomba të nxirë nga tymi i barutit,

Sulejmanin që e kishte mashtruar dhe që ishte i tëri vetëm një lëmsh urrejtjeje, Behar Jatën të ligështuar nga një dhimbje e madhe shpirtërore, fajtorin, sipas tij, të të gjithë humnerës që e priste, Ali Konecin, të heshtur në rreptësinë e trimërinë e tij, burrat e gratë, edhe fëmijët, tërë maliskajasit. Sa shumë banorë kishte Maliskaja! Sa e madhe ishte ajo! Kurse ai një hiç!

Mezi e kuptoi që po i bëhej gjyqi i popullit, shpejt e shpejt, në këmbë, si në kohë lufte. E pyesnin anëtarët e këshillit dhe partizanët, që bënë pjesë në gjyqin popullor. E pyesnin me radhë, Vasfiu i gjatë, Hyqmeti, Bejtoja, Behari, Ali Koneci. Pyetjet i vinin si breshër dhe atij i dukej sikur e pyeste tërë Maliskaja dhe tërë Shqipëria.

5

– Dulejman Dusharaku, përse u bashkove me italianët e me gjermanët? – e pyeti Behar Jata me një vështrim të ashpër.

– Sepse të urrej ty dhe shokët e tu, – u përgjigj ish-myftari, duke e mbledhur veten.

Maliskajasit e zemëruar që thërrisnin «në plumb, asnjë mëshirë për tradhtarin!», i dhanë kohë Beharit të mendohej.

– Urrejtja është me dy presa. Ana e popullit pret më mirë dhe nuk të fal kurrë. Je përpara gjyqit të fundit dhe populli, që e di kush je, i kërkon përgjigjet të përpikta, pa dredhi e justifikime. Kush i solli granadierët në Maliskajë?

– Unë.

– Kush të informoi se këtu bëhej një gëzim familjar dhe s'kishte asnjë çetë partizane?

– Nezir Topalli.

– Domethënë, edhe ai është tradhtar, si ti.

– Punë e tij...

– Kush e organizoi bandën e Telat Toskës?

– Italianët.

– Po tjetër?
– Nuk e di.
– Kush i pagoi për të bërë grabitje, krime e shnderrime?

– Italianët?
– Po tjetër?
– Unë dhe Hysen Hyseni.
– Dulejman, një herë të falëm, se nuk të njihim.
Po ky veprim është krim i shëmtuar. Populli nuk ta fal.

Maliskajasit thirrën përsëri të zemëruar e të revoltuar:
– Falje jo, as mëshirë! Ndëshkim me vdekje!
– I dëgjon maliskajasit ç'thonë?
– Dëgjoj thirrje, po fjalë jo, se jam shurdhuar nga veshët. Përplasa kryet në një gur dhe u shurdhova.
– Është urrejtja që thërret. Hakmarrja për krimet e tradhtisë. E dëgjon? E sheh?

– ...
– Dulejman Dusharaku! A e di vendimin e këshillit nacionalçlirimtar të Maliskajës që është marrë për ty?
Ky nuk ishte zëri i qetë i Beharit. Ishte një tjetër që pyeste pa u përmbajtur. Ai ngriti kryet dhe pa sytë e ndezur të Bejtos.

– E di. Ma thatë mbrëmë.
– Po gjyqi është në shërbim të pushtetit. Të mos të gënjejë mendja se do të shpëtosh.

Ktheu kryet nga ai që foli dhe njohu Vasfiun e gjatë. Pranë tij pa Sulejmanin, që dukej se do ta hante me dhëmbë. Nuk i duroi vështrimet e tyre dhe uli kokën, sikur ia prenë fytin.

Që nga ai çast nuk foli më. U kthye në mumje të ngurosor. Iu prenë gjunjët dhe u ul sheshazi, këmbëkryq, duke mbuluar kokën me duar. Ata i bënë pyetje, ai nuk përgjigjej. Turma e maliskajasve shfrente urrejtjen e drejtë, dikush ia ngrinte kokën e dhjamur, e pyeste përpara fytyrës, ai vështronte me sy të turbullt, si i humbur dhe nuk thoshte asnjë fjalë, si një i goditur nga pika që i është prerë gjuha.

Vazhdonte të rrinte këmbëkryq i kërrusur, me duart mbi tepen e kokës dhe nuk dëgjonte asnjë nga pyetjet

që i bëheshin. Ishte thithur i tëri nga mendimi i llah-tarshëm se ata, që e pyesnin, kishin pushtet për jetë dhe për vdekje, ishin të plotfuqishëm, zotër të Maliskajës e të të gjithë vendit; fjalët e vendimet e tyre ishin vërtet ligje të rrepta, që do të zbatoheshin patjetër, në mos atë ditë, të nesërmen, të pasnesërmen, pas një viti a pas një shekulli. Do të zbatoheshin domosdo e pa asnjë lëkundje, si ai dielli që del i kuq në agim e perëndon po i kuq në mbrëmje.

Dëgjoi që dikush fliste për krimet dhe tradhtinë e tij. Po i dukeshin shumë zëra, sepse të tërë thërrisnin:

– Me vdekje!

Dëgjoi, më në fund, një urdhër të prerë:

– Merreni!

Nuk e diktoi kush e dha atë urdhër, po së bashku me kobin e tij ndjeu një dorë të fuqishme që iu ngjesh pas zverkut. Nuk e kuptoi si u ngrit në këmbë me një vështirim të ngrirë, të mbërthyer diku, në horizontin e çelur që atij iu duk pus i errët.

Është vështirë të ringjitesh në kulmin ku ke qerë vite të tëra e të gjata. Po, kur bie, rrëshqet në tatëpjetën e thepisur, pa u ndalur. Ai po rrokullisej, nuk e mbanin gjunjët, as gëmushat e as gurët e mëdhenj në faqen e përroit. Ai shihte humnerën e vdekjen dhe habitej se si rrëshqiste me aq lehtësi drejt tyre. E dinte që nuk ishte në ëndërr e, megjithatë, i dukej si ëndërr që do të kalonte shpejt. Pas saj do të çelte gjethja, do të vinin kohët, do të ripërtëriheshin me tërë ngjyrat e dikurshme dhe ai do të ishte përsëri zot i Maliskajës. Zot i staneve. Zot i pasurisë. Zot i maleve. E pse jo? Bota sipas tij ishte shkall-shkallë, sot rrokullisej, po një ditë mund ta shihte veten përsëri zot të plotfuqishëm...

Atë çast dëgjoi zërin e Vasfiut të gjatë, që e urdhëroi me qetësi:

– Do të thuash gjë tjetër?

– Jo!

– Në emër të popullit...

Nuk i dëgjoi fjalët e tjera të Vasfiut, se plumbat ia rronitën dhëmbët e nofullat.

Maliskajasit e partizanët u grumbulluan të heshtur rreth këshilltarëve të pushkatuar për t'u dhënë lamtumirën e fundit. Ishin aty të gjithë, Bënçajt e papërkulur, partizanët hijerëndë e hakmarrës, burrat nga Malibardha, nga Malidreja e nga fshatrat fqinjë. Ata të katër ishin shtrirë njëri pranë tjetrit. Kadri Kanani, me gojën pakëz të hapur, dukej sikur vazhdonte ende këngën e ndërprerë nga plumbat. Mitro Guri kishte mbështetur kokën e rëndë mbi gur dhe guri ishte bërë si gropë. Abedin Kalemi, me vetullat e harkuara lart, dukej sikur pyeste: «A lamë gjë pa bërë? A qëndruam mirë, o shokë?» Murat Bënça e kishte ngushtuar vendin, shtrirë me krahët të hapur anash. Kindat e këmishës së gjerë e tërë pala të bardha ia lëkundte era. Dukej sikur ajo po e zgjonte nga gjumi dhe po priste që ai të ngrihej papritur, të fluturonte si shqiponjë e, në fluturim e sipër, të thoshte me rreptësi: «Në vendin tonë jemi vetëm ne zot, e askush tjetër!»

U zbraz një breshëri armësh midis këngës së «Hakmarrjes». Jehona e krismave të armëve dhe e këngës, që dilte nga kraharorët e kryengritësve, lajmëronin se kishte lindur vërtet pushteti i popullit.

Ai tanimë kishte hedhur rrënjë të thella.

Ata ishin në zemrën e njerëzve dhe në zemrën e maleve.

Dhe ishte hapur një faqe e re, e shkëlqyeshme në historinë e Maliskajës.

Dhe të Shqipërisë...

FUND